

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ



Суспільно-політичний, Науковий
і Літературний місячник

4

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний,
науковий і літературний
місячник

Видає

Українська Інформаційна Служба

Передплатний індекс – 74173

LIBERATION PATH

Ukrainian Political
Social, Scholarly & Literary
Journal

Published monthly by

The Ukrainian Information

Service Ltd.

ISSN: 0042-9422

Реєстраційне свідоцтво – серія KB № 1693

Головний редактор – Степан Олеськів
Заступник головного редактора – Лариса Йолкіна
Адміністратор в Україні – Микола Кузів

Редакційна колегія:

Іван Білас, Степан Галамай, Ярослав Дашкевич, Григорій Дем'ян, Ілля Дмитрів,
Віталій Дончик, Святослав Караванський, Сергій Квіт, Омелян Коваль,
Володимир Косик, Омелян Кушпета, Любомир Наконечний, Василь Олеськів,
Мирослав Панчук, Володимир Погребенник, Анатолій Погрібний, Тарас Салига,
Володимир Сергійчук, Петро Цимбалістий, Микола Шатилов.

Редакція і адміністрація

01034 м. Київ, вул. Ярославів вал, 9, пом. 5, 6
200, Liverpool Road, London, N1 1LF, Great Britain

Телефони: в Києві (044) 229-41-22; в Лондоні: 020 7607 6266

Факс: в Києві (044) 229-41-22; в Лондоні: 020 7607 6737

Матеріали, підписані прізвищем чи псевдонімом авторів, не завжди відповідають поглядам Редакційної колегії. Редакція застерігає собі право скорочувати матеріали і виправляти мову. За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори. Надіслані матеріали редакція не рецензує і не повертає. Листування з читачами та авторами – тільки на сторінках журналу.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 2000 РІК

Країна	Річна передплата	Піврічна передплата	Окреме число
Україна	14 грн. 40 коп.	7 грн. 20 коп.	1 грн. 20 коп.
Австралія	100 дол.	60 дол.	10 дол.
Австрія	900 шіл.	500 шіл.	100 шіл.
Аргентина	50 дол.	30 дол.	5 дол.
Бельгія	2.500 б. фр.	1.300 б. фр.	300 б. фр.
Велика Британія	ф.40.00	ф.23.00	ф.4.00
Канада	100 дол.	60 дол.	10 дол.
США	85 дол.	50 дол.	8 дол.
Німеччина	150 н. м.	80 н. м.	15 н. м.
Франція	450 фр.	250 фр.	40 фр.
Швеція	600 кор.	300 кор.	50 кор.

В інших країнах – рівновартість американських доларів.

Передплату просимо ласкаво вносити наперед безпосередньо на адресу адміністрації «Визвольного Шляху» в Лондоні або на адреси наших представників.

Чеки виставляти на: The Ukrainian Information Service, Ltd.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського



Зміст

Про авторів	2
Сучасні проблеми	
<i>Данило Кулиняк.</i> Від храмів – до «саркофагу»	3
<i>Олександр Кравчук.</i> Ідея національна чи номенклятурна?	9
Наука	
<i>Яніс Василевскіс.</i> Збройні формування національного опору як середовище для оперативних ігор спецслужб ССРСР. (Латвійська ССР та Велика Британія, 1945-1956)	23
З історії боротьби ОУН-УПА	
<i>Григорій Дем'ян.</i> Гуцульщина у визвольній боротьбі ОУН і УПА. Нарис історії та фолкльористики (Частина 2)	36
Повстанські пісні 1949-1954 років, зібрані Василем Квашею на Млинівщині й Острожеччині	56
Культура	
<i>Тарас Салига.</i> Пантелеймон Куліш та Євген Маланюк. (Схоже не в схожому)	64
<i>Сергій Квіт.</i> Естетична доктрина Михайла Рудницького. (Літературознавчий аспект)	75
Література	
<i>Ігор Качуровський.</i> Сім перекладів з англійських поетів	83
<i>Микола Шатилов.</i> Пороги порозуміння. Нотатки про неітерпимість	90
Огляди, рецензії	
<i>Ольга Різниченко.</i> Ліричний досвід несуперечностей Анатолія Перерви	115
<i>Степан Семенюк.</i> Церковний календар на 2000 рік	121
<i>Ірина Дибко.</i> Роман Кухар (Р. Володимир)	123
Посмертні згадки	
<i>Микола Шатилов.</i> Він слухав Бога у своєму серці. Пам'яті Осипа Музички	125

Про авторів

Олександр Кравчук
кандидат технічних наук,
м. Київ.

Яніс Василевскіс
працівник Центру документації
наслідків тоталітаризму БЗК Латвії.

Григорій Дем'ян
кандидат історичних наук,
старший науковий працівник Інституту
народознавства НАН України.

Тарас Салига
Професор, доктор філологічних наук,
декан філологічного факультету
Львівського університету. Дійсний член
НТШ. Доктор філософії, звичайний
професор Українського вільного
університету, м. Мюнхен.

Сергій Квіт
доцент Інституту журналістики
Київського університету ім.
Тараса Шевченка.

Ігор Качуровський
поет, прозаїк і літературний критик,
професор Українського вільного
університету, м. Мюнхен.

Микола Шатилов
журналіст, м. Прага.



Вітаємо наших читачів зі святом Христового Воскресіння, бажаємо, щоб у цей Світлий День Ваші серця сповнилися любов'ю до Бога, до ближнього і до України.

Плекаймо в наших душах Віру, Надію, Любов, і хай Всевишній допоможе нам у всіх наших добрих ділах.

Христос воскрес!

Воістину воскрес!

*Редакція та адміністрація
«Визвольного Шляху»*

Данило Кулиняк

Від храмів – до «саркофагу»

Про Чорнобиль світ заговорив понад десять років тому, хоча це дуже давнє місце з тисячолітньою історією. Вже виповнилося 800 років від першої згадки в літописі про нього.

Восени 1193 року київський князь полював біля Чорнобиля, що й зафіксовано в літописі. Отже, 800 років тому Чорнобиль вже існував як населений пункт, тому ця дата заснування швидше символічна, умовна, бо люди тут жили задовго до першої згадки в літописі. Як писав відомий красзнавець Леонтій Похилевич у «Сказанні про населені місцевості Київської губернії», виданому 1864 року,

за дві версти від містечка Чорнобиль на північ на горі над річкою Прип'ять знаходиться Стрежев, де збереглися залишки якоїсь давньої камінної споруди. З історії відомо, що Мстислав Володимирович Мономах 1127 року послав братів своїх проти кривичів чотирма дорогами. Всеволоду, сину Олега, наказано було йти зі своїми полками через Стрежев до міста Борисова.

Згодом ця місцина стала Чорнобилем, тож літописний Стрежев, згаданий у літописі на 65 років раніше, можна ототожнювати з сумнозвісним нині містечком над Прип'яттю. Так що не буде помилкою назвати Чорнобиль містом із тисячолітньою історією. Про це свідчать давні кургани, городища та інші пам'ятки археології. Тут знайшли скарб срібних давньоримських монет часів Антонінів. У XIII столітті при впадінні Прип'яті в Дніпро об'єднані литовсько-українські війська розгромили татарське військо на чолі з воєводою хана Батия Кайданом, яке йшло за даниною. Сам Кайдан ледве втік – це була перша перемога поневоленої Русі над монголо-татарами. Згодом тут утворилося Чорнобильське староство Литовського князівства. Вже у XVIII столітті сюди переселилася велика громада старообрядців-розкольників із Стародуб'я, до них приєднувалися однодумці з інших кутків Російської імперії. Старовіри, крім Чорнобиля, селилися в інших ближніх селах, засновували нові – залишки старообрядницьких монастирів і скитів збереглися на Чорнобильщині до наших днів.

1600 року князь Лука Сапега відкрив у Чорнобилі римо-католицький костьол, при ньому згодом виник домініканський монастир. 1769 року біля Чорнобиля поляки четвертували гайдамацького отамана Бондаренка, якого захопили в полон біля Макарова.

У середині XIX століття в Чорнобилі жило 3683 жиди, 2160 душ православних, 566 розкольників і 84 римо-католики. Відповідно тут було 5 синагог, 3 православні церкви й костьол. Чорнобиль був одним з центрів жидівської духовної культури, а саме – хасидизму, тут поховано п'ять чорнобильських цадиків-хасидів (пророків). Вже після катастрофи на атомній електростанції в Чорнобиль з усього

світу приїхало кілька сотень паломників, що сповідують хасидизм. Вони знайшли занедбані могили цадиків, впорядкували свої святині, провели моління й відправи. Так Чорнобиль став центром паломництва частини жидів світу.

У Чорнобилі народився й зростав український поет Юрій Буряківець, поет-націоналіст, член ОУН, на жаль, маловідомий в Україні. В його творчому доробку є, зокрема, поема під назвою «Містечко Чорнобиль». Він помер на чужині в 1997 році, досі належно не поцінований на рідній землі. Під час німецької окупації в Чорнобильській тюрмі нацисти розстрілювали разом з іншими жертвами коричневого терору й українських націоналістів, членів похідних груп ОУН. У цьому краї – давні традиції визвольної боротьби. Під час Хмельниччини, 1650 року, для придушення повстання селян і козаків Чорнобильщини сюди було вислано польське військо під командуванням князя Радзивілла, через сотню років після того в цих краях з'явилися гайдамаки, а після 1917, під час громадянської війни, вся Чорнобильщина була охоплена антибольшевицьким повстанським рухом, який тривав аж до тридцятих років ХХ століття. У часи піднесення в деяких партизанських загонах налічувалося по кілька тисяч українських повстанців.

Найвідоміший з тутешніх повстанських отаманів – український патріот Данило Струк – зі своїм загonom навесні 1921 року взагалі захопив місто Чорнобиль, і для боротьби з ним була послана на підмогу большевицьким сухопутним військам навіть Дніпровська флотилія під командуванням Полупанова.

Під час Другого зимового походу 1921 року саме повстанці загонів Струка, Орлика значною мірою допомогли врятуватися Подільській групі Української Повстанської Армії. Ось як описує один з епізодів Листопадового рейду 1921 року його учасник Дмитро Зеренко (він же – сотник Харченко).

Орлик, побажавши нам усього найкращого, – залишився. Не хотів він іти до Польщі. «У себе в краю, – сказав він, – помру зі зброєю в руках». Слава йому, чи його пам'яті, якби не Орлик, то в найтяжчу хвилину не вивели б нас ні сотник Аксюк, ні підполковник Чорний і ніхто інший. Це зміг зробити лише місцевий, досвідчений у партизанці повстанець, яким був Орлик. Надвечір ми прибули до Городища і там чули, що ззаду, де розсталися ми з Орликом, іде бій – це загін Орлика веде бій, затримуючи червоні орди московські, що переслідували нас.

І от таких українських героїв большевики оголошували бандитами. У 1947 році в Чорнобильській дитячій колонії большевики якийсь час переховували викрадених дітей Романа Шухевича – Юрія та Марію, один з охоронців Шухевича (Чупринки), Любомир Полюга, розповідав мені, як він був посланий визволити їх, але запізнився – коли він дістався до Чорнобиля, дітей уже відправили в Донбас.

26 квітня 1986 року розколело історію цього краю на дві частини – «до» і «після». Жителів Чорнобильщини евакуювали, але містечко все одно існує – нині в ньому живуть ліквідатори – працівники установ, пов'язаних з ЧАЕС, місцеві жителі, які повернулися на батьківські землі. Діє Іллінська церква, у якій править отець Федір Ленюк, колишній священик з нині мертвого села Товстий Ліс. Це – лише побіжні начерки, пунктирні обриси історії цього міста.

Про Чорнобиль можна розповідати багато – та його історія невіддільна від історії всього цього стародавнього краю, і сприймати її слід у комплексі. Працю-

ючи в складі спеціалізованої історико-культурної експедиції Мінчорнобиля України, я побував у багатьох безлюдних селищах Чорнобильщини вже після катастрофи. Ми шукали й вивчали, фіксували пам'ятки історії та культури цього краю – наша робота, наші знахідки були представлені виставці в Українському домі в Києві.



Покинута хата в «зоні відчуження».
Світлина Сергія Коломийця.

Утворена 1991 року за ініціативою групи науковців-ентузіастів при дійовій підтримці тодішнього міністра світлої пам'яті Готовчиця (нині покійного) спеціалізована історико-культурна експедиція Мінчорнобиля України (нині вже неіснуючого міністерства) за п'ять років своєї роботи обстежила сотні, переважно безлюдних сіл враженого Чорнобильською катастрофою Полісся, збрала тисячі унікальних експонатів. У її кількох творчих колективах і спеціалізованих групах працювали десятки науковців із Києва, Львова та інших міст України. Якщо врахувати, що Полісся є колыскою слов'янства, то важливість діяльності експедиції важко переоцінити – адже ж давні безлюдні села півночі Київської та Житомирської областей, багаті пам'ятниками матеріальної й духовної культури, гинуть недосліджені, зникають, можна сказати, розчиняються в часі, частина з них уже закопана (в прямому розумінні слова) і лише ряди свіжих курганів на місці сіл нагадують нині про їхнє існування. Можливо, ці кургани в десятикілометровій зоні, на місцях колишніх сіл Копачі, Лелев, Чистоголівка, Шепеличі та інших, колись, у майбутньому, стануть археологічними пам'ятниками нової культури – постчорнобильської. Така ж сумна доля – знесення з похованням – чекає ще кільканадцять сіл Чорнобильщини. Тож нам треба було поспішати, щоб встигнути обстежити їх до цього, врятувати й зафіксувати те, що можна. А тому ми працювали часто-густо на ентузіязмі, можна сказати, на громадських засадах, не рахуючись ні з часом, ні з обставинами, ні з цілком реальною радіаційною небезпекою – адже ж у селах, що підлягають захованню, радіаційний фон, як правило, вимірюється сотнями мікрорентгенів на годину. Зрештою, саме тому їх і вирішили закопати з метою зменшення радіаційної небезпеки й дезактивації місцевості.

Коли восени 1992 року наша група діставалася глухого й до катастрофи села Замошся, то там ще горіли торфовиська після страшних літніх пожеж. До цього давнього старообрядницького села, що над річкою Уж, або, як називають її місцеві жителі, Уша, ми діставалися лісовою дорогою крізь болота й торфовиська – обабіч стелився дим від підземних пожеж. Це горів торф, ще із серпня, коли вал

вогню опалив села Роз'їжчу, Стечанку та ще кілька населених пунктів. Тоді у вогні загинули люди – місцеві жителі, які повернулися в рідні домівки. Згоріли тисячі гектарів лісу. Обгорілі залишки будівель і димарі мертвих сіл справляли моторошне враження. Самі назви сіл свідчать за себе – Залісся, Запілля, Замоштя – за лісом, за полем, за мохом... Де чорт «добраніч» каже. Справжні поліські джунглі. Край неляканих звірів, які виростили вже після катастрофи й не бачили людей.

Перші ознаки життя трапилися лише при виїзді з села Стечанка, де на узвишші, на островці дивом вцілілого в морі вогню цвинтаря (на хрестах збереглися навіть залишки вицвілих вишитих рушників, що маяли на вітру, немов перебиті крила душ), ми побачили між могилами кілька козуль, а трохи далі, на вигорілому узліссі – виводок диких свиней. За цвинтарем – мертвий обвуглений ліс, оповитий димом, болота, які, на наше щастя, прихопив морозець і зробив проїжджою для легковика зарослу ґрунтову дорогу, якою ось уже кілька років ніхто не їздив. У Замошті до травня 1986 року, коли його жителів, як і всіх інших мешканців Чорнобильщини, евакуювали, жили старообрядці. Жили замкнуто, ізольовано від світу, за своїми канонами та правилами. Невипадково ж старообрядці обирали для своїх поселень і скитів глухі місця в лісах, «вовчі закутки». Так склалося історично, що, починаючи з XVII століття, російська держава переслідувала їх, тож самоізоляція розкольників була захисною реакцією від чужого й ворожого їм світу.

Так з'явилися вони й на Чорнобильщині – як у самому містечку, що було тоді під Польщею, так і в інших місцях краю, селячись або біля глухих сіл, або й засновуючи свої власні поселення. Як писав дослідник Леонтій Похилевич у «Сказанні про населені місцевості Київської губернії», виданому 1864 року:

Розкольників в слободі 346, називається Замоштя. В ній є і молитовний їх дім, і жіночий монастир з каплицею в ім'я Казанської Божої Матері, а за Ушею, за 8 верств від Замоштя, серед боліт, вкритих лісами, чоловічий Миколаївський монастир, досить багатий, знаменитий дуже давніми своїми старожитностями, з церквою дерев'яною, на кам'яному фундаменті, залізом вкритою, в ім'я Різдва Христового, і каплицею в ім'я Дмитра Мироточивого, в 1829 році при ігумені Салафайлі збудованими. Остаточне влаштування своє монастир одержав 1805 року і мав 50 окремих хат, де були келії монахів, і окрему каплицю. Монастир цей мав власні куплені землі, що недавно відсуджені на користь власника, оскільки розкольницькі обвини не визнаються законами...



Залишки монастиря в селі Замоштя.
Світлина Сергія Коломийця.

... Велика розкольницька слобода Красилівка [...] розкольники,

котрих тут 691 душа обох статей, займаються хліборобством і торгівлею, тут також є жіночий монастир і парафіяльна каплиця.

Саме залишки монастирів і цікавили нас. Ще до Чорнобильської катастрофи мені не раз доводилося милуватися руїнами цегляної церкви над Ужем, біля села Замошшя. На ній на той час зберігся навіть один купол. Коли ж ми нарешті дісталися своєї мети, то я із сумом пересвідчився, що купола не стало – він згорів уже після Чорнобильської трагедії, про що свідчили обвуглені балки всередині храму. Та муровані стіни, що вціліли, все одно зберегли велич – видно, талановиті й сумлінні майстри зводили їх сотні літ тому.

На стінах – де-не-де скупі залишки розписів, проступають отвори вмурованих голосників, що забезпечували гарну акустику в храмі. А неподалік виявився старообрядницький скит, вірніше його залишки – споруда з двома віконцями на рівні землі, де висота стін від долівки до стелі становить приблизно півтора метра, не більше – в ньому гартували свої дух і тіло найбільш фанатично віруючі розкольники. В ньому ми знайшли залишки монастирської книгозбірні. Тут же – занедбаний цвинтар старообрядців з дуже цікавими дерев'яними надгробками у формі хаток, переважно без хрестів, з написами зі Святого Письма на металевих пластинах, що прикріплені до їх боковини. Між ними трапляються й великі дерев'яні хрести над могилами. А над усім цим панують масивні стіни монастирського храму – в багряному призахідному освітленні раннього надвечір'я вони особливо величні. Над вічним супокоем...



Поховання старообрядців у селі Замошшя. Світлина Сергія Коломийця.

Переправившись через річку Уж-Ушу, ми подалися в село Бички, де на узліссі дослідили й зфотографували залишки чоловічого Миколаївського монастиря, стародавність і багатство якого відзначав видатний краєзнавець минулого століття Леонтій Похилевич. Після 1917 року всі ці монастирі були, звичайно, закриті й зруйновані, розграбовані, вцілілі монастирські споруди в кращому разі були пристосовані під господарські потреби колгоспів – так, у храмі Миколаївського монастиря в селі Бички був якийсь склад і, звичайно, в ньому, окрім стін, нічого не залишилося від первісного вигляду. Хати, що були келіями монахів, частково знищені, а ті, що залишилися, стали звичайним житлом місцевих селян та колгоспними службовими приміщеннями, як можна переконатися з тих паперів, накладних квитанцій, гасел та соцзобов'язань, які там валяються й досі. Слід зауважити ще одну цікаву й суттєву деталь: за картою радіаційної обстановки, місцевість, де знаходились ці монастирі та ближні до них села аж до Роз'їжчої включно, практично «чиста» – наш дозиметр показав радіаційний фон, наприклад, у Бичках, значно нижчий, ніж у Києві. Що це – випадок, збіг обставин, чи Боже провидіння? Хтозна... Хай це залишиться інформацією для роздумів віруючих і атеїстів. А можливо, і для досліджень вчених...

Село Товстий Ліс знаходиться в так званій «ближній зоні», за якийсь десяток кілометрів від Чорнобильської атомної... Дуже давнє село, вперше згадується в

історичних документах іще 1447 року. В 1570 році частина його була надана київським воєводою Андрієм Немировичем Києво-Михайлівському монастирю й затверджена за ним королями польськими Сигизмундом I і II. Знамените воно й нині своєю величною дерев'яною церквою в ім'я Воскресіння Христового, в стилі українського бароко, збудованою 1760 року, хоча, зазначав у минулому столітті Леонтій Похилевич, як видно з написів на деяких іконах, датованих 1731 роком, тут була церква раніше.

Побували ми в тій церкві, обстежили, зафотографували. Треба сказати, що збереглася вона добре, хоча пограбували її злочинці після евакуації населення безжально – практично нічого, крім розписів на стінах, які вкрасти неможливо, в ній не залишилося. Про ікони, які тут були, нагадують лише плями на стінах та цвяхи, на яких вони кріпилися. Все решту розтрощено, сплюндровано. Піднявшись на самий верх її дзвіниці, я надібав на стіні напис: «Снаружи красили церковь Комаренко Ваня Олімпійович та Пінчук Александр Васильович 3 августа 1951 г. с г. Чернобиля». Чуєте, Ваня Олімпійович чи Олександр Васильович, якщо ви дожили до наших днів – добре ви її пофарбували, стояла церква як лялечка, «снаружі» в колір блакитного неба пофарбована, золотими хрестами увінчана, от тільки доля їй, як і всьому раю цьому, випала страшна. Осиротіла вона без людей. Я вдарив кілька разів у ринву, що править тут за дзвін, і тужний звук полинув над мертвим селом, як голосіння... За померлим. За мертвим селом, краєм. Бо якщо в села тридцятикілометрової зони в перспективі можливе повернення жителів (зрештою, те, що їх у зоні й зараз мешкає майже вісімсот душ, є живим підтвердженням цієї можливості), то в цю десятикілометрову, особливо вражену радіацією «ближню зону», люди, на думку фахівців, не повернуться на постійне проживання ніколи – вони виселені звідси однозначно навіки. (А унікальна церква з Товстого Лісу згоріла разом із селом наприкінці квітня 1996 року, коли в село, на «могилки», приїхали пом'янути своїх його колишні жителі. Не вберегли – і ніби небо опустилося нижче й стало важчим).

У селах, де довелося побувати нам, немає жодної живої душі, за винятком диких звірів, і тут особливо помітно, як швидко природа позбувається слідів діяльності людини й повертає те, що було колись завойоване двоногими. Якби нині людина зникла як вид на планеті, то через півсотні років про нас нагадували б хіба що пам'ятники цивілізації на кшталт «саркофагу» над Прип'яттю. Про це слід пам'ятати завжди.

Коли ми виїздили з мертвого села Товстий Ліс, зовсім стемніло. На небі з'явився окраєць місяця, при освітленні якого на тлі неба чітко проступав тризуб церкви. Він тримав наше небо на золотих хрестах. Не стане його – і тягар наших гріхів, брили бездуховності впадуть на наші голови й розчавлять. Усього якийсь десяток кілометрів відокремлює два пам'ятники, створені людиною – «саркофаг» над четвертим блоком ЧАЕС і церкву в Товстому Лісі. Кожен з них уособлює певну епоху. Людина може здолати цю відстань пішки за годину, людство ж витратило на цей шлях понад двісті років. Між ними не лише простір і час – між ними наш вибір і наша доля. □

Олександр Кравчук

Ідея національна чи номенклятурна?

«Все може бути зроблено краще,
ніж робилося дотепер».

(Генрі Форд)

Суспільство України важко хворе. Україна за роки незалежності не виходить з усебічної кризи. Різні заходи для припинення кризи істотного ефекту покищо не дають, їх очевидна неефективність наводить на думку, що в нас боротьба ведеться не із збудником хвороби, а з її симптомами. Зробимо спробу з'ясувати причини наших хвороб та доберемо методи лікування.

1. Про якість закону

Геніяльний Арістотель сказав: «Благополуччя держави залежить від її законів». Справедливість цих слів підтвердилася пізніше на прикладі всіх народів протягом більше як 2300 років. Саме тому вивчення симптомів хвороби суспільства ми почнемо з найбільш критичної сфери – із законодавства.

Закон України про державну службу, прийнятий 16 грудня 1993 року, є одним із тих найбільш важливих і значимих законів, які безпосередньо торкаються інтересів кожного громадянина, які потужно впливають як на всю атмосферу суспільних відносин, так і на перспективи їх розвитку. Одним із наслідків прийняття цього закону стала поява такого колосального розриву в розмірах пенсій для державних службовців та інших громадян, що є всі підстави говорити про поділ нашого суспільства на вищу (привілейовану) та нижчу (дискриміновану) групи за ознакою належності до виділеного цим законом клану з назвою «державні службовці».

Справді, згідно з повідомленнями преси, середній розмір пенсії «державних службовців» у 1997 році становив 149 гривень, а максимальний – понад 700 гривень. А от для всіх працівників «нижчої» групи (механізатор, майстер «золоті руки» виробництва, вчитель, лікар, інженер) верхня межа розміру пенсії становила 49 гривень. На сьогодні ці цифри мало змінилися, але співвідношення залишилося приблизно таким же.

Звернімо увагу: пенсія працівників однакової кваліфікації (наприклад, інженера на виробництві та інженера-«державного службовця») за однакову роботу різна, і відрізняється не на якихось 5-10 відсотків, а в 3-15 разів! Звернімо увагу й на те, що різниця в розмірі пенсій обумовлюється зовсім не кількістю та якістю роботи працівника, а тільки належністю до клану.

Особливістю цього закону є наявність у ньому розділу № 7, яким передбачається введення особливих привілейованих норм «матеріального і соціально-побутового забезпечення державних службовців». Приклад того, які розміри цих привілеїв щодо пенсій, наведено вище. Слід додати, що пенсії – це тільки вершина айсберга, привілеї поширюються на тривалість і порядок оплати відпусток, медичне обслуговування, забезпечення житлом, включають доплати за вислугу ро-

ків та ін. Тому тут і нижче пенсійні привілеї вживаються як одна з ілюстрацій до більш загальної теми – проблеми привілеїв у цілому.

У самому законі про його дискримінаційну суть говорити старанно уникають, але вона все-таки з'являється в ст. 37: «Державний службовець, звільнений з державної служби у зв'язку з засудженням за умисний злочин [...] позбавляється права на одержання пенсії, передбаченої цією статтею. В таких випадках пенсія державному службовцю призначається на загальних підставах».

Що ж, ясніше не скажеш – закон передбачає створення двох пенсійних законодавств: а) привілейоване для клану «державних службовців» і б) назване терміном «на загальних підставах» – для злочинців з «вищого» клану та для всіх «нижчих». Коментарі мабуть зайві. А відмічений вище шокуючий розрив у розмірах пенсій – не якась непорозуміння, а норма цього закону.

Привертає увагу положення статті 33: «Скорочення бюджетних асигнувань не може бути підставою для зменшення фінансування передбачених цим Законом гарантій, пільг і компенсацій». Тобто оплата привілеїв клану проголошена пріоритетним завданням держави; крім того, «державний службовець» може довести економіку до розвалу, а привілеї йому все одно віддайте.

Як бачимо, цей закон здійснив реанімацію відомого з часів СРСР інституту номенклатури.

Тепер перейдемо до оцінки – з якою ж метою здійснювався такий поділ на привілейовану та дискриміновану групи, і які наслідки ми реально маємо від введення в дію закону, що розглядається.

Згідно із законом, сам факт створення правлячого клану та його привілеї мотивуються тим, що «оплата праці державних службовців повинна забезпечувати достатні матеріальні умови для незалежного виконання службових обов'язків, сприяти укомплектуванню державних органів компетентними і досвідченими кадрами...» (ст. 33), або, як неодноразово писали в пресі, щоб чиновник не крав, його слід досита нагодувати. Наявність привілеїв та їх висока пріоритетність містять у собі претензію на те, що «компетентні й досвідчені кадри» швидкими темпами поведуть суспільство у світле майбутнє. Ось така логіка й такі наміри, на перший погляд, ніби благіі.

Але давайте розглянемо й інший можливий варіант розвитку подій, покищо гіпотетичний, умовно назвемо цей варіант «схема № 2». Відомо, що гроші, які привласнюються певною групою й розподіляються між її членами, є дуже сильним об'єднувальним фактором, саме цей фактор є основним цементам різних мафіозних угруповань. Особливі привілеї, крім того, об'єктивно сприяють самоусвідомленню членів клану як вищого прошарку зі своїми власними інтересами, дистанціюванню їх від інших громадян. Цей ґрунт сприятливий для виникнення явищ кругової поруки, льокально групової або кланової – ефективного засобу для протистояння небажаним впливам. А монопольне право на використання державних коштів, на законодавство й трактування законів, на слідство й суд, зосереджене в руках клану, дає йому широкі можливості зловживати цим правом на свою користь без реальної відповідальності перед суспільством у цілому. На користь такої схеми говорить і та обставина, що цей закон об'єднує в один клан, зв'язаний таким сильним засобом як спільні привілеї, законодавчу, виконавчу, су-

дову гілки влади, всупереч фундаментальному принципу державного права про необхідність їх взаємної незалежності. Як бачимо, «схема № 2» приводить до висновку, що закон створює об'єктивні передумови для широких зловживань.

Так от, а яка ж із розглянутих двох схем, виходячи з досвіду шести років (з 1993 року), ближча до реальної дійсності? Питання, мабуть, риторичне, якщо врахувати, що роки дії цього закону були роками поглиблення кризи, що саме за ці роки наше чиновництво «прославилося» нечуваною корумпованістю, при тому успішно уникаючи відповідальності за злочини. Саме тут необхідно мати звіт офіційних інстанцій: ось сума затрат на оплату привілеїв, а ось результат – показники зросту валового національного доходу за рахунок діяльності «компетентних і досвідчених кадрів». Але звіту нема. Чи не тому й відмовчуються офіційні інстанції, що їм не вдається знайти фактів, які можна було б подати як досягнення цього закону?

Та й звідки тим досягненням узятись? Адже зрозуміло, що надаючи одним блага в 3-15 разів більші, неминуче доводиться їх у когось відбирати, надавати іншим відповідно менше. Відбирають у працівників виробничої сфери, системи освіти, охорони здоров'я, науки та ін., отже, згідно з логікою цього закону, виходить, що «компетентні й досвідчені кадри» в названих галузях зовсім не потрібні. Тут і закінчуються відмічені вище благії наміри, бо чого ж можна чекати від закону із логікою, спрямованою на деградацію найважливіших галузей? До того ж, це ми вже проходили: в СРСР усе, крім номенклятури й військово-промислового комплексу, фінансувалося за залишковим принципом. Результат відомий – безнадійне відставання від цивілізованого світу в технологіях виробництва, у продуктивності праці, в ефективності використання ресурсів, і як наслідок – глибока криза та розвал держави. Тобто наш власний досвід каже, що реанімація збанкрутілого інституту привілейованої номенклятури в принципі не могла сприяти розвитку продуктивних сил суспільства, і шість років дії цього закону висновок лише підтвердили – це були роки поглиблення кризи.

Не справдилась і теза про те, що ситий чиновник не буде красти та брати хабарі. Він бере й далі, але вже в значно більших масштабах. І не дивно: адже статистичні дані не дають підстав вважати, що корупцією охоплені здебільшого малооплачувані категорії працівників (скоріше навпаки). Тобто ця теза не віддзеркалює справжніх коренів зла, але ніщо не заважає використовувати її для пропагандистського «обґрунтування» особливих привілеїв.

Доцільно розглянути ще одне питання – а все таки може в цьому законі є і якась здорова ідея? Хіба ж не може виникнути необхідність виділити певну галузь як таку, що потребує додаткової уваги? Так, але подібні речі робляться з належним обґрунтуванням, з обов'язковою оцінкою, скільки коштів на такі заходи потрібно затратити та звідки вони будуть взяті, як це відіб'ється на інших галузях. Тобто при системному підході (а іншого в масштабах держави не повинно бути) обов'язково проводиться зважена, збалансована політика, спрямована на гармонійний розвиток різних галузей, але якихось слідів системного підходу тут нема. Отже, якщо шукати здорову ідею, то в даному випадку ми явно маємо справу з її недобросовісною експлуатацією. Тут доречно згадати афоризм Н. Вінера: «Смертельна доза стрихніну відрізняється від лікувальної лише кількістю».

Спробуємо оцінити закон, що розглядаємо, також з позицій світового досвіду та міжнародного права.

У всіх суспільствах, розділених на вищих і нижчих (поділ кріпосницький, расовий, колоніальний, номенклятурний тощо), було списано гори паперу як на захист такого поділу, так і проти нього. Підсумок цих дискусій у світовому масштабі відомий – цивілізовані країни зробили висновок про безперспективність поділу суспільства на привілейовану та дискриміновану частини і зафіксували це в офіційних міжнародних правових актах ООН.

У зв'язку з цим слід відмітити такі протиріччя зазначеного закону з міжнародним досвідом та правом.

1. Із прийняттям цього закону Україна стала державою, яка офіційно відмовилася від загальновизнаного принципу «Закон один для всіх», яка перейшла на принципово іншу систему законодавства з поділом законів на «для вибраних» та «на загальних підставах» і яка здійснює політику поділу своїх громадян на привілейовану та дискриміновану групи. Відомо, що така політика була засуджена ООН, а здійснювали її в недавньому минулому лише держави апартеїду.

2. Таке законодавство суперечить духу та букві Загальної декларації прав людини ООН, порушуючи її статті 1, 2 про рівність прав і недопустимість привілеїв та дискримінації, статтю 23.2 про однакову оплату за однакову роботу; воно суперечить також Конституції України, порушуючи її статті 21, 24.

3. У ролі одного з основних засобів боротьби зі зловживаннями та узурпацією влади, з корупцією у світі застосовується принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову при їх взаємній незалежності. Такий закон здійснює зворотне – об'єднує ці три гілки влади в один монопольний клан.

Із наведеного вище можна зробити висновок: Закон України про державну службу в частині створення окремого привілейованого клану «державних службовців» повинен бути визнаний недійсним із самого початку, тому що він шкодить суспільству й державі, тому що він суперечить міжнародним правовим актам, які діяли в час його прийняття та яких Україна зобов'язалася дотримуватись як член ООН; він суперечить також Конституції України. Для нашого часу цей закон є очевидним анахронізмом.

На жаль, наявні дані не дають підстав сподіватися на близький перегляд цього законодавства. Перейдемо до питань, пов'язаних із перспективами такого перегляду.

2. Держава для громади чи держава для номенклятури? (Постановка діагнозу)

Після аналізу особливостей одного з основних законів держави поставимо питання: чи може бути здоровим суспільство, яке живе за такими законами? Безумовно, ні. Тепер розглянемо проблеми, пов'язані з постановкою діагнозу хвороби, тобто потрібно з'ясувати – а з якого кореня виростають такі отруйні плоди як розглянутий закон? Чому не працює зворотний зв'язок – періодична аналіза результатів дії закону та відповідна корекція управлінських рішень? Яке ставлення до соціального поділу захисників прав громадян – таких суб'єктів суспільства, як численні партії, профспілки, народні депутати? Для з'ясування цього питання нам будуть потрібні додаткові дані про фактичний стан справ.

Проблема привілеїв, створена законом про державну службу (а також про статус суддів, про прокуратуру, про статус народного депутата) є одною з «гарячих» (згадаймо хоча б пам'ятні події в Чернігові під гаслом «хто з'їв моє м'ясо?»), вона викликає обурення переважної більшості громадян.

Державні органи, як бачимо, усвідомлюють всю непривабливість цього законодавства, є проекти, спрямовані на зменшення дискримінації. Але всі відомі з преси проекти не зачіпають принципової основи закону – поділу громадян на привілейовану та дискриміновану частини. Отже, номенклатура хоче залишити привілеї недоторканими, заспокоїти «нижчих» видимістю реформ, заходами суто косметичного характеру.

У цьому пляні слід окремо зупинитися на позиції народних депутатів, за статусом – творців законів, представників виборців, захисників їхніх інтересів. Офіційних даних про позицію депутатського корпусу щодо номенклатурних привілеїв у нас нема, але ця позиція може бути визначена. Адже відомо, що таке дискримінаційне законодавство не прийшло до нас як важкий спадок минулого – це витвір уже наших можновладців, і прийняте воно нашою Верховною Радою. Питання про ліквідацію привілеїв у ній жодного разу не розглядалося. Можна припустити, що певні депутати не підтримують цих законів, але те, що Верховна Рада в цілому, тобто переважна частина депутатів як минулого, так і нинішнього складу цю дискримінацію підтримує – безсумнівний факт.

Політику роблять люди, тому ключ до пошуку дефектів нашої державної машини доцільно шукати через людський фактор. Отже, потрібно знайти пояснення дивному феномену: чому переважна більшість народних обранців, на старті здебільшого цілком достойних людей, потрапивши в один із підрозділів нашої державної машини, раптом починає так агресивно перетягувати ковдру на себе, що переводить своїх виборців у «один табір» із злочинцями від номенклатури? Коли врахувати, що ми маємо справу не з поодинокими випадками, а з масовим явищем, то пояснення цього явища слід шукати в природі нашого суспільного ладу.

Отже, який суспільний устрій ми маємо в Україні? Оскільки поділ громадян на нижчу та вищу групи, поділ законів на «для вибраних» та «на загальних підставах» несумісний з демократією та рівністю прав, то демократичним наше суспільство ніяк не назвеш, хоча воно вже й не тоталітарне. Демократичним воно було лише короткий час після здобуття незалежності, хоч і була ця демократія ще зовсім незрілою.

Після розпаду ССРСР залишилися його партійно-державні спеціалісти (як у колишній митрополії, так і в нас) у галузі такої науки як утримання народних мас у покорі та їх визиску руками цих же мас. Ці спеціалісти не були відсторонені від справ, більше того, система державного устрою в Україні створювалася в основному їхніми силами. Отже, вони й створили те, чому були навчені – систему, скопійовану з тоталітарної. Її довелося пристосувати до нових умов, основною проблемою став пошук заміни репресивного апарату. Питання вирішили через розширення номенклатурного клану, передачу в його руки монополії на виконання всіх державних функцій та значне підсилення засобу його згуртування – системи номенклатурних привілеїв. Одним із основних елементів такої заміни стало ще й правове узаконення номенклатурного поділу групою державних законів.

Отже, прийняття Закону України про державну службу в 1993 році було по суті рівноцінне державному перевороту, який офіційно зафіксував створення монополь-

ного правлячого клану та передачу йому влади. На запитання «А яке ж суспільство ми будуємо?» цей закон дав недвозначну відповідь: ми будуємо суспільство, поділене на привілейовану правлячу меншість та дискриміновану більшість. Тобто замість демократичного виник принципово інший лад, у своїй основі скопійований з номенклятурної версії тоталітарно-кріпосницького ладу, орієнтований на реалізацію принципу «поділяй і владарюй», а наша державна машина стала запрограмованою на першочергове забезпечення привілеїв правлячої меншости.

Під таким кутом зору стають зрозумілими й знаходять пояснення інші питання та реалії. Дійсно, обов'язковим складовим елементом будь-якого суспільства, поділеного на панівну меншість та дискриміновану більшість, є система привілеїв для правлячої касты, яка виконує функції підкупу, заохочення та покарання для її членів, яка об'єднує касту в одне ціле. Наше суспільство не є винятковим, і зовсім не випадковість, що передбачливі творці закону про державну службу акт про створення монопольного правлячого клану подали в одному пакеті зі створенням системи привілеїв. Стає зрозумілою й така деталь, як привілеї поширені на пенсійне забезпечення. Адже якщо виборна особа, наприклад, буде знати, що після закінчення повноважень їй доведеться вернутись у «нижчі», її підкуп номенклятурою буде неефективним. А так, якщо ти вірний клановій солідарності – одержуєш довічні привілеї з пенсією включно, якщо порушив її – тобі загрожує карцер «загальних підстав». І тут вже поняття порядности та вірности передвиборним обіцянкам окремих особистостей перестають відігравати істотну роллю: потрапивши «на сучок» привілеїв, більшість рано чи пізно втрачають бажання його рубати, а окремі винятки погоди не роблять – вони залишаються в меншості.

Відомо, що все геніяльне – просте. Геніяльно простим є й засіб для «перевиховання» народних обранців – це підкуп. Цей засіб перевірений на різних народах віками – від єгипетських фараонів до нашого часу.

Участь громадян в управлінні державою через вибори при такій системі стає в значній мірі такою ж фікцією і своєрідною пасткою для виборців, як і в тоталітарному суспільстві. Справді, членам партій та громадських об'єднань для захисту своїх інтересів необхідно посилати представників у парламент, інакше вони будуть позбавлені будь-яких засобів впливу. Але, потрапивши в парламент, цей представник переходить у «дворянство», він здебільшого стає втраченим для виборців, і в питаннях розподілу суспільних благ він, як бачимо, керується вже своїми номенклятурними інтересами.

Давайте ще раз перевіримо: а чи не занадто спрощеним або некоректним є таке пояснення наших реалій? Адже ми маємо профспілки, багатопартійність, різні ідеології... Отже, звернемось іще раз до фактів.

Для підтвердження справедливості таких висновків дуже показовим є факт прийняття (осінь 1997 року) доповнень до Закону України про статус народного депутата. Зауважимо, що народні депутати й до того вже користувались усіми привілеями, передбаченими для державних службовців. Але цього для них виявилось замало. Верховна Рада в цих доповненнях визначила для нардепів ряд додаткових привілеїв, настільки непомірних, що на них було накладено вето Президента.

Так от, незважаючи на те, що в умовах загального зубожіння та важкої кризи сама постановка питання про розширення й без того значних привілеїв була, м'яко

кажучи, недоречною, депутати різних політичних спрямувань знайшли спільну мову й створили конституційну (!) більшість, достатню для прийняття цих доповнень. Зупинити їх від такого вибору не змогла навіть та очевидна обставина, що в цьому законі мова прямо велася про чергове пограбування та про участь у поділі награваного. Отже, на словах «корумповану номенклятуру» лають усі, від лівих до правих, а на ділі робиться зворотне – добудова прогнилої номенклятурної системи та підпорок до неї. Різниця в позиціях є: наприклад, одні хочуть ринкових підпорок, інші – у вигляді державної економіки, але в питанні про підтримку номенклятурної системи в принципі відмічається завидна згода. Конституційна більшість означає, що за розширенням номенклятурних привілеїв в одному альянсі проголосували найбільш впливові на той час партії – комуністична, соціалістична, Рух та ін.

Це важливі факти для розуміння суті системи. Вони свідчать, що нинішня модель номенклятурної системи функціонує успішно й уже встигла «перетравити» більшість депутатського корпусу, що вона вже виростила нове покоління діячів, готових зловживати своїми повноваженнями у своїх інтересах і на шкоду суспільству. Ці факти свідчать також, що інтереси клану для більшості депутатів при наявності державної системи підкупу явно домінують як над інтересами виборців, тобто держави, так і над ідеологічною орієнтацією та партійною належністю, що кланова кругова порука – реальний факт.

Така чітка спрямованість депутатів різних політичних забарвлень на укріплення клану та розширення його привілеїв приводить нас до висновку, що Закон про статус народного депутата дав номенклятурі дуже ефективний метод приборкання партій, профспілок через підкуп (приєднання до монопольного клану) їх керівництва.

Отже, в умовах наявності державної системи підкупу та поділу громадян на «вищих» і «нижчих» ми одержуємо свободи, дуже схожі на ті, які мали в тоталітарному суспільстві: громадяни можуть вступати в партії, у профспілки, читати газети, але останні будуть очоловатись номенклятурниками. А чий інтереси вони захищають, ми тількищо бачили.

Стають зрозумілими й відмічені вище факти явного нехтування такими вкрай необхідними елементами науки управління, як зворотні зв'язки, системний підхід тощо – вони ігноруються там, де невігідні номенклятурі.

Закон про статус народного депутата став одним із завершальних актів у становленні монопольного клану та державної системи підкупу, продовженням законів про державну службу, про прокуратуру, про статус суддів. Ці закони ознаменували відмову від загальноновизнаного принципу «Закон один для всіх», перехід до принципово іншої системи – системи законів із поділом на «для вибраних» та «на загальних підставах».

Відмова від принципу «Закон один для всіх» та створення окремого законодавчого поля «для вибраних» потягла за собою припинення дії в Україні ще одного дуже важливого стимулу нормального розвитку суспільства. Справді, багатовікова практика людства виробила ефективний метод (стимул) забезпечення високої якості продукції – виробник продукції сам повинен споживати вироблене. І якби кухар відмовлявся їсти зварене для інших, якби авіаконструктор став випускати літаки двох рівнів безпеки – підвищений для себе, і понижений – для всіх інших, то це було б оцінене як вершина аморальності й цинізму. В законодавчій сфері цей метод також широко за-

стосовується – закони, написані для громадян, повинні поширюватись і на творців цих законів. Принцип «Закон один для всіх» саме тому й став загальноприйнятою підвалиною устрою сучасних «безбідних» держав, що він спрямовує творчу енергію всіх суб'єктів влади на збалансований розвиток усього суспільства через стимул «їжте й самі те, що зварили». А от нардепи України, ставши на шлях створення окремого законодавчого поля «з підвищеним рівнем безпеки» для монопольної номенклатури, створили об'єктивні передумови для перетворення законодавства, призначеного для основної маси громадян, на загниваюче болото.

Якщо шукати для цього законодавства аналогії у сучасному світі, то воно асоціюється з порядками недавно зниклих держав апартеїду. Справді, не встигли в них познімати таблички «Тільки для білих», як в Україні видали групу законів «Тільки для номенклатури» – про державну службу, про статус суддів, про прокуратуру, про статус народного депутата. Отже, аналогії є, але порівняння явно не на нашу користь, зокрема за таким особливо важливим показником, як напрям руху: там відбувся процес демократизації, а наші законодавці створили закони, спрямовані на відновлення феодальних відношень.

Звернемо увагу ще на одну важливу обставину. Між номенклатурними привілеями та корупцією існує безпосередній зв'язок: вони виростають в одному середовищі, з одного кореня – монополізму і реалізуються шляхом зловживання повноваженнями з метою несправедливої наживи. Номенклатурні привілеї – легалізоване продовження корупції. Отже є підстави вважати, що різні заходи боротьби з корупцією так і залишаться не більше як добрими намірами, якщо не буде демонтовано інкубатор корупції – монопольний клан привілейованої номенклатури, побудований з ігноруванням загальноприйнятих антикорупційних норм.

Підводячи підсумок про діагнозу хвороби нашого суспільства, можна зробити такі висновки.

Всебічний упадок та безкарне розкрадання національних багатств таких масштабів може мати місце тільки за умови, що за цим стоїть певна система. Оскільки упадок та розкрадання має місце в загальнодержавних масштабах, то й система, за допомогою якої це здійснюється, також загальнодержавна. В цій ролі виступає монопольно-номенклатурна система державного устрою, яку ми маємо в Україні.

Основною визначальною особливістю, за якою ця система відрізняється від сучасних демократичних, є те, що вона використовує для свого функціонування класичний принцип «поділяй і владарюй», за допомогою якого й здійснюється утримання в покорі народних мас руками тих же мас. Реалізація цього принципу забезпечується такими засобами:

- поділом громадян на дві частини – панівний монопольний номенклатурний клан та дискримінована більшість;
- поділом законів на «для вибраних» та «на загальних підставах», вони є правовою основою існування системи і забезпечують визиск більшості громадян іменем і засобами держави;
- наявністю оплачуваної державою системи привілеїв, яка є основним матеріальним засобом згуртування номенклатури.

Перераховані вище елементи системи можна вважати власне збудником хвороби та засобами, які забезпечують її життєдіяльність. Очевидно, що ці засоби є й

ахіллесовою п'ятою збудника, тому саме на їх видалення повинні орієнтуватись лікувальні заходи.

Варто коротко сказати ще й про властивості хвороботворної системи та її наслідки для суспільства.

Система (як і її прототип – тоталітарна) виявилася стійкою, самовідтворюваною, ефективною з точки зору утримання влади. Але особливо ефективною вона виявилася для розтягування державної власності номенклятурою. А з точки зору загальнонародних інтересів, інтересів України як держави, ця система, так само як і її прототип, є абсурдною, вкрай неефективною. Відновлення модернізованої під нові умови номенклятурної системи державного устрою тоталітарного ССРСР потягло за собою і його хвороби – нинішня криза є продовженням хронічної кризи ССРСР.

Шість років з часу прийняття Закону про реанімацію номенклятури показали, що ігнорування власного та міжнародного досвіду й права в бажанні будь-якою ціною вирвати привілеї не пройшло й не могло пройти даремно, воно обернулося для суспільства страшними втратами. Це були роки втрачених можливостей, роки поглиблення кризи, роки чиновницького засилля. Номенклятурні закони стали офіційним дахом для існування монопольного привілейованого клану (а відомо, що монополізм тягне за собою загнивання), стимулятором для розвитку корупції, вони перетворили державу в знаряддя для пограбування населення України на користь номенклятури. Кредо «держава для номенклятури», яке червоною ниткою пронизує ці закони, активно працює на вкрай небезпечно та згубне за своїми наслідками відчуження громадян України від держави, на її дискредитацію. Одною з основних першопричин більшості наших негараздів є те, що суспільство після кількох століть перебування під колоніальним пресом «поділяй і владарюй» виявилось розділеним на різні групи за ідеологічними, релігійними, мовними, регіональними, ментальними та іншими ознаками, в результаті чого в нас так часто розігрується відомий сценарій про лебедя, рака та щуку з відповідними наслідками; в цих умовах згадані закони вводять ще один вид глибокого розколу – поділ на «вищих» та «нижчих». В Україні перестали працювати, або працюють з перебоями, найважливіші засоби, які забезпечують та стимулюють динамічний збалансований розвиток сучасних демократичних держав – принцип поділу влади, принцип «Закон один для всіх», багатопартійність та ін.

Шість років – термін більше ніж достатній для висновку про те, що номенклятурна система в наш час – це глухий кут, смітник історії, ракова пухлина нашого суспільства.

3. Що робити?

Викладене вище підводить нас до відповіді на питання «Що робити», але очевидно, що при цьому слід врахувати ще й наявний досвід, як позитивний, так і негативний, політичних сил державницького напрямку.

На тему «Що робити» друкується багато публікацій – це статті, програми партій тощо. Основний зміст цих публікацій зводиться до того, що для подолання кризи й виходу на шлях прогресу потрібне об'єднання конструктивних державницьких сил. Проблемі об'єднання ми й приділимо основну нашу увагу.

Підкреслюється, що об'єднання повинно вестися на основі єдності національних, духовних, культурних, економічних, державницьких інтересів українського народу, навколо того, що іменується національною ідеєю.

І це цілком правильно. Адже людська спільнота створена її Творцем (одні іменують його Богом, інші – природою, але ми на цьому зупинятись не будемо) структурованою, тобто поділеною на нації, кожна з яких має свою мову – засіб самоідентифікації. Щоб ця структурованість не руйнувалася, Людина наділена також почуттям національної належності й імунітетом самозбереження нації, які є основною об'єднувальною силою народів. Саме національна ідея є для всіх народів (Ізраїль, Польща, Угорщина, Франція та ін.) основною силою, яка згуртовує їх, забезпечує захист інтересів громадян, задоволення їх матеріальних та духовних інтересів, відчужуючи, як бацил у медицині, різні хвороботворні тіла. Саме національна ідея веде чеченський народ на героїчну боротьбу проти повернення в імперію.

Національна ідея жива і в Україні, доказом цього є те, що 92 відсотки громадян віддали свої голоси за незалежність у 1991 році. Наш народ підтвердив свою свідомість, вказавши на двері кандидату в мери нашої столиці, який виборчу кампанію вів мовою іншої держави. На останніх виборах народ знову сказав «ні» комуністичному реваншу з білоруським варіантом на додаток. І тому, дійсно, нам потрібно об'єднуватись, об'єднуватись навколо національної ідеї – найбільш ефективного засобу об'єднання, закладеного Творцем у природу Людини.

Ще одною особливістю, закладеною в природу Людини, є почуття власної гідності й потяг до матеріального достатку. Людина вкрай негативно ставиться до спроб її принизити та пограбувати. Почуття особистої гідності та несприйняття матеріальної дискримінації тісно переплітаються та нерозривно зв'язані з поняттям національної ідеї. Почуття особистої гідності знаходить своє продовження в національній гідності. Несприйняття особистої матеріальної дискримінації знаходить своє продовження в несприйнятті дискримінації сім'ї, соціальної групи, нації. І коли ми говоримо про національну ідею, ми зобов'язані це враховувати. Комуністична ідеологія тому й збанкрутувала, що вона не враховувала особливостей Людини, закладених на генетичному рівні. Людина без особистої гідності, з рабською психологією не може бути носієм національної ідеї. Народ, який не зумів об'єднатися навколо національної ідеї, втрачає орієнтири консолідації й стає об'єктом грабунку інших держав. Суспільство, яке не зуміло вирішити соціальні проблеми, руйнується зсередини через протиріччя між соціальними групами.

З цих особливостей впливає висока актуальність та необхідність справедливого розподілу соціальних прав та вироблених спільно в рамках суспільства матеріальних благ між різними групами населення – соціальна політика. І якщо хтось, проголошуючи себе поборником національної ідеї, ігнорує соціальні проблеми, то це є вульгаризацією національної ідеї.

Соціальна політика має високу актуальність із двох точок зору. По-перше, з позицій мети – не може бути здоровим суспільство, яке роздирається соціальними протиріччями. По-друге, як засіб – сильний засіб для здобуття або втрати довіри громадян.

З урахуванням цього й розглянемо, чому терплять невдачу спроби об'єднати народ для подолання наших бід. Чому понад 30 відсотків виборців на останніх ви-

борах проголосували за комуністів, які тягнуть нас назад в імперію, які нав'язують нам скомпромітовану суспільно-політичну систему? Чому такий впливовий раніше Рух так і не зумів об'єднати навколо себе під прапором національної ідеї ні партії, ні громадян? Для пояснення цього явища набула поширення навіть «теорія» про генетичне його коріння: мовляв, кожному українцю властива патологічна тяга до гетьманства.

Давайте наведемо деякі аналоги. Тяга до гетьманства, наприклад, у поляків, чехів, угорців розвинута не менше. Дійсно, вони всіма силами старалися вирватись із Варшавського договору, де верховодив «старший брат», і розбіглися з нього при першій же можливості. Але ті ж поляки, чехи, угорці радо пішли в інше об'єднання – НАТО, побудоване на інших принципах. Тобто суть не так у гіпертрофованому бажанні гетьманувати, як у природі та в принципах об'єднання.

Рядом діячів відмічено, що останнє стало одною з причин постійних невдач Руху в намаганнях об'єднати національно-демократичні партії. З об'єднанням громадян навколо Руху стан справ виявився не кращим. І саме на прикладі Руху можна простежити розглянутий вище деструктивний вплив на процеси в суспільстві номенклятурної системи, наслідки приборкання партій через підкуп їх керівництва приєднанням до номенклятури, а також результат недооцінки значення соціальних проблем. Дійсно, після приєднання депутатів до номенклятури керівництво Руху, по-перше, віддалилося від «нижчої» касти, де залишилась основна маса членів Руху та виборців; по-друге, воно само стало об'єктом психологічного впливу з боку системи привілеїв. Керівництво Руху нічого не зробило для ліквідації крикливої соціальної дискримінації. Відповідно, починаючи з 1994 року, коли громадяни почали відчувати на собі наслідки дії номенклятурних законів, почав рости розрив між керівництвом Руху, з одного боку, і членами Руху та громадянами, з іншого боку. А вже катастрофічного удару репутації Руху серед громадян завдала пряма підтримка номенклятурного поділу керівництвом Руху, його гонитва за суперпривілеями, особливо підтримка ним згаданих вище резонансних поправок до закону про статус народного депутата.

Результатом стала поразка Руху на виборах до Верховної Ради 1998 року. Порівняємо: на виборах 1991 та 1994 роках по Києву Рух одержав приблизно половину депутатських мандатів, а в 1998 році – з 14 мандатів лише один. У подальших подіях – розкол Руху, вибори Президента 1999 року – спадкоємці єдиного Руху продовжували збирати врожай, посіяний його керівництвом у попередні роки. Як бачимо, державна система привілеїв успішно «перетравлює» багатьох, здавалося б, стійких діячів за допомогою медівника не гірше, ніж тоталітарна за допомогою терору. Основна причина занепаду Руху – втрата довіри з боку громадян та членів Руху через прономенклятурну політику його керівництва в соціальних питаннях.

А може, керівництво Руху було винятком і його негативний досвід врахували інші партії? На жаль, ні. Відкриваємо програмні документи інших організацій, наприклад, програму партії «Собор». У ній є вкрай необхідні заклики до об'єднання навколо національної ідеї, християнської моралі, патріотизму, є дуже правильні наміри створення потужної партії тощо. Але в цих документах не знайдете ознак врахування гіркового досвіду Руху, в них ні слова про те, якими принципово новими засобами партія збирається це об'єднання реалізувати. В цих документах обхо-

диться мовчанням і питання про фактичний поділ громадян на вищу та нижчу касту, так, ніби цієї проблеми не існує. Гірше того, в цій програмі чітко видно елементи прономенклятурної спрямованості та подвійної моралі. Цитуємо: «Партія є захисником інтересів громадян...». І ще: «Особливого значення надаємо реформуванню пенсійного забезпечення. Необхідність реформи зумовлена низьким рівнем та незначною диференціацією розмірів пенсій...».

Давайте вдумаємось у зміст цієї фрази. Відомо, що пенсія, наприклад, народного депутата приблизно в 10 разів перевищує пенсію вчителя, лікаря, робітника високої кваліфікації. За чотири роки роботи депутатом громадянину призначається пенсія в 10 разів вища, ніж учителю, лікарю за 30-50 років роботи! Але лідери нової партії цієї неймовірної диспропорції впритул «не помічають», вважають можливим і потрібним говорити про «незначну диференціацію».

Ось так партія береться «захищати інтереси громадян», і робиться вигляд, що проблеми привілеїв не існує, бо тут є що замовчувати. І зразу бліднуть посилання на національну ідею та інші священні поняття, вони сприймаються як приваблива упаковка недоброякісного товару.

Оцінюючи шанси цієї партії на успіх, давайте запитано: що робити на виборах громадянам, яким національна ідея подається в пакеті з нечуваним соціальним приниженням та пограбуванням?

Тут і захована головна причина всіх дотеперішніх невдач об'єднати народ навколо національної ідеї, нищівної поразки на виборах. Це ігнорування соціальних питань партіями, від колишнього Руху до нинішнього «Собору», це соціальна «антиполітика» замість політики. Не можуть бути ефективними заклики до об'єднання, якщо їх автори на ділі роблять діаметрально протилежне – реалізують принцип «поділяй і владарюй» прямим розколом суспільства на вищу та нижчу касту. Не може бути об'єднання різних суспільних верств навколо партії, якщо її «номенклятуризовані» лідери під прикриттям гасел про захист інтересів здійснюють приниження та пограбування громадян. Прономенклятурна позиція лідерів національно-демократичних партій, по суті – зрада виборців та членів цих партій, робить сильний деморалізуючий вплив на громадян, ставить їх у безвихідь. Це удар у спину державницьким партіям та національним інтересам суспільства. Номенклятурна дискримінація під прикриттям національних гасел – небезпечний паразит на тілі національної ідеї.

У «благополучних» державах інтереси різних соціальних груп представляють і захищають об'єднання громадян від цих груп – профспілки, партії та ін. Успадкувавши від тоталітарної системи метод приборкання об'єднань громадян (вони очолюються номенклятурниками), номенклятура здійснила ампутацію цього життєво необхідного засобу, який забезпечує збалансований розвиток суспільства, що й призвело до неймовірних диспропорцій та соціальної напруженості.

Таким чином, ми потрапляємо в зачароване коло, маємо клясичну ситуацію «Верхи не хочуть, низи не можуть». Верхи не хочуть відмовитися від суперпривілеїв. Низи не можуть змиритися з нечуваним соціальним приниженням та пограбуванням, дають партіям та їх лідерам кредит довіри, обираючи у Верховну Раду. Але, перейшовши в номенклятуру, лідери забувають, для чого вони були обрані (маються на увазі соціальні проблеми), втрачають довіру виборців, і суспільство знову опи-

няється коло розбитого корита, нагальні проблеми (економіка, культура і т.д.) не вирішуються. Користується з цього залишена колоніальною імперією впливова п'ята колона, яка в цих умовах успішно паразитує на соціальних проблемах.

Де ж вихід?

Цікаві думки у відповідь на питання «Що робити?» знаходимо в статті професора І. Белебехи «Коли ж ми прозріємо, коли?» («Вечірній Київ», 18.01.1999). Цитуємо: Лідер партії «... мусить бути весь час серед народу. Там його сила, там його слабкість. Там його поле бою, там його перемоги, там його поразки». І пропонується: «Лідер не повинен бути депутатом Верховної чи якоїсь іншої Ради, чиновником державної структури». І далі: «Боже, подаруй Україні національного лідера і благослови його!»

Актуальність та справедливість першої з наведених цитат безсумнівна. Друга цитата важлива й цінна констатацією того факту, що перехід лідера в номенклатуру тягне за собою фактичну втрату його для партії, для її членів та громадян, що він стає перекупленим номенклатурою. Але з методом уникнути такої втрати не можна повністю погодитися. По-перше, заборона лідеру партії бути депутатом чи працівником державної структури означає позбавлення його засобів впливу, ізоляцію його від тих державних інститутів, де, згідно з законодавством, вирішуються основні проблеми суспільства. По-друге, це накладає істотні обмеження на можливості створення кар'єри тієї особистості в здоровому розумінні цього слова. Не заперечуючи ролі лідерів та їх здатності до самопожертви, відмітимо, що національно побудована державна система повинна бути орієнтована на те, щоб спрямувати в конструктивне русло зусилля всієї маси громадян та лідерів різних рівнів через використання їх людських потреб і природних властивостей, у тому числі потягу до збагачення та створення особистої кар'єри.

Тому більш перспективним видається інший метод. Він розрахований на те, щоб забезпечити перебування лідерів серед народу через реалізацію широко перевіреного в сучасному світі й розтоптаного в Україні принципу «Закон один для всіх», тобто через демонтаж номенклатурної системи. Тільки в такий спосіб можна уникнути перманентного обезголовлення та руйнування політичних партій національно-демократичного напрямку, яке здійснюється переводом їхніх лідерів у номенклатуру й стимулюванням їх продажності.

У здійсненні цього методу можна схематично виділити такі два етапи:

1. Для початку необхідно усвідомити й довести через органи масової інформації до свідомості громадян той факт, що основним каменем спотикання в Україні є номенклатурна система, а її становим хребтом – закони з поділом на «для вибраних» та «на загальних підставах», і система номенклатурних привілеїв. Пограбування здійснюють здебільшого в темноті, то ж творці прономенклатурних законів та програм старанно замовчують і приховують їхню справжню сутність. Тому необхідно вивести ці закони та результати їх дії на денне світло. Ліквідація тоталітарної системи починалася з гласності, з гласності потрібно починати демонтаж і її рецидиву – номенклатурної системи. Потрібно розкрити сам факт номенклатурного поділу та його феодално-кріпосницьку сутність, його згубність для суспільства та держави, несумісність із нормами сучасності. Час поінформувати громадян про факт і масштаби їх дискримінації та запитати (можливо, через референдум), як вони до цього ставляться.

Потрібно усвідомити, що наші зусилля повинні бути переорієнтовані з боротьби із симптомами хвороби на ліквідацію її збудника. Мова повинна йти не про заміну «комуністичної номенклятури» рухівською, «соборною», чи національно-демократичною, а про ліквідацію номенклятурної системи взагалі.

Мова повинна йти про зміну основоположного принципу організації нашої держави – про перехід від моделі «Поділяй і владарюй» до моделі «Закон один для всіх».

2. Очевидно, що вирішення такої задачі під силу лише об'єднанням громадян типу профспілок, політичних партій. Потрібна партія державницького національно-демократичного спрямування, яка не тільки на словах, а й на ділі буде захищати інтереси громадян. Соціальні проблеми – кінець того ланцюга, вхопившись за який, можна вийти з указанного вище зачарованого кола і почати розмотування клубка інших проблем. Питання про те, як уникнути паралічу цієї партії через «номенклятуризацію» її керівництва на перехідний період, покищо залишається відкритим.

Є підстави сподіватися, що коли діагноза хвороби та шляхи її лікування будуть усвідомлені, то обов'язково знайдуться громадяни, лідери, об'єднання громадян, ними можуть бути державні діячі, партія з її лідерами чи група партій тощо, які (за власною ініціативою, під тиском громадян), поставивши загальнонаціональні інтереси України вище тимчасових вузько особистих, стануть ініціаторами й поборниками справи ліквідації номенклятурної системи. Такі лідери є вже тепер, але їх зусилля покищо тонуть в атмосфері продажности номенклятури.

Партія, яка візьметься за таке завдання, має можливість: зробити реальний внесок в оздоровлення суспільно-політичної обстановки в Україні; в такий спосіб підняти авторитет та вплив партії. Можна запропонувати конкретні заходи для неї, але це тема окремої розмови.

Підкреслимо, що тут мова ведеться не про популістську ідею зрівнялівки, а про приведення соціальної диференціації у цивілізовані за сучасними поняттями рамки.

Ми багато уваги приділяли пенсійному законодавству. З цього може скласти-ся враження, що все сказане вище – це позиція лише «вчорашніх», або, як стало модно говорити, «людей похилого віку». Це не так. Адже за суперпривілеї в майбутній старості для самих себе проголосувала більшість народних депутатів. Задля цього вони пішли на порушення норм моралі, етики, права, Конституції, на порушення передвиборних клятв. Це прямий доказ того, що пенсійне законодавство хвилює не тільки «людей похилого віку». А от номенклятурна система – це дійсно вчорашній день.

Думка про номенклятуру як основний камінь спотикання в Україні все частіше зустрічається у відгуках західних політологів; для позначення нашої системи з її болячками вони навіть ввели у вжиток термін «номенклятурний капіталізм». Прочитуємо думку стороннього спостерігача про наші справи: «Система номенклятурного капіталізму, за якою збагачується вузький прошарок, а все 50-мільйонне населення живе в злиднях і під п'ятою бюрократів, не може існувати довго» (Дж. Сорос, «Голос України», 26.11.99).

І дійсно, саме соціальні проблеми були першопричиною багатьох катаклізмів. Чи не на ці граблі ведуть нас наші лідери, які так дружно ці проблеми ігнорують? □

Яніс Василевскіс

Збройні формування національного опору як середовище для оперативних ігор спецслужб ССР

(Латвійська ССР та Велика Британія, 1945-1956)

Досить обмежена кількість доступних нам документальних джерел про діяльність КГБ Латвійської ССР у період оперативних ігор органів КГБ Прибалтійських республік з розвідувальними службами Швеції та Великої Британії все ж дозволяє дати загальну характеристику методам роботи органів КГБ Латвійської ССР. Як основне джерело використана «Довідка по матеріялах архівної справи „Люрсен-С“ (Оперативна гра з англійською розвідкою, що проводилась КГБ Латвійської ССР у 1948-1954 рр.)», складена працівниками КГБ Латвійської ССР – безпосередніми керівниками та учасниками цієї оперативної гри. Крім того, використано деякі матеріяли особистих архівів працівників КГБ Латвійської ССР – генерал-майора Я. Лукашевича та полковника А. Бандуліса, що є в бібліотеці Центру документації наслідків тоталітаризму в Латвії.

Після капітуляції німецьких військ у Латвії, так само як і в усій Прибалтиці, тривав опір національних збройних формувань. Діяльність деяких організацій національного опору в Латвії почалася вже в період німецької окупації. У 1943 році в Ризі була створена «Латвійська центральна рада» (ЛЦР), яка ставила за мету відновлення незалежності Латвії. Представники ЛЦР організували переправу великої кількості латиських біженців (близько 3000) у Швецію (на острів Готлянд). Це все не могло б відбутися без узгодження зі шведською стороною.

Уже в 1943 році колишній посол Латвії у Швеції В. Салнайс інформував шведські та англійські розвідувальні служби про існування організації національного опору в Латвії.¹ Оскільки шведи й англійці були зацікавлені в одержанні інформації про стан на советсько-німецькому фронті, а пізніше – про чисельність та дислокацію советських військ у Латвії, представники ЛЦР одержали згоду шведів на надання допомоги. З питання нелегального транспортування біженців і зв'язкових ЛЦР через Балтійське море представники ЛЦР мали безперервні контакти зі шведською розвідувальною службою.² Надалі за допомогою привезених зі Швеції радіопередачів були спроби налагодити двосторонній зв'язок для координації перевезення біженців і передачі розвідувальних матеріялів у Швецію. Один з таких радіопередачів у березні 1944 року зі Швеції привіз і передав у Вентспілсі Арнітісу Леонід Сіліньш, який був одним з головних зв'язкових і координатором діяльності ЛЦР.

1. Матеріяли архівної справи «Люрсен-С». – С. 4.

2. Силиньш Л. «Латвийский Центральный Совет». – Упсала, 1994 р. – С. 138.

Сіліньш розповів, що йому пощастило зв'язатися з представником шведської розвідки Йохансоном.³ На завершальному етапі Другої світової війни розвідка Великої Британії також була зацікавлена в нових розвідувальних можливостях на території Балтійських держав і вирішила використати з цією метою організації національного опору. Ці наміри розвідувальної служби Великої Британії КГБ ССРСР використав для тривалої (1946-1956 роки) оперативної гри на території Естонії, Латвії та Литви проти розвідувальних служб Швеції та Великої Британії.

Як вона почалася на території Латвії? Для налагодження перерваних контактів між представниками ЛЦР у Швеції та в Латвії 14 жовтня 1945 року на Курземське узбережжя Латвії прибула перша група у складі 4 осіб. Керівник групи А. Арнітіс був одним з чільних представників ЛЦР у справі перевезення латиських біженців та організації радіозв'язку зі Швецією. Завдання групи Арнітіса полягало у встановленні контактів з радистом ЛЦР А. Бергманісом та налагодження перерваного радіозв'язку зі Швецією. Через короткий час уся група була затримана КГБ, у Арнітіса вилучили шифри та коди для радіозв'язку, адреси його зв'язків і конспіративних квартир у Латвії, кварци для радіопередавачів.

Однак про прибуття якихось представників закордонної розвідки дізнались у Курземських лісах. Групи національного опору в Латвії не мали спільного керівного центру. Деякі групи шукали можливостей налагодити зв'язок із закордонними емігрантськими центрами. Ці обставини – інформованість національного підпілля про прибуття представників чужинецької розвідки – КГБ ЛССР вдало використав для проникнення в середовище національного опору в Курземе, що сприяло арештові багатьох керівників та учасників груп національного опору. З цією метою була проведена операція для уведення агента Латвійської ССР «Танкіста» (Маргаріс Вітолінш, агент з багаторічним стажем – з 1936 року) в групу національних повстанців із завданням створення легенди наявності в Ризі представника англійської розвідки, який прибув для надання матеріальної допомоги національному підпіллю. «Танкіст» зумів увійти в довіру й особисто побувати в розташуваннях багатьох груп у лісах Курземе й домогтися того, щоб керівники груп з'явилися в Ригу на нараду і для проходження інструктажу, де вони в кінцевому результаті були заарештовані співпрацівниками КГБ.

У листопаді 1945 року органи КГБ затримали також і А. Бергманіса. З метою створення умов для взяття під контроль каналу засилання агентури на територію Латвії було прийнято рішення почати оперативну гру. Маючи вилучені в Арнітіса шифри і коди, співпрацівники КГБ Латвійської ССР використали Бергманіса для радіогри: він розпочав викликати Стокгольмський радіоцентр у березні 1946 року. У цей час він був уже завербований КГБ і мав псевдо «Друг». Оскільки національне підпілля знало про його арешт, довелося перейти на нелегальний стан, створивши легенду про втечу з-під охорони. Через кілька місяців радіозв'язок із Стокгольмом було встановлено. Радіогру розпочали 15 червня 1946 року. На перших порах шведський радіоцентр посилено перевіряв «Друга» – чи сам він працює на цій радіостанції.⁴ Однак, напевно, маючи деякі сумніви, для з'ясування

3. Там само. – С. 139.

4. Довідка. – С. 4. – Бібліотека ЦДПТ. Колекція документів А. Бундуліса.

долі групи Арнітіса і перевірки Бергманіса 6 серпня 1946 року на узбережжя Ризької затоки десантувалася друга група – Р. Занде та Е. Томсонс.

Р. Занде, за фахом радіотехнік, каналами ЛЦР прибув у Швецію в травні 1944 року.

Як засвідчує Занде, йому було доручено встановити зв'язок з учасниками групи Арнітіса, передати їм привезену радіостанцію, новий шифр, письмове розвідувальне завдання, підготовлене англійською розвідкою, налагодити радіозв'язок, допомогти в збиранні розвідувальних даних і через місяць на човні, який прибуде зі Швеції, повернутися назад.⁵ Дізнавшись, що всі члени групи Арнітіса заарештовані, Занде почав створювати свою групу для добування необхідної інформації.⁶ У нього виникли проблеми з викликом Стокгольмського радіоцентру, тривалий час він не міг встановити двосторонній радіозв'язок. Запроваджені органами КГБ заходи пеленгації Занде не дали можливості затримати його, оскільки він завжди вдало виходив з оточення.⁷ Але дії співпрацівників КГБ проти Занде, через які агент не мав змоги без перешкод проводити сеанси радіозв'язку, створили певні сприятливі умови для виходу «Друга» на контакт із Занде. За допомогою проведених КГБ агентурно-оперативних заходів через 4 місяці після початку радіогри «Другові» вдалося вийти на особистий контакт з ним. Цьому сприяло й те, що в кінцевому результаті шведський радіоцентр був змушений дати «Другові» паролі та адреси для зв'язку із Занде. Так Занде, не підозрюючи про зв'язки «Друга» з КГБ, про що він своїм шифром сповістив центр, дозволив «Другові» увійти в активну розробку всієї своєї групи. Занде, Томсонс та інші 29 осіб були заарештовані в кінці жовтня 1947 року.

Завдання і діяльність переправлених морським каналом на територію Литви груп Арнітіса й Занде, а також деяких агентів шведської та англійської розвідки, що повернулися в Латвію каналом репатріації, спонукали КГБ ЛСРСР до активних дій. Незважаючи на деякі успіхи КГБ в боротьбі з групами збройного національного опору, було зрозуміло, що повна ліквідація національного підпілля – справа дуже складна. Окрім того, КГБ було відомо, що національне підпілля підтримують шведська й англійська розвідки. Для прискорення процесу ліквідації національного опору, позбавлення його підтримки західних розвідок та запобігання спробам розвідок Швеції та Великої Британії розгорнути свою діяльність з території Латвії КГБ ЛСРСР прийняло рішення проникнути в розвідувальний центр на території Швеції. З цією метою вирішили увести в агентурний апарат англійської розвідки таємного співпрацівника КГБ Латвійської ССР «Апогса» (Відвудс Швейц, агент КГБ з 1945 р., брав активну участь у розробці груп збройного національного опору в Курземі⁸), який мав зв'язки з деякими керівниками національного підпілля в Латвії, а також був відомий деяким представникам латиських еміграційних організацій у Швеції, що співпрацювали зі шведською та англійською розвідками.⁹ У результаті оперативних заходів «Апогсу» вдалося одержати від од-

5. Слідча справа Занде Ріхардса. Арх. № 28635. – Т. 1. – С. 230.

6. Там само. – С. 233.

7. Матеріали архівної справи «Люрсен-С». – С. 7.

8. Колекція матеріалів генерал-майора КГБ Латвійської ССР Я. Лукашевича. – Бібліотека ЦДПТ.

9. Матеріали архівної справи «Люрсен-С». – С. 10.

ного з активних членів ЛЦР – О. Білескалнса – рекомендаційний лист до генерала В. Тепферса, колишнього військового прокурора Латвії, на думку КГБ – резидента британської розвідки у Швеції.¹⁰ 11 жовтня 1948 року «Апогс», що йшов під легендою представника національного опору, був переправлений у Швецію, на острів Готлянд. «Апогс» мав таке завдання:

1. Зустрітися з генералом Тепферсом і здобути його довіру.
2. Встановити через нього контакт з представниками шведської та англійської розвідок.
3. З'ясувати пляни подальших заходів цих розвідувальних служб.
4. Домагатися включення в групу десантування на територію ССРСР з будь-яким завданням.¹¹
5. Просити матеріальну допомогу для підпілля.
6. Подати адреси «надійних» людей у Латвії для прикриття агентури, що прибуває.

З цією ж метою він повинен був зв'язатися зі своїм знайомим Фредом Лаунагсом, колишнім представником штабу «Організації латиських національних партизан» у Курземі, якому пощастило разом з групою з 17 осіб, здебільшого колишніх національних партизан, на моторному човні переправитись у Швецію 31 жовтня 1945 року.

Після прибуття до Швеції «Апогса» затримала поліція. Начальник поліції острова Готлянд Бунде для впізнання «Апогса» викликав зі Стокгольму його знайомого Гуго Гінтерса, який при зустрічі з «Апогсом» детально розпитував його про становище в Латвії та почав схилити до співпраці з американською розвідкою, яка начебто проявляла інтерес до Латвії. Він намагався відмовити «Апогса» від контактів з Тепферсом, якого цікавила лише військова інформація для потреб шведської розвідки. У Тепферса, за словами Гінтерса, не було засобів для надання матеріальної допомоги національному підпіллю в Латвії. Від Гінтерса «Апогс» одержав адресу Ф. Лаунагса, з яким Гінтерс порадив терміново зв'язатися. «Апогс» відмовився від пропозицій Гінтерса і заявив, що до зустрічі з Тепферсом не буде ні з ким обговорювати ті доручення, заради яких він прибув у Швецію. При цьому для уникнення можливих підозр на допиті в бесіді з Гінтерсом та іншими особами він говорив, що повертатися в Латвію не збирається. Невдовзі, зустрівшись із Тепферсом, «Апогс» вручив йому листа Білескалнса і, дотримуючись легенди, доповів про свої повноваження як представника національного опору і про мету прибуття у Швецію. Тепферс пообіцяв йому вирішити всі ці питання. За допомогою Тепферса «Апогс» одержав необхідні документи, що засвідчують особу, і зміг виїхати в Стокгольм. Там він ще раз був допитаний співпрацівником шведської розвідувальної служби, а потім доставлений до Тепферса, який з метою перевірки «Апогса» детально розпитував його про становище у національному підпіллі, але не знайшов нічого підозрілого. Наприкінці листопада 1948 року «Апогсу» дозволили виїхати на зустріч із Ф. Лаунагсом, який підтвердив, що він співпрацює з англійською та американською розвідками, і що по лінії англійської розвідки він

10. Лукашевич Я. Долгий поединок. Документальный очерк. Библиотека ЦДПТ. – С. 15.

11. Колекція матеріалів генерал-майора КГБ Латвійської ССР Я. Лукашевича. – Библиотека ЦДПТ.

зв'язаний з Тепферсом і Гінтерсом, одним з провідних представників ЛЦР. Не маючи ніяких підозр, Тепферс повідомив «Апогсу», що англійська розвідка підбрала групу литовців і естонців для засилання в Прибалтику, і почав обробляти його з метою одержання згоди повернутися з цією групою в Латвію. Дотримуючись запланованої лінії поведінки, «Апогс» після тривалих «вагань» дав згоду повернутися, виправдовуючи це надією вивезти з Латвії свою родину. Їхня розмова завершилася вербуванням «Апогса» як агента англійської розвідки.

Від січня до березня 1949 року «Апогс» проходив підготовку на спеціальних курсах, де опановував агентурний радіозв'язок, шифрувальну справу, методи шпигунства і ведення листування з використанням тайнопису. В групі разом з ним навчалися Ф. Лаунаґс і естонець Крумс. Група литовців з метою конспірації вишколювалась окремо, хоча «Апогс» уже був знайомий з ними і зумів з'ясувати їхні вихідні дані.

У групу литовців, призначену для передисльокації на литовське узбережжя, входив і латиш з Литви Волдемар Бриєдіс, щоденники якого із записами про підготовку групи збереглися і в 1992 році були перевезені в Литву, де живуть обидві його дочки. З цих щоденників бачимо, що до кінця квітня 1949 року було ще кілька спроб здійснити перекид. Перша з них здійснювалась із 28 квітня по 2 травня 1948 року. В групу входили 3 естонці, Бриєдіс, один литовець і ще один латиш. Заплановане місце висадки – естонське узбережжя в районі Палдиски. Висадка не вдалася, оскільки групу викрили прикордонники, однак десантованим вдалося уникнути арешту. Група в такому ж складі спробувала вдруге висадитись через кілька днів на узбережжя Курземе в районі Юркалне. Цього разу при наближенні до наміченого району вибухнув один з двигунів човна, тому довелося повертати назад. У щоденнику є один запис, який засвідчує, що була група естонців (кількість не зазначена), яка вдало передислюювалась в Естонію наприкінці жовтня 1948 року.¹²

Після завершення навчання «Апогс» одержав від Тепферса інструкцію з розвідувальної роботи, яка була підготовлена англійською розвідувальною службою і призначалася для керівників національного підпілля в Латвії. «Апогсу» були передані й топографічні карти, фотоапарат, засоби тайнопису, коштовності й гроші. Радіостанцію і зброю група одержала від шведів. Як «надійні» адреси в Латвії, що могли б бути використані агентурою, «Апогс» дав дві підставні: одну неподалік Курземського узбережжя в Пілтене, другу – в Ризі. Інструктуючи «Апогса», Тепферс рекомендував йому не боятися навіть КГБ, оскільки чекісти обов'язково у випадку провалу почнуть перевербування. Він наказав погодитися, бо це дає можливість подвійної гри і дозволило б «Апогсу» повернутися до Швеції.¹³

30 квітня 1949 року група почала переправлятися. До складу групи входили: «Апогс» (Відвудс Швейц), керівник групи Йонас Дексніс, Казіс Піпліс, Волдемарс Бриєдіс, двоє естонців під псевдами «Макс» і «Ніксі».¹⁴ Група переправлялася на швидкохідному катері типу «Люрсен-С», екіпажем якого командував офіцер німецької військово-морської фльоти Гельмут Клозе, згодом адмірал західнонімецької військово-морської фльоти, що вже наприкінці сорокових років співпрацював

12. Копія щоденника В. Бриєдіса, записи 1948-49 років. – Бібліотека ЦДПТ.

13. Матеріали архівної справи «Люрсен-С». – С. 13.

14. Копія щоденника В. Бриєдіса, записи 1948-49 років. – Бібліотека ЦДПТ.

з розвідкою Великої Британії.¹⁵ Вночі 1 травня 1949 року група висадилась на територію Литви в районі міста Паланга. Дотримуючись легенди, «Апогс» відокремився від групи, повідомив про своє прибуття в місцеві органи КГБ і поїхав у Ригу. Так з успішним результатом для органів КГБ Латвійської ССР була проведена перша операція вкорінення в агентурну мережу шведської та англійської розвідок і підставленні англійській розвідці квартири-пастки.

Після приїзду до Риги, згідно плану, «Апогс»-Швейц направив складений тайнописом лист про успішну висадку всієї групи за адресою, що її було отримано від Тепферса для зв'язку з англійською розвідкою. Продовжуючи грати свою роль, Швейц про результати переправки повідомив Білескалнса, який своїми каналами зв'язку поінформував Тепферса, що посланець у Ригу прибув і надіслані генералом речі одержані. Так продовжувалось укріплення легенди Швейца для англійської розвідки. З метою припинення подальшої діяльності Білескалнса влітку 1949 року його заарештували. Становище «Апогса» вже було досить закріплене і через нього оперативну гру можна було успішно продовжувати.

1 листопада 1949 року на узбережжя Курземе десантувалася наступна група. Це були підготовлені англійською розвідкою Вітолдс Беркіс («Крауя») та Андреїс Галдінш («Медніс»), колишні латиські легіонери, які після капітуляції німецьких військ потрапили в англійську окупаційну зону.

Влітку 1949 року, коли Беркіс уже знаходився в Англії, через Р. Силарайса, який, на думку КГБ, був резидентом англійської розвідки, Беркіса завербували для підготовки виконання розвідувальних завдань англійців. Потім його звели з «Меднісом» для спільної підготовки до засилання на територію Прибалтики. Обидва вони непомітно пройшли прикордонну зону і прибули за поданою «Апогсом» адресою, а потім були направлені далі в Ригу. Через проведені оперативні заходи і з допомогою «Апогса» КГБ Латвійської ССР з'ясував завдання «Крауї» і «Медніса». Вони за допомогою «Апогса» мали увійти до складу однієї з озброєних груп національного опору, використовуючи радіозв'язок і тайнопис, повідомити дані про розташування і діяльність озброєних формувань, щоб пізніше забезпечити їх засобами радіозв'язку, а також знайти і підготувати місця для приймання необхідних вантажів, що будуть скидатися з літаків, а також місця для приземлення літаків і парашутистів.¹⁶

Оскільки події розвивалися вигідно для продовження оперативної гри, КГБ прийняв рішення «Краую» і «Медніса» не арештовувати. Було проведено роботу для забезпечення повної контролю їх діяльності. Тому за допомогою «Апогса» агентів поселили в ще одну підставну квартиру, і їх подальші дії повністю контролювалися КГБ. У Ризі «Крауя» і «Медніс» дійшли висновку, що вони в певному становищі, й «Апогс» дійсно є відданою англійській розвідці людиною. Про це вони тайнописом через визначені адреси поінформували англійську розвідку. Вся їхня кореспонденція, безумовно, була перлюстрована в КГБ.

У травні 1950 року «Крауя» і «Медніс» почали виявляти підвищену активність при виконанні доручених завдань.

15. Записи полковника Бундуліса. Колекція документів А. Бундуліса. – Бібліотека ЦДПТ.

16. Матеріали архівної справи «Люрсен-С». – С. 16.

Знаючи, що англійська розвідка збирається використовувати «Краюю» і «Медніса» як посередників для засилання своєї агентури на територію Прибалтики, Швейц повідомив їх про свій зв'язок з учасниками групи національних партизан і запропонував їм перейти до складу такої групи. Одержавши згоду англійської розвідки, «Краюя» і «Медніс» залишили Ригу. Для реалізації намічених заходів було створено підставну групу, що складалася з двох оперативних працівників і п'ятьох спецагентів КГБ. У лісі, неподалік узбережжя Ризької затоки, група обладнала бункер. Для всіх було обрано єдину лінію поведінки. Для контролю роботи «Краюї» на радіостанції до групи було включено досвідченого оперативного працівника – радіотелеграфіста лейтенанта КГБ К. Кипурса.

12 травня 1950 року в Ризі за сприянням Швейца було влаштовано зустріч «Краюї» з легендарним керівником національного підпілля «Максисом», ролю якого виконував майор КГБ Латвійської ССР Албертс Бундуліс. Під час зустрічі «Краюя» розповів про своє завдання в Латвії та попросив «Максиса» направити його і «Медніса» в одну з партизанських груп. Після короткого викладу тактики дій партизанських формувань та інструктажу «Краюя» і «Медніс» 13 травня 1950 року в супроводі оперативного працівника, начебто прибулого з Курземських лісів, були доставлені в табір підставної групи.

По двох тижнях перебування в лісі при зустрічі з «Максисом» «Краюя» визнав умови життя там задовільними і передав йому перелік питань, якими цікавиться англійська розвідка – дані про основні промислові об'єкти, залізниці, Ризький морський порт, відомості про сільське господарство, про виселення жителів Латвії у Сибір, про військові частини, об'єкти військово-повітряних сил і військово-морської фльоти.¹⁷

«Максис» висловився проти збирання розвідувальної інформації, оскільки їх основним завданням є боротьба за незалежність Латвії, а збирання розвідувальних даних пов'язане з великим ризиком для його людей. Він дорікав також англійській розвідці, що вона є пасивною у справі надання відчутної матеріальної допомоги підпіллю.

«Краюя» пояснив, що саме з цією метою в його завдання було включено налагодження зв'язків з підпіллям та інформування закордонних емігрантських центрів про становище на місцях.

Задля цього він збирався найближчим часом разом з представником підпілля повернутися на Захід. Потім у Латвію плянувалося заслати кілька груп розвідників з метою забезпечення всіх партизанських формувань зв'язком. Базою для цієї діяльності «Краюя» мав намір обрати підставну спецгрупу, в розташуванні якої перебував. Органи КГБ, проаналізувавши ситуацію, вирішили для зміцнення довіри англійської розвідки організації «Максиса» вивести «Краюю» назад в Англію. Надалі передбачалося використання встановленого контакту для контролю каналу перекидування агентури й по необхідності для затримання агентів, що засилаються. Оскільки «Краюя», на відміну від «Медніса», не виявляв жодних ознак сумніву в тому, що перебуває у середовищі національного підпілля, саме він найкра-

17. Там само. – С. 20.

щим чином міг переконати англійську розвідку в існуванні в Латвії «надійної бази» для розгортання розвідувальної діяльності. «Максис» обіцяв забезпечити «Краую» необхідною інформацією про стан національного підпілля і заявив, що його організація разом з «Крауею» має намір спорядити свого представника для отримання вказівок щодо подальшої роботи, матеріальної допомоги, який потім повернеться працювати в Латвію. Але через вигідний для КГБ збіг обставин відправлення «Крауї» затягнулося до осені 1951 року.

Тим часом органи КГБ вирішили розширити масштаби оперативної гри. Легендована група «Максиса» за сценарієм діяла тільки в західній частині Латвії – Курляндії, і основною масою її учасників, згідно задуму гри, були діючі нелегальні озброєні групи національних партизан. Для розвитку гри було вирішено легендувати наявність підпільної організації в північно-східній частині Латвії, з районом дії – Рига та Відземе, під керівництвом «Робертса», в ролі якого діяв начальник одного з районних відділень КГБ Відземської частини Латвії – майор Рейнгольд.¹⁸ Згідно легенди, формування «Робертса» складалося в основному з осіб, що жили легально, працювали в різних установах і організаціях і могли вільно пересуватися по всій території ССРСР. Головною метою було створення умов для взяття під контроль можливих спроб англійської розвідки заглибитися на територію ССРСР.

Для інформування англійської розвідки про цю легенду був обраний агент КГБ Латвійської ССРСР «Лист» – Станіслав Крейц (агент КГБ Латвійської ССРСР з 1945 року, сприяв виявленню та розробці учасників національного підпілля¹⁹). «Лист» у минулому був в організації «Айзсарги», в роки війни працював в апараті повітової поліції. З метою створення умов для успішного виконання завдання «Листа» увели до впливових кіл католицького духовництва, і він встановив контакт з митрополитом Католицької Церкви в Латвії Спрингвичем, який був настроений антисоветськи, й отримав від нього рекомендаційного листа до єпископа Ранцану, який перебував в еміграції. У листопаді 1950 року «Листа» переправили у Швецію морем, на рибальському човні. Так само, як і «Апогсу», шведська розвідка влаштувала йому допит, і він повідомив їм, що є активним учасником антисоветського підпілля і має за мету з допомогою шведів і представників латиських емігрантських організацій потрапити до Великої Британії і там знайти кошти для партизан. Через кілька днів «Лист» був звільнений, і працівник шведської розвідки Даніелсон познайомив його з генералом Тепферсом.²⁰ Тепферс забезпечив «Листа» необхідними документами, і його переправили літаком у Західну Німеччину, а там за паролем зустрів співпрацівник англійської розвідки. «Листові» вчинили детальне опитування за його біографічними даними і даними про організацію «Робертса». Згідно легенди, «Лист» рекомендувався як рядовий член організації, особисто знайомий з «Робертсом». Працівники англійської розвідки після тривалих допитів і перевірок, нічого не запідозривши, зробили висновок, що мають справу з дійсним представником національного підпілля Латвії, і вирішили його використовувати.

18. Там само. – С. 25.

19. Довідка на агента «Листа». Колекція матеріалів генерал-майора КГБ Латвійської ССРСР Я. Лукашевича. – Бібліотека ЦДПТ.

20. Лукашевич Я. Долгий поединок. – С. 15.

вати. Вони намагалися переконати «Листа» в тому, що Ранцан не зможе надати допомогу організації «Робертса». Англійці обіцяли пов'язати агента з людьми, які реально можуть допомогти підпіллю. Не відкидаючи цю пропозицію, «Лист» наполягав на зустрічі з Ранцаном, оскільки він мусів передати йому листа з Латвії. 20 листопада 1950 року «Лист» був доставлений у Лондон, де агента ретельно перевірили. У результаті цього й після деякої ідеологічної обробки йому було запропоновано пройти спеціальну підготовку для ведення розвідувальної роботи. Навчання почалось 15 січня 1951 року. Він учився проводити радіозв'язок, методам ведення розвідувальної роботи, принципам конспірації, використовувати засоби тайнопису, шифруванню.²¹ Перебуваючи в Лондоні, «Лист» по визначеному каналу зв'язку повідомив, що завдання виконується успішно і навесні 1951 року разом з трьома іншими розвідниками намічається його висадка морським шляхом на Курземське узбережжя. Перед від'їздом до Латвії «Лист» отримав детальне завдання від англійської розвідки. Зокрема англійці цікавилися військовими і промисловими об'єктами Москви, Ленінграду, Свердловська та інших регіонів ССРСР.

«Лист» одержав для передачі «Робертсові» таке завдання:

– розвідувальну роботу проводити силами найбільш перевірених учасників організації, одночасно вербувати нових, особливо з числа молодих спеціалістів, яких направляються на роботу в різні промислові центри ССРСР;

– визначити на території Латвії кілька майданчиків для приймання вантажів;

– дібрати певних людей для здійснення координації виходів у море.

«Лист» перед висадкою в Латвії для виконання завдання одержав портативну радіостанцію, шифр і код для радіозв'язку, засоби тайнопису, радіомаяк для орієнтації літака, катера тощо. «Листові» передали письмове послання для «Робертса», в якому було високо оцінено ролі національного підпілля і самого «Робертса», проведено аналізу міжнародного становища. Таким чином органи КГБ переконалися в доцільності розробленої комбінації для підставки англійській розвідці легендарної організації «Робертса», в результаті чого було взято під контроль всі подальші дії англійців. Одночасно із завершенням навчання «Листа» англійці почали виявляти зацікавленість у своїх радіопередачах справами «Крауї».

Вони запитали в «Максиса», як можна знайти ту партизанську групу, де перебувають «Крауя» і «Медніс» (адреси і паролі). Не поінформувавши ні «Максиса», ні «Краую», 12 квітня 1951 року на Курземському узбережжі в районі Ужави було висаджено третю групу. Крім «Листа», туди входили: радист «Томс» (Яніс Берзіньш) – для організації «Робертса»; радист «Петерис» (Лудіс Упанс) – для організації «Максиса»; «Густав» – для прямування в Естонію.

Після вдалої висадки всі вони відійшли далі від узбережжя і розійшлися. «Лист» і «Томс» пішли за відомою «Листові» адресою у Венспілсі, потім на автомобілі дісталися до Риги, де «Томс» був поселений у завчасно підготовлену квартиру.

«Петерису» і «Густаву» вдалося дістатися до підставного хутора. Звідти «Петерис» тим шляхом, про який домовлялися з «Максисом», потрапив до групи, де перебували «Медніс» і «Крауя». «Густав», залишивши підставний хутір, вийшов з-під

21. Матеріали архівної справи «Люрсен-С». – С. 28.

контролі й після переслідування був затриманий, утік, був поранений і, не маючи можливості втекти, розкусив ампулу з отрутою й утопився у річці Ужава. З цього приводу розвідувальний центр дуже наполегливо вимагав конкретної інформації від «Максиса», поки не переконався, що все сталося саме так.

«Петерис» привіз інструкції для «Крауї» щодо його повернення в Англію, де говорилося, що англійці наполягають на приїзді до них разом з «Крауєю» і командира групи, ролю якого виконував командир агентів-бойовиків «Гросбергс» (Арвідс Гаїлітіс), завербований КГБ в 1945 році.

Невдовзі перед виведенням «Крауї» і «Гросбергса» «Максис» в одному з лісових масивів Курземе організував легендарну нараду командирів партизанських груп, які входили в його організацію. Мета цього заходу – остаточно переконати «Краую» в наявності організованого підпілля в Курземе.

Основною думкою всіх «керівників» була та, що вони не одержують жодної матеріальної підтримки з-за кордону. «Крауя» під час своєї доповіді повідомив про існування в Англії «Центру національного опору», який має міцний зв'язок з англійською розвідкою, та обіцяв у майбутньому надати матеріальну допомогу.

Відправлення «Гросбергса» і «Крауї» відбулося вночі 28 вересня 1951 року. Цього разу на швидкохідному катері «Люрсен-С» на узбережжя в районі Ужави прибули 3 особи: «Бертуліс» (Болеславс Пітанс), «Отто» – естонець, «Антс» – також естонець.

Обидва естонці мали завдання за допомогою латиських партизанських груп перейти в Естонію.

Від початку 1952 року «Петерис» повідомляє по радіозв'язку про ускладнення ситуації та просить розвідувальний центр надати йому можливість повернутися. У березні 1952 року розвідувальний центр дає вказівку «Петерису» перед поверненням своє спорядження передати «Лауве»; це псевдо було присвоєно оперативному працівникові К. Кипурсу, якого навчав роботі з радіопередавачем «Крауя». Готуючи «Петериса» до відправлення в Англію, «Максис» складає тайнописного листа, де висловлює подяку англійській розвідці та керівникам латиських емігрантів К. Зариньшу, Р. Силарайсу, а також «Крауї» за допомогу.

Запланована операція була успішно проведена 20 квітня 1952 року. В Латвію повернувся «Гросбергс», з ним прибули «Гуго» (Яніс Пілсетнієкс) – у розпорядження «Максиса»; литовець «Майк» і естонець «Георг», що поїхали далі в Литву й Естонію відповідно. Разом з «Петерисом» назад у Швецію переправився литовець «Старий» (Шилайтіс).

Катер з «Гросбергсом» і «Крауєю» 30 вересня 1951 року прибув у Гамбург. Тут їх зустрів Р. Силарайс та естонець Ребане. Згідно задуму, «Гросбергс» подав детальне повідомлення про організацію «Максиса» – чисельність, місце розташування груп, керівників – і висунув свої вимоги про посилення матеріальної і технічної допомоги групам. Перевіривши «Гросбергса», англійці відправили його на навчання до школи розвідників-диверсантів.

Прибулого «Гуго» з підставної групи направили в Ригу і поселили в ту ж квартиру, де перебував «Петерис». Для каналу перекидування агентури, що знаходився в руках КГБ, і своєчасного отримування відомостей про наміри англійської розвідки

учасники оперативної гри вживали заходів, спрямованих на зміцнення віри англійців у те, що після одержання суттєвої матеріальної допомоги «організація» розгорне роботу й активно використає перекинуту агентуру. Тому в липні 1952 року «Максис» відправив тайнописне повідомлення, в якому висловлювалася думка керівництва «організації» з питань, що їх порушив у своєму посланні Силарайс, привезеному з Англії «Гросбергсом». Тоді ж було дано згоду відправити за кордон свого повноважного представника. Найбільш придатним для підставлення англійській розвідці визнали агента КГБ «Дубіна» (Яніс Климканс, агент-бойовик, завербований у 1946 році, кілька разів як керівник групи агентів-бойовиків брав участь у захопленні й ліквідації учасників груп озброєного опору²²). Основним завданням «Дубіна» було: закріпити впевненість англійців у наявності партизанських груп, що готові бути базою для їхніх розвідувальних дій; з'ясувати пляни і наміри західних розвідок щодо підривної діяльності проти СРСР.

Для «Дубіна» підготували ряд документів, найважливіші з яких: лист «Максиса» Силарайсу про стан організації; письмове уповноваження «Дубіну» від керівника «організації»; спеціально підготовлені для англійської розвідки відомості з промисловості, сільського господарства та ін.

29 жовтня 1952 року в районі Ужави відбулася чергова висадка. До складу групи входили: «Курт» (Зігурдс Крумінш), призначений радистом для організації «Робертса» замість «Томаса», який наклав на себе руки, та «Конрад» (Кудирка) – радист для литовського підпілля. Разом з ними повернувся раніше завербований «Старий» (Шилайтіс). На зворотньому шляху катер доставив у Лондон «Дубіна».

З Англії «Курт» привіз для «Робертса» лист від Силарайса. У кінці листа Силарайс зазначав, що, починаючи з 1953 року, англійці роботу проти СРСР будуть проводити разом із США, і тому з'являється можливість одержати велику матеріальну підтримку.

При складанні відповідей «Максиса» і «Робертса» на запитання, поставлені Силарайсом, органи КГБ намагалися бути обережними. Необхідно було не допустити аналогії у відповідях, аби не викликати підозри в тому, що всі вони йдуть з одного центру.

У травні 1953 року «Лист» одержав від англійської розвідки завдання: з річки Ісеть на Уралі набрати літр проточної води; з'ясувати, чи випускаються в Нижньому Тагілі танки; описати стан залізниці від Москви на Схід.

Це завдання «Лист» виконав, інформація і вода після відповідної обробки, як стверджується в оперативній довідці «Люрсен-С», були відправлені через «Максиса» 11 вересня 1953 року в Англію катером, який припровадив назад у Латвію «Дубіна» та нову групу – естонця «Алберта» і литовця «Албінаса».

За місяць до повернення «Дубіна» «Максис» одержав завдання зібрати деяку нову розвідувальну інформацію, а також вилучити зі сховку пакет, підготовлений організацією «Робертса» (звіт «Листа» про поїздку, зразок води та інші матеріали).

22. Довідка на агента «Дубіна». Колекція матеріалів генерал-майора КГБ Латвійської СРСР Я. Лукашевича. – Бібліотека ЦДПТ.

На початку квітня 1954 року англійці повідомили, що готується чергова операція для виводу представника організації «Робертса» і члена національного підпілля Естонії. Через деякий час англійський розвідувальний центр запропонував «Робертсові» самому прибути в Англію. Ця не вигідна для КГБ пропозиція була відхилена під приводом того, що за таких умов поїздка «Робертса» неможлива, оскільки він займає важливу посаду, і його відсутність небажана. Тому була створена легенда для підготовки до поїздки найближчого помічника.

30 серпня розвідувальний центр повідомив «Робертсові», що його представника зустрінуть люди «Максиса» в Курземі. На ролі посланця від «Робертса» було підготовлено вже згадуваного агента КГБ «Танкіста». У визначений час він, дотримуючись усіх правил конспірації, зустрівся з представником організації «Максиса», потім був переданий у легендарну партизанську групу, у складі якої знаходився до посадки на катер.

Як з'ясувалося, на цей час в англійців виникли деякі сумніви стосовно організації «Робертса» через такі обставини: вода з річки Ісеть, оброблена в лабораторії у Москві, була занадто радіоактивна; у Литві та Естонії в 1953-54 роках були проведені невдалі спроби вербування засланої агентури, і деякі арешти не досить зашифрували перед англійською розвідкою; швидкісний катер «Люрсен-С» при підході до Курземського узбережжя знаходився в зоні дій прикордонних льокаторів, але ніколи з боку прикордонної охорони не було жодних спроб затримати катер.

У всіх цих питаннях англійці хотіли розібратися. Операція переправки «Танкіста» відбулася 29 вересня 1954 року. Це перший випадок, коли метою був тільки вивід агента в Англію. Перед цим одночасно й висаджувалися нові групи агентури. Раніше катер зупинявся на відстані близько кілометра від берега, а тепер відстань була 17 кілометрів. До прибулого через Гамбург у Лондон «Танкіста» англійці виявили недовіру. Протягом 10-12 днів його інтенсивно перевіряли. Англійцям частково вдалося зловити його на протиріччях. Так, наприклад, «Танкіст» говорив, що «Робертс» блондин, а «Лист» три роки перед тим стверджував, що він сивий. З бесіди з представниками англійської розвідки «Танкіст» зрозумів, що в англійців були серйозні підозри в тому, що вони мають справу з КГБ. Найбільші сумніви виникли, коли зробили аналіз води, і вона виявилася не річковою, непридатною для живих істот (раніше повідомлялося, що «Лист» бачив у річці рибу).

Другою обставиною, яка непокоїла англійців, була та, що їхні агенти, котрих закидали в Латвію самотійно, без зв'язку з організаціями Курляндії, загинули (естонець «Крумс», латиш «Гуго»).

«Танкістові» довелося докласти максимум зусиль, аби якось розвіяти підозри, що виникли в англійців. Операція повернення «Танкіста» була здійснена 20 листопада 1954 року.

Останню операцію у справі другого переправлення «Дубіна» в Англію провели 2 червня 1956 року. Під час першої зустрічі з «Дубіним» представники англійської розвідки відразу ж заявили, що абсолютно переконані в тому, що вони весь цей час співпрацювали з органами КГБ, які дуже спритно використовували справжніх учасників національного підпілля. Співробітники СІС зробили висновок, що всі одержані матеріали насправді не мають оперативної вартості.

Як оцінити діяльність КГБ Латвійської ССР у період оперативної гри, в якій тривалий час діяли значні сили – близько 15 оперативних працівників КГБ, а разом з таємними працівниками і силами матеріально-технічного забезпечення – близько 70 осіб?

Сьогодні поки неможливо точно визначити, з якого моменту розвідка Великої Британії запідозрила КГБ в його причетності до операцій засилання англійських агентів у Прибалтику. Але з упевненістю можна стверджувати, що протягом 7-8 років таких підозр не виникало, й у цьому напрямку праця англійців була безрезультатною, а точніше – на користь КГБ, який повністю контролював канали засилання агентів (можливо, не без допомоги супершпигуна Луб'янки Кіма Філбі, керівника Східного спрямування СІС). КГБ отримав велику кількість сучасних тоді засобів зв'язку і зразків оперативно-технічних засобів. Агентурне проникнення КГБ в англійську розвідку дало СРСР цінну інформацію про її методи ведення розвідувальної роботи і про систему навчання агентури СІС. Можна сказати, що рівень їх підготовки не варто оцінювати як високий, оскільки деякі з них перебували в середовищі агентів-бойовиків КГБ ЛСРСР більше року і не мали жодних підозр.

Доступ до архівів колишнього КГБ СРСР, архівів спецслужб Швеції, Великої Британії та США міг би дати додаткову інформацію для з'ясування діяльності органів КГБ в окупованих Прибалтійських республіках. Та напевне можна сказати, що колишні союзники в Другій світовій війні холоднокривно експлуатували середовище національного опору окупованих Прибалтійських держав з метою розв'язання розвідувальних завдань одне проти одного. □

Григорій Дем'ян

Гуцульщина у визвольній боротьбі ОУН і УПА. Нарис історії та фолкльористики (Частина 2)

Світлій пам'яті
Головного Командира УПА
генерал-хорунжого Тараса
Чупринки присвячується.

2. Збройна боротьба ОУН, УПА і СКВ – найвище піднесення державницьких змагань в усій історії Гуцульщини

Чимало гуцулів уже в перший рік існування УПА брало участь у бойових діях її відділів на Волині, що боролися проти гітлерівців та їхніх союзників і польсько-російських колаборантів, захищали населення від московсько-енкаведистських партизанів, які скрізь сіяли смерть, пограбування та насильства.¹²⁷ Головним завданням останніх Москва ставила не боротьбу проти німців, а винищення українських патріотів.¹²⁸ Заздалегідь керівникам російсько-большевицьких партизанських (краще називати їх диверсійно-терористичними) відділів вручалися навіть списки тих людей, яких вони повинні якнайшвидше знищити. Очевидно, що туди потрапляли в першу чергу члени та симпатички ОУН Степана Бандери.

Порівняно значна кількість гуцулів боролася в лавах УПА та збройного підпілля ОУН і в усі наступні роки на різних теренах повстанського руху. За далеко неповними списками сотні УПА «Ударники-1», яка діяла в 1944-1947 роках переважно на Закерзонні, поруч з іншими українцями воювали й такі гуцули: «Глинка» – Ю. Гуменюк, родом з міста Снятина; «Булава», вістун УПА, народився в Букачівцях на Коломийщині, загинув 21 березня 1945 року в бою біля села Струбовиська; «Вихор», стрілець-кулеметник з села Княждвір; «Довбуш» – Григорій Іваненко, родом з села Торговиці Отинійського району; «Медвідь» – Білик, народився в с. Русові, загинув у Смільнику; «Прут» – Іван Білик, родом з села Русова Снятинського району, загинув у Словаччині; «Циган», стрілець-кулеметник, родом з Буковини, поліг у бою проти російсько-большевицьких військ 1944 року біля села Дверник; «Чобіт» – Микола Вінтоняк, вістун УПА, народився 1926 року в селі Молодятині на Коломийщині, загинув 21 березня 1945 року в бою біля села Струбовиська.¹²⁹ Зрозуміло, що це далеко не всі гуцули навіть з цього одного відділу УПА.

Від дій невеликими тимчасовими збройними групами націоналістів-підпільників на Гуцульщині, як і в решті Галичини та суміжних південно-східних теренів, у 1943 році ОУН переходить до створення великих відділів, які одержують назву Українська народна самооборона (УНС).¹³⁰ На Станіславівщині її організатором і команди-

ром, як уже згадувалося, став Олександр Луцький-«Андрієнко», він же «Богун», «Богдан» (1910-1945), родом з села Боднарів Калуського району.¹³¹ На Буковині й Бесарабії того ж року восени також виникають перші повстанські відділи, які з часом прибирають назву Буковинська українська самооборонна армія (БУСА).¹³² Не залишається осторонь і закарпатська частина Гуцульщини. Там створювалися свої озброєні групи, і, окрім того, чимало закарпатців боролися в сотнях і куренях УНС, а відтак УПА на теренах Галичини, Волині, Буковини й Закерзоння, працювали в підпільній мережі ОУН. Одним з найвизначніших організаторів і командирів таких груп у цій частині Гуцульщини був Дмитро Бандусяк-«Лопата» з села Ясіня Рахівського району.¹³³ Його популярність настільки велика, що закарпатські гуцули й наприкінці другого тисячоліття оспівували його у своїх коломийках й увіковічували в оповідному фолклорі:

Ой кувала зозулечка та й буде кувати,
Ходім, хлопці, воювати в загін до «Лопати».

Бо «Лопата» – смілий вояк гуцульського роду:
Він воює за Україну, за її свободу.

Бились хлопці за Україну та й ни один рочок,
Віжидали їх дівчата в кожній оболочок.

Проспівавши її, син карпатського січовика, мешканець міста Рахова Юрій Ерстенюк додав:

«Лопата» був з родини Бандусяків. Бандусяки всі були патріоти України. Усі були мучені. Їх мучили і мадяри, і москалі, і румуни в 1919 році тому, що вони хотіли незалежну Україну, щоби гуцули жили краще, свободніше й веселіше. Щоби вони веселі були, а не все ходили пригнобленими, тому що тоти всякі наїзники їх, гуцулів, нищили. Дмитро Бандусяк був родом з Ясіня. Він мав свій загін повстанський.¹³⁴

Саме до нього ще в 1940 році з відповідними настановами Проводу ОУН приїздив Василь Кук-«Юрко Леміш».

Впливовими діячами націоналістичного руху в Закарпатській Гуцульщині були педагоги Андрій Грицак з села Росішки¹³⁵ та Олена Коперльос з Великого Бичкова Рахівського району.¹³⁶

Добровольців, які бажали вступити до українського повстанського війська, було стільки, що виникла дуже гостра й актуальна потреба невідкладної підготовки старшинських і підстаршинських кадрів. Гуцульщина стає одним з головних теренів, де були організовані й успішно діяли відповідні військові школи. Відомий історик Лев Шанковський у згаданому й цитованому вище нарисі «Тринадцять літ» заявляє, що Станиславівщина займає перше місце між областями за масовістю, організованістю й активністю в національно-визвольній боротьбі середини ХХ століття.¹³⁷ Певна річ, що її гуцульська частина в цьому русі була не останньою. Як на те, цьому дуже сприяли й природно-географічні фактори, перш за все – гірська лісиста місцевість.

«Коли не рахувати військово-вишкільних таборів ОУН, що існували в Карпатських горах уже в 1942 році (наприклад, військова школа кадрів ОУН „Тигри“), то військові відділи УНС-и, – за свідченням того ж Лева Шанковського, –

зорганізувались і виступили одверто в травні-червні 1943 року в зв'язку з активізацією польської «Армії Крайової» в Галичині. Весною 1943 року з центральних польських земель перекинено до Галичини більші відділи «Армії Крайової», які розташувалися головню в польських селах навколо Львова, Перемишля й Самбора, а теж у польських селах у «коридорі», що сполучав Львів і Перемишль. Зайняті ними села при повній байдужості гітлерівських окупантів відділи «Армії Крайової» перемінили були в сильні фортеці. Очевидно, з появою цих відділів посилювались не тільки протиукраїнські виступи польського підпілля по всій Галичині, але й піднесло теж голову большевицьке підпілля. [...] Дислокація відділів «Армії Крайової» в Східній Галичині вказувала виразно, що її керівництво не тільки бажає перевести доконані факти в районі Львова, але за досвідом польсько-української війни 1918-1919 рр. бажає створити польський коридор між Львовом і Перемишлем. Другий коридор керівництво «Армії Крайової» плянувало створити між Львовом і Люблінщиною через так званий Янівський полігон, з якого большевики в 1940 році виселили були українські села, а гітлерівські окупанти не дозволяли українським селянам повернути до рідних сіл.¹³⁸

Агресивні експансіоністські виступи проти українців польські шовіністи практикували й у Карпатах, на Бойківщині та Гуцульщині. Вони в різних формах тривали тут ще від часів їх кривавих оргій проти учасників боротьби за Карпатську Україну в 1938-1939 роках. А кого самі не могли знищити, то старалися це зробити руками гітлерівців і большевиків, у тому числі й партизанського загону Сидора Ковпака. Треба особливо наголосити, що творилося це на споконвічних українських етнічних землях.

Оскільки інших, достовірніших джерел для висвітлення цього етапу визвольної боротьби на Гуцульщині наразі розшукати не вдалося, тут варто знову звернутися до ґрунтового нарису Лева Шанковського «Тринадцять літ», зокрема його міркувань про розширення масового повстанського руху.

В умовах активізації польської «Армії Крайової» в Галичині концепція Галичини як спокійної запільної бази для УПА на Волині впала, а з'явилась концепція створення другої військово-повстанської бази в Карпатських горах. У травні 1943 року керманіч військового сектора ОУН Роман Шухевич очолив був Провід ОУН, щоб цю концепцію перевести в життя. Він видав негайно накази для створення військово-вишкільних таборів у Карпатських горах і для зайняття військовими відділами Янівського полігону. До речі, військово-вишкільна праця під проводом Краєвого військового штабу ОУН Львівського краю (пізніше переорганізованого в Головний штаб УПА) велась безперервно в 1941 і 1942 роках, але тепер вона набрала ширшого розмаху. Вже в червні 1943 року, згідно з наказами Шухевича, на терені Станиславівщини існували дві підстаршинські школи: ім. Симона Петлюри (к[оманди]р «Степовий») і «Беркути» (к[оманди]р «Чмелик»); два вишкільні курені: «Гайдамаки» (к[оманди]р «Хміль») і «Чорні чорти» (к[оманди]р «Козак») та Військова школа кадрів ОУН «Тигри», яка послужила для створення славного куреня УПА «Сіроманці». «Сіроманці» склалися виключно з членів ОУН під проводом Степана Бандери.¹³⁹

Місцем постою підстаршинської школи ім. Симона Петлюри було підніжжя гори Піп Іван у Чорногорі. Пізніше її перенесено на гору Тарницю біля Космача. На Гуцульщині успішно функціонувала також підстаршинська школа в Малиновицях, яку очолював поручник «Чмелик».¹⁴⁰ Характерно, що з усіх 12 військово-вишкільних таборів у вересні 1943 року 9 діяло на терені Станиславівщини.¹⁴¹ Як-

що ж врахувати, що в кожному з них звичайно було по три сотні добровольців, то неважко уявити собі й розмах такої праці. Вона розгорталася, незважаючи на численні спроби гітлерівців зупинити цей рух. Не змогли перервати його й репресії над цивільним населенням, яке активно й дуже жертовно допомагало націоналістам. Саме за співпрацю з керівниками вишкільних таборів був страчений гестапівцями згадуваний вище Євген Полотнюк-«Ойген».¹⁴²

Революційна визвольна армія не могла існувати без фахово підготовлених військових старшинських (офіцерських) кадрів. Ті знання, які давали короткочасні військові вишколи ОУН, були недостатніми. Підготовлених спеціалістів в Українському легіоні Романа Шухевича, польській і російських арміях, найкращі патріоти з яких перейшли до УНС та УПА, було замало. Для вирішення проблеми в 1943 році на Волині й у Карпатах створюються Старшинські школи.¹⁴³

Весною 1944 року обидві Старшинські школи злучено в одну Старшинську школу УПА «Олені» в Карпатах. Командиром її став майор Польовий. Школа «Олені», за твердженням згаданого історика Петра Мірчука, перевела два старшинські курси, – перший від 1 березня до 18 липня 1944 р. і другий від 20 липня до листопада 1944 р. На обох курсах вишколювалося по ок[оло] 500 курсантів, в тому числі ок[оло] 325 кандидатів на старшин і 275 кандидатів на підстаршин.¹⁴⁴

Ця школа знаходилася біля села Брязи (пізніше без потреби перейменованого на Козаківку) теперішнього Долинського району Івано-Франківської області,¹⁴⁵ тобто на Бойківщині, але готувала кадри й для інших регіонів України, в тому числі й Гуцульщини. Її першим командиром був поручник «Хмель», а після нього – Федір Поль-«Польовий».¹⁴⁶ Треба мати на увазі, що етнічні групи спеціально не виокремлювались в УПА і, як правило, їхні представники входили до загальнонаціональних формувань, хоча й були відділи з перевагою гуцулів, бойків, лемків, поліщуків, подолян...

ОУН залучила до підтримки своїх військових формувань у Карпатах не тільки населення підгірських районів, але й із доволі далеких теренів України, навіть центральних і східних. «Постання військово-вишкільної бази в Карпатських горах, – цілком слушно зауважує Лев Шанковський, –

вимагало організованої допомоги цілого краю висилкою людських поповнень, зброї, харчів, одягу та інших матеріалів. У Карпатські гори спішили добровольці з цілого краю, а число тих, які бажали вишколюватись, було таке велике, що спеціальна інструкція мусіла обмежувати його до визначеної кількості з кожного терену. На певному етапі свого маршу добровольці переходили лікарський огляд, і нездатні до військової служби мусіли повертатися додому або просити призначення в інші терени.¹⁴⁷

На підставі конкретного фактичного матеріалу автор малює виразну картину цих історичних подій.

Ночами через призначені лінії зв'язку переїздили довгі валки, нерідко більше як 100 підвід, що везли різне добро. Окремими транспортами йшла худоба з прив'язаними до рогів знаками (числами) кінцевого етапу [...] Майже всі транспорти щасливо дійшли до місць свого призначення.¹⁴⁸

Лев Шанковський, характеризуючи масову підтримку населенням Галичини визвольної боротьби ОУН, висловлює думку, що тут навіть за умов гітлерівської

окупації існувала «реальна, з території, населення і влади зложена підпільна Українська держава».¹⁴⁹ І в першу чергу це стосується гірських районів Гуцульщини та суміжних з нею теренів Бойківщини. Майже водночас із вишкільною роботою формувалися й відділи УНС як невід'ємний і дуже важливий атрибут державно-політичного життя. Один з організаторів і командирів УНС, Іван Белейович-«Дзвінчук» з Микуличина, згадує:

Найперше дбалось про нагромадження зброї, харчів, усього необхідного для діючої армії. [...] Відтак в Обласному Проводі ОУН Станиславівщини доручено мені обов'язки Референта військових справ. На ділі це означало безпосередню організацію і вишкіл збройних повстанських відділів. З-поміж людей, які підпорядковувалися мені тоді, найперше хочу назвати друга «Різуна» – Василя Андрусяка.¹⁵⁰ Це був надзвичайно працьовитий і чесний чоловік, його любили й поважали як командири, так і стрільці.¹⁵¹

З такими небуденними особистостями власне й створювалася УНС.

«Коли в березні 1944 року, – пише Л. Шанковський, –

постала В[оєнна] О[круга] ч. 4 «Говерля» і створено для неї штаб, відділи УПА (перед тим [до кінця 1943 р.] УНС-и) мали вже за собою піврічну бойову історію. Вони мусіли обороняти свою верховинську базу перед нападами гітлерівських поліційних і есесівських загонів, які намагалися ліквідувати військово-вишкільні табори в Карпатських горах. Хоча таких збройних акцій гітлерівських окупантів було багато, вони, назагал, не увінчалися для них бажаним успіхом. Гітлерівцям не вдалось ні в одному випадку знищити повстанського відділу або хоч завдати йому важких втрат. Навпаки, деякі експедиції окупантів закінчилися для них повним розгромом, як ось, наприклад, акція польової жандармерії з Долини на табір «Порпаш» під г. Магурою, де вишколювалася подільська сотня УПА «Трембіта» (командир «Бродяга»¹⁵²). Дня 30 вересня 1943 року, коли жандарми верталися поїздом вузькаторової залізнички до Долини, «Трембіта» влаштувала на них успішну засідку в місці, де шлях залізнички проходить під високою стіною скелі, а з другого боку – круто обривається в річку Ілемку. Повстанські кулемети, які обстрілювали відкриті плятформи, на яких їхали жандарми, мали багате жниво. На місці засідки залишилося 80 убитих і 88 раних і 15 здорових полонених, але скільки ще було вбитих і раних у поїзді, цього ніхто не знає. Після цієї поразки гітлерівські окупанти довго вже не показувалися в горах.¹⁵³

Українські повстанці витверезили й гарячі голови угорців. Роззброївши три сотні їхнього війська в районі Жаб'я, а такі акції були проведені й у теперішніх Сколівському і Турківському районах на Львівщині, вони змусили їхнє командування шукати якогось порозуміння з УПА і припинити терор проти населення.¹⁵⁴ У збройних виступах проти німців, угорців та їхніх союзників курсанти-вишкільники набували практичного бойового досвіду.

Майже для всіх відділів Воєнної Округи УПА «Говерля» вишколювалися інструкторські кадри й у курені «Гайдамаки» під командуванням хорунжого «Хмеля».¹⁵⁵ Окрім того, ОУН і Командування УПА проводили спеціальні курси, на яких готували фахівців-мінерів (саперів), радіотехніків, радистів, телезв'язківців, розвідників, виховників, медсестер і санітарок.¹⁵⁶

Організаційно IV Воєнна Округа «Говерля» належала до УПА-Захід і складалася з п'ятьох тактичних відтинків: Буковинського – 20, Коломийського – 21 («Гуцульщини»), Станиславівського – 22 («Чорного Лісу»), Калуського – 23 («Магури»), Дрогобицького – 24 («Маківки») й Закарпатського – 25.¹⁵⁷ Командиром ВО

«Говерля» від січня до серпня 1944 року був підполковник Іван Бутковський-«Гуцул».¹⁵⁸ Після його переходу до Західної Німеччини ВО «Говерля» на деякий час очолив дотогочасний шеф її штабу Федір Баролюк-«Колчак»,¹⁵⁹ а відтак у 1944-1949 роках – майор Микола Твердохліб-«Грім», політвиховником у той же період працював сотник Степан Слоболян-«Клим» (він же – «Єфрем»)¹⁶⁰.

Коломийський – 21 Тактичний Відтинок «Гуцульщина» очолювали командири – поручник Микола Яворський-«Козак» у 1944-1946 роках, а відтак у 1946-1949 – сотник Петро Мельник-«Хмара-1». До його складу входили сотні, які в документації УПА мали порядкові числа 58-68.¹⁶¹ На теренах Гуцульщини протягом 1946-1947 років у Яблунівському, Коломийському та Косівському районах особливо активно діяла сотня «Сурма» (відділ ч. 58) під командуванням поручника Юрія Долішняка-«Білого»; у Вижницькому, Жаб'ївському й Кутському – сотня ім. Богуна (відділ ч. 62), командир – поручник «Вихор»; у Печеніжинському, Ланчинському та Коршівському – сотня ім. Колодзінського (відділ ч. 59) на чолі з поручником Михайлом Москалюком-«Спартаном» та інші.¹⁶² Чернівецька частина Гуцульщини в 1944 році (до початку вересня) була тереном боротьби Буковинської української самооборонної армії під командуванням сотника Василя Лугового. Пізніше він забрав частину її старшин і стрільців і через Кирлибабу – Сату-Маре – Мішкольц перейшов у Словаччину, де прилучився до «Першої Української дивізії».¹⁶³ Однак ті націоналісти, які орієнтувалися на власні сили, залишилися на рідній землі й разом з бандерівцями підпорядкувалися УПА. На Буковині був поступово сформований 20 Тактичний відтинок УПА під командуванням Юліяна Матвіїва-«Недобитого».¹⁶⁴ Не давали спокою окупантам і гуцули-повстанці Закарпаття, зокрема загін Дмитра Бандусяка-«Лопати». Приходили сюди й активно діяли також відділи із сусідніх теренів. І кожен з них, як і їхні названі тут і не названі командири та політвиховники, заслуговує на ґрунтовні монографічні дослідження.

Збройна і політико-виховна боротьба УПА настільки тісно взаємопов'язані з діяльністю підпільної мережі ОУН, що їх практично виокремити не лише дуже важко, але й неможливо. Та, мабуть, у цьому й немає особливої потреби. Згідно з наказом Головного Військового Штабу УПА, в середині 1946 року більшість відділів (куренив і сотень) УПА відповідно до ситуації, яка склалася на той час, було розформовано. Як тактичні військові формації курені діяли тільки в 1944-1945 роках. У боях проти великих з'єднань російської армії, які використовували потужні сили танків, артилерії та авіації, їх зберегти було неможливо. Дуже непростою справою в умовах партизанської війни було також забезпечення таких відділів харчуванням, одягом, взуттям і медикаментами.

Цей реорганізаційний процес тривав до вересня 1949 року. Старшин і стрільців з таких відділів було переведено до збройного підпілля ОУН. Але там, де терени дозволяли, сотні УПА продовжували діяти й далі, тобто в 1947-1948 роках. До таких місцевостей належали гірські райони Гуцульщини, Бойківщини та Лемківщини. В останній вони боролися до середини 1947 року, але в обидвох попередніх діяли значно довше. Реорганізація, однак, не послабила, а посилила визвольну боротьбу. Зокрема, значно зросла кількість революційних виступів, особливо ж на Гуцульщині та Бойківщині. Якщо з 1 липня 1946 до 30 червня 1947 року на всій території Станіславівщини, за підрахунками професора Лева Шанковського, відбу-

лося 219 виступів, то за такі ж періоди 1947-1948 років їх стало вже 318, а в 1948-1949 роках число аналогічних акцій досягло 353.¹⁶⁵ За його ж припущенням, на Станиславівщину в 1947-1949 роках припадала третина всіх збройних та політико-виховних виступів, що відбувалися в Західній Україні.¹⁶⁶ У свою чергу гуцульська й бойківська її частини мали подібну перевагу в межах області. Від 1 липня 1946 до 30 червня 1949 року закарпатці провели близько 20 рішучих акцій проти російських окупантів.¹⁶⁷ Та, як правило, ніхто не підраховував таких дій, що їх за прикладом організованих підпільників робила молодь, особливо учні старших класів і студенти, нерідко й самі вчителі. Переважно це було розповсюдження листочок і підпільної націоналістичної літератури, нищення російсько-більшевицької атрибутики та пропагандивно-агітаційних матеріалів. Така діяльність на Гуцульщині продовжувалася й у 1960 і навіть пізніших роках.

Найтривалішу бойову історію¹⁶⁸ мають гуцульські курені УПА «Гайдамаки», «Гуцульський» і «Карпатський», що творили ТВ УПА «Гуцульщина». Курені ці проіснували до 1947 року, а розчленовані сотні цих куренів і до 1949 року. Так, у 1948 і 1949 роках у звітах постійно згадуються сотні «Сурма», [імені] Богуна, Гонти, що належали до куреня «Гайдамаків»; сотні «Черемош», «Чорногора» і «Говерля», що належали до куреня «Гуцульського», і сотні «Березівська», «Трембіта» і Колодзінського, що належали до куреня «Карпатського». До 1946 року оперував ще на Гуцульщині курінь «Перемога», який прибув з Буковини (командир «Недобитий»). Двома куренями, що залишилися на Буковині, командували наддніпрянці: пор[учник] «Лісовий» і пор[учник] «Павленко», обидва відзначені Срібними Хрестами Бойової Заслуги.¹⁶⁹

Оскільки в порівняно короткому нарисі детально висвітлити дії навіть одного куреня чи сотні УПА не вдасться, вважаю доцільним далі назвати в хронологічній послідовності найважливіші збройні виступи та інші акції на Гуцульщині й територіяльно і духовно пов'язаному з нею Покутті. Цей матеріал подається переважно за книгами «Українська Повстанська Армія: Бойові дії УПА за 1943-1950 рр.», відповідними розділами різних томів «Літопису Української Повстанської Армії» та іншими джерелами, на які всюди робиться належне посилання.

1940-1941 роки

У багатьох місцевостях Західної України, в тому числі й на Гуцульщині, виникають озброєні групи і навіть більші відділи націоналістів, які посилено готуються до збройної боротьби проти російсько-більшевицьких окупантів. Наприклад, у лютому 1940 року організаційний референт Крайової ексекютиви ОУН на Західно-Українських землях Іван Максимів-«Вечірній», «Ромб» разом із Степаном Ніклевичем провели в Коломиї тижневі курси. Відомості про це збереглися у звинувачувальному висновку в справі учасників процесу 59 членів ОУН та їх симпатиків, затвердженому 13 грудня 1940 року начальником Управління НКВД Львівської області майором держбезпеки Сергієнком.¹⁷⁰ Суд відбувся 15-18 січня 1941 року у Львові.¹⁷¹ Між підсудними були й мешканці тодішньої Станиславівщини.

Керівники націоналістичних осередків Гуцульщини підтримували зв'язки з організаційними структурами не лише найближчого підгір'я та Закарпаття, Дрогобиччини, Львівщини й Волині, але й з тими, що опинилися за кордоном. До таких

активістів належав районний провідник ОУН Снятинщини Іван Винничук, син Василя, що в судових документах виступає також як Остап Сич. Народився він 1911 року в селі Княже Снятинського повіту. Від 1936 року, якщо вірити матеріалам судової справи,¹⁷² очолював районний Провід ОУН. У лютому 1940 року під час чергового переходу російсько-німецького кордону, на цей раз із такими діями ОУН, як Володимир Гасин-«Зелений», «Тріска» (рідний брат Олекси Гасина-«Лицаря») з села Конюхів Стрийського району тодішньої Дрогобицької області та Іларіон Собашек-«Байда», «Скет» (народився в селі Яблунівці Кам'яно-Бузького району Львівської області), був затриманий зі зброєю. 12-13 травня 1941 року у Львові відбулося одне з наймасовіших большевицьких судилищ. Чинилася типова розправа над 39 українськими націоналістами та їхніми симпатиками. П'ятнадцятьох з них засуджено за активну працю в «націоналістично-повстанській організації» до розстрілу, в тому числі й усіх трьох названих вище.¹⁷³

Однак осередки ОУН продовжували діяти, хоча й зазнавали важких втрат. Наприклад, Василь Мельничук-«Чумак», який брав участь у роботі II Надзвичайного Великого Збору ОУН у Кракові, ще в часи російсько-большевицької окупації, навесні 1941 року як окружний провідник Коломийщини об'їздив підпорядкований йому терен і зміцнював підпільні структури Організації.¹⁷⁴

Сумлінний гуцульський історик-краєзнавець (лікар за фахом) Михайло Томащук про підготовку націоналістів до повстанської боротьби розповідає:

Ще в 1940 році через масову мобілізацію до Червоної армії багато хлопців пішло в підпілля.¹⁷⁵ Під проводом ОУН з них створювалися Самооборонні Куцові Відділи (СКВ). Районний Провідник Дмитро Негрич-«Мороз» зорганізував у Березовах цілу сотню. Вона дислюкувалася на Цапулі, у Пригодищах, де бойовики проходили таємний військовий вишкіл.¹⁷⁶

На початку німецько-російської війни такі загони в Коломиї, як уже згадувалося вище, намагалися взяти владу в свої руки. Очолювали цей виступ окружний провідник ОУН Василь Мельничук-«Чумак», його заступник Роман Сельський-«Мундзьо» (1914-27 листопада 1942), який походив з Косова, пізніший керівник Коломийської старшинської школи ОУН (1941) Мирослав Харкевич-«Степан», родом з Ілинців.¹⁷⁷

1942 рік

У горах Гуцульщини та Бойківщини діяли військово-вишкільні табори ОУН, у яких члени та симпатички Організації оволодівали основами тактики боротьби з ворогом і здобували відповідну ідейно-політичну підготовку. Зокрема, працювала військова школа кадрів ОУН «Тигри».¹⁷⁸

Багато гуцулів вступає до відділів УПА на Волині й відзначається в їх збройній та ідейно-політичній боротьбі проти німецьких окупантів та російсько-большевицьких партизанів-енкаведистів.

Майже в усіх населених пунктах регіону молодь під керівництвом членів і симпатиків ОУН, колишніх вояків різних армій, таємно оволодіває стрілецькою зброєю, вивчає основи бойової тактики, а в організаційних структурах, «Просвіті», «Сільському господарі» та інших патріотичних легальних товариствах знайомиться з історією та культурою України.

27 жовтня українське націоналістичне підпілля краю зазнає важкої втрати – в Ягольниці біля Чорткова (Тернопільщина) гітлерівці розстріляли окружного провідника ОУН Коломийщини Василя Мельничука-«Чумака».¹⁷⁹

1943 рік

У середині серпня відділ УНС зі Станиславівщини, що йшов на вишкіл під Чорногором, у селі Кіданч на Коломийщині провів важкий чотиригодинний бій проти 500 німців та їхніх найманців з кримінальної поліції, гестапо і шуцполіції. Гітлерівці втратили п'ятьох убитими й одного полоненим. Ворогові вдалося захопити повстанський обоз.

На початку вересня на Коломийщині успішний бій проти німецьких вояків Вермахту і шуцманів провів курінь «Чорні чорти», знищивши 35 ворогів і втративши трьох своїх убитими.

Наприкінці вересня чота Дмитра Гаха-«Скуби» на шляху Космач-Коломия без власних втрат знищила близько 70 гітлерівців, що їхали чотирма автами.

5 жовтня на полонинах Поляниця, Кутарів, Явірник і Мочарки біля Космача повстанці вишкільного табору звели бої з німцями, в яких останні втратили 20 убитими та стільки ж пораненими.

24 грудня курсанти старшинського вишколу при штабі групи УПА «Турів» змусили до панічної втечі німців, які грабували село Черемошне, тепер Верховинського району Івано-Франківської області.¹⁸⁰

1944 рік

27 січня за наказом Головного Військового Штабу УПА всі відділи УНС реорганізовано на оперативну групу УПА-Захід під командуванням полковника Василя Сидора-«Шелеста».

У січні загинув у бою на Гуцульщині командир куреня УПА сотник «Степовий», родом зі Східної України, визначний теоретик військової справи, викладач Старшинської школи УПА.

25 лютого боївка УНС здобула німецький автомобіль з українськими в'язнями, в якому гітлерівці намагалися перевезти їх із Жаб'яго до Косова.

25 березня боївка «Залізняка», маючи всього 13 вояків, у селі Фатівці на Коломийщині роззброїла 24 угорців.

28 березня в селі Хлібиничі на Коломийщині 8 стрільців з боївки «Бурлая» роззброїли чотирьох угорських солдатів і здобули віз із аmunіцією.

У березні українські повстанці на Коломийщині знищили майже всі німецькі лігеншафти. У деякі ночі одночасно горіло по 25 таких господарств.

Третього квітня боївка «Залізняка» в селі Слобідка Лісна Коломийського району знищила одного большевика і другого поранила, відтак успішно відбила атаки сотні російських солдатів та офіцерів і вдалим маневром відірвалася від них.

13 квітня російські солдати в одному з сіл Надвірнянського району вбили під час облави селянина. Наступного дня, коли мешканці села зібралися на похорон, енкаведисти почали стріляти в людей. Тоді гуцули взялися за зброю і прогнали їх.

14 квітня український повстанський відділ у складі 85 старшин і стрільців у Битькові (Надвірнянщина) атакував укріплену базу польсько-большевицької бан-

ди. Під час затяжного бою знищено близько 100 польських і 40 російських бандитів, у тому числі автомобіль з чотирма большевицькими чинами. Окупанти поспішно вислали з Надвірної танки, але повстанці організовано відійшли, втративши в бою двох убитими й одного пораненим.

У квітні:

а) повстанська сотня «Козака» під час відступу німців та угорців з Коломийщини здобула багато зброї та продуктів: 27 скорострелів, 2 гранатомети, 400 крісів, 12 вагонів збіжжя та інше;

б) біля міста Надвірної 10 вояків УПА під командуванням «Рена» знищили групу польсько-большевицьких міліціонерів, які конвоювали до тюрми українських в'язнів;

в) група повстанців «Лиса» й «Гаркуші» в передмісті Надвірної Вороні провела бій проти російських наїзників. Ворог втратив одного вбитим;

г) угорські солдати з властивою їм жорстокістю пограбували село Пилипи на Коломийщині, захопили 150 чоловіків і гнали через Карпати, але повстанцям удалося їх звільнити, а угорців знищити.

У травні відділ УПА разом з цивільними гуцулами в селі Жаб'є після важкого бою роззброїв 300 угорських солдатів та офіцерів.

Протягом травня, червня і липня під Космачем діяла старшинська школа УПА.

10 червня біля села Тарновиці Лісної Надвірнянського району роззброєно трьох російсько-большевицьких партизанів, які тут вешталися і грабували людей.

16 червня сотня УПА під командуванням Юліяна Матвіїва-«Недобитого» почала погоню за великим відділом російських партизанів, який їхав верхи між Жаб'єм і Ворохтою на Угорщину й мав із собою велику кількість зброї. Зрозумівши, що відірватись від українських повстанців з таким вантажем не зможуть, вони змушені були заховати зброю. Звідси до рук УПА потрапили один важкий скорострел і 4 тисячі набоїв до нього, одна протитанкова гармата і 40 набоїв до неї. Ця ж сотня забрала вантаж, що його скинули большевики з літака: 9 кг американських консервів, 100 кг сухарів, 20 кг гречаної крупи, 10 кг тютюну і 2 парашути.

18 червня сотня Юліяна Матвіїва-«Недобитого» захопила 18 большевиків. Після допиту двох українців відпущено, а 16 російських шовіністів розстріляно. Здобуто 18 крісів та автоматів з амуніцією.

У червні відділ УПА біля Коломиї влаштував сміливу атаку на російський батальйон 317 стрілецького полку 271 стрілецької дивізії. Большевики в паніці швидко втекли, і тому не мали втрат.

2 липня 5 українських повстанців у Явірнику Косівського району відкрили вогонь по угорських солдатах. Ті покидали зброю і повтікали. Вся вона потрапила до упівців.¹⁸¹

11 липня курінь Василя Андрусика-«Різуна» атакував відділ російських партизанів кількістю 80 осіб під командуванням енкаведиста Міхаїла Шукаєва, який мав завдання знищувати українських повстанців. Большевики порозбігалися. Полонено одного жида, який брав участь у боях за Чорний Ліс, розстрілював українців поблизу села Грабівка, а на цвинтарі – двох священників. Ворог залишив багато зброї. Перед цим боєм московські партизани пограбували крамницю в селі Тухольці й довго пиячили. Під час атаки на горі Лізі загинув стрілець УПА Федір

Андрійчак-«Сирота» з Космача. За участю Василя Андруссяка-«Різуна» з військовими почестями полеглого поховано на цвинтарі в селі Тухольці Сколівського району на Львівщині, біля якого відбувся бій.¹⁸²

Влітку курінь Дмитра Гаха-«Скуби», до якого входили сотні «Мороза», «Білого» та «Гамалії», провів успішний і ефективний пропагандивний рейд через Березови, Печеніжин, Шепарівці та Кіданче.¹⁸³

На початку серпня між Болеховом і Надвірною відділи УПА оточили і майже повністю знищили полк советської армії, який большевики намагалися використати проти українських повстанців.

У серпні біля Делятина знайдено вбитого російського офіцера. Арештований енкаведистами український підпільник у цьому містечку під час перепроводжування його на допит сипнув конвоїрові в очі жменю піску й утік, хоча був поранений у руку і ногу.

10 серпня в околиці Буркута, тепер Верховинського району на Івано-Франківщині, відділ УПА розгромив дві німецькі станиці охоронної поліції, яка наглядала за роботою над добуванням мангану. Після п'ятигодинного бою ворог мав 10 убитих і 12 поранених, решта врятувалися втечею. Робітники також порозбігалися. Повстанці втратили трьох убитими і чотирьох пораненими. Здобуто один міномет і 50 набоїв до нього, 15 крісів, 8 тисяч набоїв та інше майно.

10 серпня боївка «Лева» ліквідувала відділення НКГБ Яблунівського району, здобувши при цьому важливі таємні документи.

15 серпня відділи українських повстанців у селі Жаб'є на Коломийщині провели бій з угорським військовим підрозділом, який масово грабував населення, забирав худобу та інше майно. Вбито 11 угорців, серед них – троє офіцерів. Повстанці втратили одного вбитим і одного важко пораненим.

28 серпня відділ УПА «Сурма» в Коломийщині провів тригодинний нічний бій з сорока енкаведистами. Тринадцять з них загинули і одного було поранено. Повстанці мали одного важко пораненого.

28 серпня в селі Смодна на Станиславівщині українські повстанці вистежили і знищили заступника начальника районного відділення НКВД.

29 серпня СКВ в селі Грабівка Надвірнянського району вдало задуманою і проведеною атакою вирвалися з оточення переважаючих силами російських енкаведистів, знищивши чотирьох офіцерів-оперативників. Серед полеглих повстанців був і командир боївки «Буря»-Токар.

31 серпня в селі Бугрівка Надвірнянського району українські повстанці знищили одного і полонили двох російських солдатів, які конвоювали шістьох угорських полонених.

31 серпня чота УПА в селі Яблуниця на Коломийщині розгромила групу московських парашутистів, яка складалася з 12 спеціально підготовлених фахівців бойовиків. Убито трьох офіцерів, у тому числі й капітана; чотирьох лейтенантів взято в полон. Здобуто при цьому 4 російські автомати ПППШ і 6 пістолів.

1 вересня в селі Лоева Надвірнянського району застрелено двох озброєних місцевих вислужників НКГБ і провокаторів. У селі Кубаївка знищено двох таких же московських агентів-поляків, а в Майдані Горішньому зловлено трьох донощиків, які збирали для окупантів інформацію про українських повстанців, їхніх симпатиків і помічників.

1 вересня в одному з сіл на Коломийщині чота УПА провела бій з німцями. Вояк втратив трьох убитими, двох пораненими і стільки ж полоненими. Два повстанці загинули, двох поранено і ще двох ворогові вдалося взяти в полон.

3 вересня відділи УПА провели успішні атаки на районні центри Богородчани і Лисець. Головною метою цих акцій була ліквідація відділень НКГБ. Бої тривали кілька годин. Енкаведисти кинули проти повстанців танкові колони і панцерні автомобілі. Упівські відділи, завдавши ворогові великих людських і матеріальних втрат, організовано відійшли. Вони знищили близько сотні ворогів і стільки ж поранили. Повстанці втратили одного вбитим і одного пораненим.

10 вересня в селі Гвізд Надвірнянського району знищено агента НКГБ, що працював під кличкою «Солотвинський». У нього знайдено списки місцевих гуцулів, які «носять до лісу харчі», а також тих, що заготовляли для УПА збіжжя ще під час німецької окупації.

12 вересня відділ УПА під командуванням «Р.» атакував містечка Лисець і Богородчани на Станиславщині, в яких було близько 1300 озброєних і військово вишколених большевиків. Повстанці знищили військовий комісаріят та інші районні урядові установи, вбили близько 170 росіян та їхніх найманців.

13 вересня, вночі, в селі Березів Середній над шляхом Коломия-Делятин відділ УПА під командуванням «С.» провів операцію проти енкаведистів, які в одному з будинків влаштували собі забаву з пиятикою. В короткому бою знищено 52 енкаведистів. Повстанці втратили трьох полеглими і стільки ж було поранених.

14 вересня відділ УПА біля села Солотвино Надвірнянського району провів бій проти большевицьких військ, у якому ворог втратив убитими 36 офіцерів і солдатів. Повстанці здобули значну кількість зброї та амуніції.

15 вересня в селі Яворів Косівського району повстанська розвідка знищила енкаведистського провокатора.

16 вересня в селі Красній Надвірнянського району українські підпільники знищили російського шпигуна.

18 вересня біля села Устеріки Долішні в Карпатах відбувся бій повстанського відділу проти загону большевицьких партизанів, що налічував 80 осіб і мав завдання знищувати українських націоналістів, старшин і стрільців УПА, а також їх прихильників з-поміж цивільного населення. Упівці, не зазнавши жодних втрат, розгромили загін, знищивши 27 бандитів.

19 вересня під горою Рябинець на Коломийщині сотня УПА ім. Богуна під командуванням «Н[едобитого]» провела два успішні бої проти російських прикордонних військ НКВД. Знищено 14 офіцерів і солдатів, багатьох поранено.

19 вересня біля села Молодькова Надвірнянського району відділ УПА завдав відчутного удару енкаведистам, які поверталися з оперативної акції проти українських підпільників. Трьох енкаведистів убито і двох поранено, здобуто зброю.

20 вересня в селі Чорні Ослави Надвірнянського району знищено 8 провокаторів.

21 вересня на шляху між Ростоками і Рожаном Великим Косівського району сотня УПА під командуванням Юліяна Матвіїва-«Недобитого» провела п'ятигодинний бій проти 200 енкаведистів. Вбито 14 окупантів, у тому числі трьох офіцерів, ще чотири втопилися і 20 було поранено. Полягли два повстанці й трьох поранено.

22 вересня в селі Волосові Надвірнянського району розвідники УПА знищили двох большевиків і поранили голову районного виконавчого комітету.

25 вересня в селі Смодна Косівського району знищено 10 таємних агентів і провокаторів НКГБ, чим істотно ослаблено розвідувальну мережу НКГБ.

28 вересня кілька стрільців УПА, переодягнувшись в однострої НКВД, відбили в московських оперативників арештовану гуцулку з села Чорний Потік Надвірнянського району.

29 вересня в лісі біля села Чорний Потік Надвірнянського району відділ УПА розгромив групу енкаведистів. Повстанці вбили обласного контролера НКВД і міліціонера-поляка, який активно допомагав енкаведистам. У тому ж бою п'ятьох енкаведистів було поранено.

6 жовтня в Космачі біля Коломиї відділи УПА під командуванням «О.» і «С.» у бою проти енкаведистів знищили 17 ворогів.

9 жовтня в Березові Середньому на Косівщині повстанська боївка знищила 22 енкаведистів, у тому числі одного майора, чотирьох інших офіцерів і 17 рядових.

10 жовтня о шостій годині ранку курсанти вишкільного табору УПА біля села Грамотного на Коломийщині почали оборонний бій проти трьох сотень спеціально підготовлених вояків внутрішніх військ НКВД, які намагалися оточити і знищити українських повстанців. Бій тривав цілий день. Ворог втратив 49 осіб убитими, ще більше пораненими і змушений був відступити.

12 жовтня в селі Жукотині на Коломийщині на відділ УПА ім. Богуна напав загін внутрішніх військ НКВД та їх компартійних зверхників з Коршівського району, який налічував 29 карателів. Влучно обстрілявши ворога, українські повстанці перейшли від оборони до наступу. В бою вбито 13 ворогів, у тому числі начальника Коршівського НКВД, одного старшого лейтенанта, чотирьох молодших лейтенантів, прокурора і секретаря районного комітету комсомолу.

17 жовтня біля села Красної відділ УПА атакував спецгрупу енкаведистів у складі 45 осіб, які встигли зайняти вигідні оборонні позиції. Добре знання тактики наступальних боїв і вдале її застосування командирами та відвага стрільців, старшин і підстаршин забезпечили повстанцям повну перемогу. Всю спецгрупу було знищено.

22 жовтня українські повстанці з відділу УПА ім. Богуна влаштували засідку на дорозі Заболотів-Косів на Коломийщині. Першими показалися чотири енкаведисти. Їх підпущено на близьку віддаль і швидко знищено. Та сама доля чекала й на тих облавників, які їхали двома підводами. Окупанти втратили в тому бою 14 убитими, в тому числі начальника районного НКВД, одного молодшого лейтенанта, командира «стрибків», двох сержантів і прокурора.

10-18 листопада невеликий відділ УПА «Трикутник смерті» під командуванням «О.» зробив пропагандивний рейд на Закарпаття. Пройшовши схилами Говерлі, відділ 12 листопада роззброїв міліцію в селі Луг і влаштував там зібрання селян з доповіддю політвиховника «Г.». Звідси, минаючи село Богдан, де большевики зробили засідку, та перехопивши по дорозі одного розвідувача НКВД, 13 листопада прогнав большевицьку міліцію у присілку Говерля, а ввечері у селі Погорілець знищив 8 енкаведистів. 16 листопада відділ дійшов під селом Ясіня і 17 листопада, звівши там двогодинний бій з большевицькою міліцією, розгорнув свою пропагандивну роботу. Коли ж большевики зібрали більші сили, відділ УПА, відбиваючись від них, подався в Чорногору.¹⁸⁴

Від 10 листопада до 20 грудня буковинський відділ УПА під командуванням поручника «Перебийноса» провів перший пропагандивний рейд гірськими тере-

нами Чернівецької області. Повстанці пройшли Вашковецький, Вижницький, Сторожинецький та Чернівецький адміністративні райони, викриваючи облудність російсько-большевицької агітації та пропаганди, суть політики Москви та її коляборантів в Україні, облудність так званого другого звернення московських найманців з «уряду УССР» до націоналістичного підпілля та УПА про припинення боротьби і «вихід з повинною». В багатьох селах проведено масові мітинги, роздано летючки «Українці Буковини!» місцевого видання, різну підпільну патріотичну літературу, поширювано нові повстанські пісні тощо.

22-27 грудня по гуцульських селах над Черемошем, у тому числі й у Вашковецькому та Вижницькому районах Чернівецької області рейдував відділ УПА під командуванням «Лісового», у Банилові та Бережонці знищено всіх «стрибків» з їхніми командирами-енкаведистами.

29 грудня в селі Васловівці тодішнього Садгірського району на Буковині в бою із загоном НКВД поліг окружний провідник ОУН Чернівецьчини Мирослав Кіндзірський-«Босвір», який був одним з найвизначніших організаторів націоналістичного руху, користувався великим авторитетом не лише в гуцулів, але й усього населення краю.

30 грудня три курені УПА провели великий бій за Космач, де перебували великі сили НКГБ, НКВД та спеціальний відділ внутрішніх російських військ, які систематично грабували і тероризували місцевих гуцулів. Запеклий бій тривав від четвертої до 16 години. Вдала наступальна тактика, героїзм та жертвовність старшин і стрільців, майстерне застосування важких і легких гранатометів, скорострільів, автоматів і крісів забезпечили успіх. Повстанці здобули Космач, знищивши близько 500 московських терористів. У бою здобуто 4 автоматичні протипанцерні гармати, вози і багато коней, яких большевики тримали в місцевій церкві.

Восени і взимку 1944-1945 років околиці Березова та Жаб'яого перебували під повною контролею зосереджених тут відділів УПА і творили свою «повстанську республіку». Чотири місяці курені українських повстанців успішно відбивали всі спроби російських військ прорватися в ці терени. Лише в лютому 1945 року в одному бою енкаведисти втратили тут понад 300 убитими.¹⁸⁵

1945 рік

На Різдво сотня УПА «Сурма» гостювала в одному з сіл Сянїччини на Бойківщині. Російські війська з допомогою своїх польських коляборантів атакували повстанців з трьох боків. Командування українського відділу після півгодинного завзятого бою вирішило не допустити знищення села, й упівці відійшли на гору Стрілець Великий. Викликавши підмогу, ворог силою близько 600 солдатів та офіцерів почав з різних сторін наступ на гору, де повстанці встигли зайняти вигідні для бою позиції. Під влучним вогнем упівських скорострільів ворожі атаки захлиналися одна за одною. Втративши 60 солдатів та офіцерів убитими й пораненими, росіяни з поляками відступили. З числа повстанців загинули ще при відході на гору чотовий «Квітка», ройовий «Коник», три стрільці були поранені.

20 січня «Березівська» сотня УПА з «Карпатського» куреня під командуванням «Юрка» над шляхом Космач-Яблунів влаштувала засідку на большевицький вій-

ськовий відділ, що готувався до нападу на село Брустури. Упівці розташувалися на терені довжиною 600 метрів, впустили всередину 9 вантажних автомашин з окупантами і відкрили влучний скорострільний та крісовий вогонь. Ворога підпустили на таку віддаль, з якої його можна закидати й ручними гранатами. П'ять автомашин знищено. Понад 100 найзників разом зі своїм командиром, майором МГБ, впали вбитими. Повстанці втратили трьох полеглими і кількох пораненими.

20 січня сотня УПА «Трембіта» з «Карпатського» куреня на дорозі Космач-Прокурава організувала засідку, в яку потрапив сильний відділ російських військ. У кількагодинному бою ворог втратив 38 солдатів та офіцерів убитими. Полягли там і два повстанці.

30 січня в селі Космач на Коломийщині «повстанці відбили кількакратні наступи большевиків силою 1000 чоловік та успішно прорвались, знищивши 140 червоних бандитів і багато більше поранивши. З нашої сторони – 14 убитих, 17 ранених», – повідомляв часопис ВО «Говерля» «Шлях Перемоги» за травень 1945 року.¹⁸⁶

3 лютого дві сотні УПА

перевели ліквідаційну акцію на большевицьку групу, що вже від кількох днів квартирувала в селі Космач Коломийського району. Повстанці поробили нічню застави на всіх шляхах, що ведуть у Космач, а саме: від Микуличина, Яблунова, Річки й Прокурави та ще в одному місці. Крім цього, оточили зблизька село. Досвітком розпочався наступ на центр села; у бою вбито 30 сталінських псів. На заставі від Прокурави дійшло до бою між повстанцями й шміротою, яка йшла на поміч своїм братам; тут убито 38 червоних гищів, багато поранено. О 12-й годині над'їхало від сторони Яблунова 6 авт і одна лімузина зі шміраками. Повстанці з засідки вдарили по них з кулеметів. Червоні пробували зіскакувати з авт, щоб зайняти оборонні становища, але були знищені кулеметним вогнем. Тут втратили вони поперх 100 вбитими, багато ранених, 6 вантажних машин і одну лімузину. Між убитими червоними був один майор і багато інших старшин. Наші втрати в цілоденному бою – 3 вбиті і 4 ранені.¹⁸⁷

5 лютого, за повідомленням того ж часопису «Шлях Перемоги»,

відділи «Ш.» та «О.» звели бій з большевиками, що йшли на облаву до села Старих Кінчак в числі 200 чоловік. Большевиків до села не допущено. У бою вороги втратили 24 вбитими і 20 раненими. Між убитими знайдено 1-го лейтенанта і 3-х сержантів. Крім цього, здобуто на ворогові 3 кулемети, кільканадцять крісів та багато амуніції. З нашої сторони втрат не було.¹⁸⁸

7 лютого в селі Перехресному Жаб'ївського району застава куреня УПА провела короткий бій з 20 большевиками, в якому вбили трьох напасників і двох поранили, у тому числі одного майора.

У лютому

повстанчий відділ «Г.» під ком[андуванням] «С.» одержав наказ відбути двотижневий рейд по Коломийщині. Пройшовши через села Ключеви, Іспас і Трач, відділ заквартирував у с. Кривобродах. Припадково в це село досвітком 8.2.45 р. прийшов большевицький відділ на перепис населення. Сексот доніс большевикам, що в селі квартирують бандерівці. Червоні, сподіваючись, що повстанців мало, підійшли під самі їхні квартири. Відділ зробив скоро алярм та zorganizував оборону. Бій тривав коло двох годин; у ньому вбито понад 20 енкаведистів. По нашій стороні – ніяких втрат.¹⁸⁹

10 лютого

300 большевиків з Буковини, перейшовши через Білий Черемош, подались на села Перехресне й Голови, шукаючи за нашими відділами. Командир «Н.» зробив на них засідку коло с. Голови під горою Кругла. Большевики підійшли двома зворами. Їх допущено близько в засідку й відкрито вогонь, червоні фактично опинились в оточенні. Хочачи рятуватись проривом, червоні за цілий день зробили 15 наступів, які були відбиті одною повстанчою сотнею. У цілоденному бою втратили вони 90 чоловік убитими і приблизно 60 ранених. По нашій стороні був 1 убитий і 3 ранених.¹⁹⁰

20 лютого одна тисяча російського війська, скориставшись ситуацією (сильний мороз і завірюха), напала на село Космач Яблунівського району, в якому перебували сотні УПА «Чорногора» та «Сурма». Триста большевиків наступали з однієї сторони і чотириста – з другої. Решту їхнє командування тримало в резерві. Бій тривав від шостої до дванадцятої години. Заздалегідь продумана повстанськими командирами тактика оборонного бою і притаманний українським стрільцям і старшинам героїзм звів нанівець чисельну перевагу напасників. Ворог втратив 140 вояків убитими й не менше пораненими. Повстанців полягло в десять разів менше – 14, і 17 було поранених. Захопили упівці також цінні трофеї.

20 лютого під селом Сеньківським біля Гриняви, на межі Галичини й Буковини, великий відділ внутрішніх військ НКВД напав на курінь УПА «Перемога», що налічував 360 стрільців і старшин. Бій тривав увесь день. Повстанці відбили кільканадцять атак, у яких ворог втратив 104 своїх вояків убитими й 90 пораненими, якими заповнили лікарні в Кутах і Вижниці. Упівці з військовими почестями вночі поховали своїх вісьмох полеглих, а поранених забрали і перейшли на нове місце постою.

1 травня почала виходити газета ВО «Говерля» «Шлях Перемоги». Видавалася до 1947 року. На її сторінках побачили світ дуже цінні для науки матеріали про визвольну боротьбу ОУН і УПА, в тому числі й на Гуцульщині. Редактором газети працював Михайло Дяченко-«Марко Боеслав», він же «Гомін» (народився 25 березня 1910 року в селі Боднарів Калуського району, загинув 23 лютого 1952 року в селі Дзвиняч Богородчанського району Івано-Франківської області).¹⁹¹ У 1954 році Провід Закордонних Частин ОУН на чолі зі Степаном Бандерою відновив її видання в Мюнхені. Від 1991 року «Шлях Перемоги» друкується у Львові, головний редактор – Ярослав Сватко. Відтак (1995 року) видання газети перенесено до Києва. Редакцію очолила Марія Базелюк. В усі етапи своєї історії «Шлях Перемоги» радо вміщував на своїх сторінках поруч з іншими й численні публікації про боротьбу ОУН і УПА на Гуцульщині. Завдяки цьому газета стала багатющим джерелом інформативних, мемуарних і навіть науково-дослідницьких матеріалів з історії ОУН та УПА й у гуцульському краї.

9 травня в селі Надорожна тодішнього Отинійського району енкаведисти в перестрілці вбили одного повстанця, а другого їм вдалося захопити на полі живим. Вони привели його в село, зігнали людей і на їх очах тортували доти, поки він у важких муках не помер.

11 червня на село Лисець Станіславівської області напали емгебісти разом з солдатами внутрішніх військ, намагаючись депортувати в Сибір родини повстанців. Рій з чоти «Клима», яким командував «Вечірній», без зволікань вдарив

на ворога і не допустив до виселення своїх краян. Кількох окупантів було поранено, решта розбіглися.

27 липня в районному центрі Яблунові большевики показували пропагандивний кінофільм про начебто «добровільну явку бандерівців з повинною», а в той самий час сотня УПА під командуванням «Мороза» сміливим наскоком знищила місцеве відділення НКВД.

31 липня в селі Гаврилівка Надвірнянського району відділ УПА під командуванням поручника «Ч.» напав на сильно укріплену залогоу внутрішніх військ НКВД та їхніх найманців-«стрибків». Двогодинний бій завершився розгромом ворога, який зазнав значних втрат убитими і пораненими, інші в паніці порозбігалися. Повстанці всі щасливо відійшли в терен.

Від 6 до 13 серпня відділ УПА під командуванням сотника «М.» провів пропагандивно-бойовий рейд по Жаб'ївському району. Упівці поширювали між гуцулами націоналістичну літературу, проводили масові віча, на яких роз'яснювали справжній зміст внутрішньої та зовнішньої політики Москви в Україні та в інших так званих «союзних і автономних республіках», навчали молодь повстанських пісень тощо. Вночі 9 серпня повстанці обстріляли з кулеметів найважливіші приміщення районних установ у Жаб'їому, серед них – будинки НКГБ та НКВД, нагнали в такий же спосіб доброго страху на «стрибків» у селах Голови та Краснопілля. Енкаведисти настільки розгубилися, що навіть не пробували відстрілюватись. Про паніку, яка панувала тоді серед енкаведистів, свідчить, зокрема, те, що один майор НКВД, втікаючи до півниці, так сильно вдарився головою в мур, що на третій день помер.

15 серпня в селі Волосові Надвірнянського району відділ УПА під командуванням «І.» наскочив на групу большевиків. Під час бою було вбито сімох ворогів і кількох поранено. Повстанці без втрат відійшли на місце постою.

29 серпня в лісі на Станиславівщині велика банда російських прикордонних військ НКГБ оточила чоту українських повстанців. Використовуючи свою десятикратну перевагу, ворог був настільки впевнений у перемозі, що припустився істотних прорахунків. Їх тут же використали упівці, які зуміли не тільки вирватися з оточення, але й завдати при цьому дошкульних втрат нападникам.

27 вересня з Воскресінецької гори повстанці з куреня Дмитра Гаха-«Скуби» обстріляли мінометним вогнем приміщення НКВД в Коломиї. Під час акції через помилку стався вибух міномета. Загинула вся обслуга, було смертельно поранено курінного командира Дмитра Гаха-«Скубу», учасника майже всіх боїв УПА за Космач. Рідний брат полеглого Петро Гах-«Ворон» та його друзі занесли тіло до села Кривобродів і там тимчасово поховали. Потім перепоховали на цвинтарі в селі Трачі. За героїзм і вміле командування куренем «Скуба» відзначений Срібним Хрестом Бойової Заслуги першої кляси й одержав звання майора.¹⁹²

11 жовтня в селі Річка Косівського району, опинившись в оточенні численної зграї енкаведистів, сотенний «Святослав» тривалий час відбивався, а відтак, щоб не потрапити живим до рук ворогів, застрелився. Енкаведисти таємно підмінували тіло полеглого повстанця і так залишили на місці. Гуцули зробили домовину і прийшли разом з дітьми і старшими, щоб поховати свого захисника за християнським звичаєм. Біля тіла молилися, стоячи навколішки, 70-річна Марія Стефуранич і двоє малих хлопчиків. Коли ж покійника піднімали, щоб покласти в домовину, міна вибухнула, і ці троє людей загинули.

Від 20 жовтня до 10 листопада сотня УПА «Сурма» під командуванням Юрія Долішняка-«Білого» здійснила успішний рейд по гуцульських селах Буковини. Повстанці провели велику політично-пропагандивну роботу з людьми, особливо з молоддю, яка горнулася до своїх захисників. Протягом усього часу своєї участі в національно-визвольному русі ОУН і УПА, й у цьому рейді зокрема, сотенний Юрій Долішняк-«Білий» відзначався сміливими і зразково підготовленими акціями. Понад триста кілометрів пройшли цього разу стрільці та старшини цієї сотні.

25 листопада сотня УПА ім. Колодзінського з куреня УПА «Смертоносці» під командуванням хорунжого Данила Рудака-«Ч[орного]» здійснила успішний наскок на районний центр Отинію, що в Станиславівській області. Бій за місто тривав дві години. Здобуто тюрму НКВД і звільнено всіх в'язнів, знищено будинки військового комісаріяту, МГБ, молочарні. Ворог втратив понад 40 осіб убитими, а повстанцям удалося досягти своєї мети й організовано відійти з міста.

29 листопада кілька повстанців з «Березівської» сотні УПА на шляху Татарів-Микуличин Яремчанського району із засідки знищили один російський панцерник і один військовий вантажний автомобіль, вбили 6 енкаведистів, у тому числі чотирьох офіцерів.¹⁹³

Пояснення

127. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Кн. 1. – С. 169-172.

128. Там само. – С. 169.

129. Гарасимів І.-«Палій». З юнацьких мрій – у ряди УПА: (Спогади ройового УПА) // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 29. – Торонто-Львів: Вид-во Літопис УПА, 1999. – С. 291, 292, 293, 295, 296, 297.

130. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. – С. 42-43.

131. Шанковський Л. Тринадцять літ: (Дії УПА й збройного підпілля ОУН на терені Військової Округи ч. 4 «Говерля» в 1943-1956 рр.) // Альманах Станиславівської землі. – Т. 1. – С. 167-169; Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943-49. – 1994. – С. 99.

132. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. – С. 43.

133. Піпаш-Косівський В. Ціною власного життя // Зоря Рахівщини, 1999, 21 серпня.

134. Записав Г. Дем'ян 18 листопада 1999 року в м. Рахові Закарпатської області від Юрія Ерстенюка, с. Петра, 1923 року народження, освіта середня, живе в Рахові, вул. Київська, 196.

135. Піпаш-Косівський В. Андрій Грицак // Гуцуліє, рідна земле. – С. 38-40.

136. [Піпаш-Косівський В.] Вшанування пам'яті патріотки // Карпатський голос, 1999, 12-18 червня.

137. Шанковський Л. Тринадцять літ. – С. 165.

138. Там само. – С. 168; див. теж: Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. – С. 46, 160-193; Дем'ян Г. Повстанська Голгофа // Хвилі Стрия: Сторінки з історії культури та національно-визвольного руху. Сучасне літературно-мистецьке життя. – Стрий: Вид-во «Щедрик», 1995. – С. 127-132.

139. Шанковський Л. Тринадцять літ. – С. 169.

140. Хмель С. Українська партизанка: (З крайових матеріалів). – Львів: Шлях Перемоги, 1994. – С. 26.

141. Шанковський Л. Тринадцять літ. – С. 169.

142. Там само. – С. 169-170.
143. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. – С. 253.
144. Там само.
145. Хмель С. Українська партизанка. – С. 26.
146. Там само.
147. Шанковський Л. Тринадцять літ. – С. 170.
148. Там само.
149. Шанковський Л. Тринадцять літ. – С. 170.
150. Докладніше про нього див.: Андрусяк Є. Спогади. – Львів: Галпрес, 1994, 55 с.; Арсенич П. Безстрашний командир: В. Андрусяк // Поліття, 1992, ч. 23 (червень); Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943-49. – С. 63-64; Codo E. M. Guerrillas tras la cortina de hierro. – Buenos Aires, 1968. – С. 144-а.
151. Белейович І. Названа праця.
152. «Бродяга»-Іван Капало з Нижнього Синевідська, що в Сколівському районі на Львівщині. Докладніше про нього див.: Дем'ян Г. Іван Капало-«Бродяга» // Шлях Перемоги, 1994, 26 лютого.
153. Шанковський Л. Тринадцять літ. – С. 171-172. Див. теж: Хмель С. Українська партизанка. – С. 120; докладний опис військового навчання в «Трембіті» читач знайде в спогадах чотового «Чорноморця» під назвою «Сотня „Трембіта“» // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 12. – Торонто: Вид-во Літопис УПА, 1989. – С. 211-232.
154. Шанковський Л. Тринадцять літ. – С. 174.
155. Хмель С. Названа праця. – С. 26.
156. Там само.
157. Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 18. – С. 18.
158. Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943-49. – С. 68.
159. Шанковський Л. Тринадцять літ. – С. 181.
160. Докладніше про нього див.: Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943-49. – С. 120.
161. Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 18. – С. 18.
162. Там само. – С. 136.
163. Жуковський А. Названа праця. – С. 413.
164. Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943-49: Довідник другий. – С. 178.
165. Шанковський Л. Тринадцять літ. – С. 178.
166. Там само. – С. 179.
167. Там само. – С. 180.
168. Докладніше див.: Шанковський Л. Тринадцять літ. – С. 183.
169. Там само.
170. Архів Управління СБУ Львівської області, справа П-22 753. – Т. 3. – Арк. 291.
171. Докладніше див.: Давид І. Нескорені: (учасники Процесу 59-и) // Наукові записки [Львівського історичного музею]. Вип. V. – Ч. 2. – Львів, 1996. – С. 92-107; Комар Л. Процес 59-ти. – Львів, 1997. – 102 с.
172. Архів Управління СБУ у Львівській області, справа П-8174. – Арк. 104-107 зв.
173. Докладніше див.: Дем'ян Г. Засуд 39-х українських націоналістів // Воля і Батьківщина, 1998, ч. 3 (12/28). – С. 43-51.
174. Паєвський Ю. Названа праця.
175. До головних причин переходу українських патріотів у підпілля належали також масові арешти членів ОУН і їхніх симпатиків та суди над ними, а також, і це найважливіше, нездоланне прагнення націоналістичної молоді та й практично майже всього населення вибороти повну державну незалежність своєї батьківщини.

176. Тимошук М. Березови в історії Гуцульщини. – С. 87.
177. Там само.
178. Шанковський Л. Тринадцять літ. – С. 168.
179. Паєвський Ю. Названа праця.
180. Українська Повстанська Армія: Бойові дії УПА за 1943-1950 рр. Частина друга [далі – Бойові дії УПА]. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1960. – С. 18-19, 21, 22, 29-30.
181. Бойові дії УПА. – С. 34, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 49, 55, 57, 58, 59.
182. Дем'ян Г. Повстанський мартиролог // Сколівщина. – С. 690; Бойові дії УПА. – С. 60-61.
183. Кошак Д. Командир «Скуба» // Криця, 1995, 16 вересня.
184. Український Народ у боротьбі з окупантом // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 18. – С. 41.
185. Бойові дії УПА. – С. 52, 63, 65, 68-69, 70, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 87; Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. – С. 117, 118; В.А. Після двадцятого // Українська Повстанська Армія: Збірка документів за 1942-1950 рр. Част. перша. – 1957. – С. 321-322.
186. З повстанського фронту // Шлях Перемоги, 1945, 1 травня, ч. 1. – С. 10.
187. Там само.
188. Там само.
189. Там само.
190. Там само.
191. Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943-49. Довідник другий. – С. 82-83.
192. Докладніше про Дмитра Гаха-«Скубу» див.: Кошак Д. Названа праця; Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943-49. Довідник другий. – С. 20-21.
193. Бойові дії УПА. – С. 88, 89, 90-91, 97, 99, 103, 104, 105, 106, 111, 115; Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. – С. 112, 123-124, 125, 127, 128.

(Далі буде)



Повстанські пісні 1949-1954 років зібрані Василем Квашею на Млинівщині й Острожеччині

Славна Волинь

Славна Волинь, наш барвінковий край,
Годі в неволі нам вік доживати,
Гей! Хто живий? Пробудись! Повставай!
Волю підем здобувати!

Ми не живем, а гниємо в ярмі,
Думи й пісні наші в тюрми загнали,
Гей! Хто живий? Повставай до борні,
Так, як раніш повставали!

Ворог нас б'є, палить села й міста,
Храми руйнує й могили...
Гей! Хто живий? Загоряється мста!
Час нам збирати свої сили!

Темна ніч – мати, а батько наш – ліс,
В нас уже хати немає,
Нам стане в поміч лиш шабля і кріс
В сяйві козацької слави.

Запис 1952 р.,
с. Завалля

Повстанський марш

– Гей! У лісі чути гомін...
– Гей! У лісі чути звук...
Там сідлають хлопці коні
Виїжджати в дальню путь.

Путь-дорога довга стелиться
Їм у села і степи,
Ясен місяцю-молодику,
Ти у путь їм посвіти.

Посвіти на ту стежину,
Що травною поросла,
Посвіти на Україну,
Щоб щасливою була.

– Україно! Наша нене!
Присягаємо Тобі:
Ворогів ми проженемо,
Чи поляжем в боротьбі!

Запис 1951 р.,
Боремецький ліс,
відділ «Чумака»

Боролись за волю...

(На мелодію похоронного маршу)

Боролись за волю козацькі сини,
Боротися будуть по смерті вони,
Хоч смерть їх застала в нерівнім бою,
За ньєрку Вкраїну, за землю свою.

Хто має не камінь, а серце живе,
Нехай на могили дітей позове,
Нехай їм розкаже – чиї це сини,
За віщо боролись і вмерли вони.

Зрівнялись могили, в нас права нема
Згадати їх долю, а правда сама
Живе про них досі в народних вустах
І тихо шепоче в калини листах.

Щоб ми пам'ятали, щоб наші сини
Жили і боролися так, як вони.

Запис 1971 р.,
м. Луцьк



Загинув у роїтні 1944р.
в с. Борбан на Ст. тропкегині
Похований на сільському
кладовищі. Могила не
упорядкована.

Гіроєток Микола

У селі Борбан є байрак
дний поріє черновими гаєми
Тіам на постої був курінь
І Борбан був повстаневими краєми.

Тіам проти ляха мавір став,
Тіам хлопці німця погоршили,
Але поки нам повстаневими краєми
Білівшовами запорозичами.

На Борбан наступили побєги
Енкаведисти-мародери,
І всі тіам добрий їм даєми
Побєтєнци, воїни Бандери.

У вій відважено від курінь
Оталим Гіроєток Микола,
Ватюгам повний був розгінє
Вдєржувє трупи серед поля

Упав поранений з поля
І заїтєчєло з болю порє
Останній криє отарєм дав:
"Україні буде воля!"

Лєвє борєлись ми тєм вєї
Отєм, зє Гіроєток Микола
Тєм позвурємє в ми кєждєм
І Українє в мєстє воїно,

Доповнено в с. Писне
1969р.

Тарасюк Микола

Загинув у квітні 1944 р.
в с. Борбин на Острожеччині.
Похований на сільському
кладовищі.
(Могила не впорядкована).

У селі Борбин є байрак,
Який поріс терновим гаєм,
Там на постої був курінь,
І Борбин був повстанським краєм.

Там проти ляха табір став,
Там хлопці німця погромили,
Аж поки наш повстанський край
Большевики заповнили.

На Борбин наступ повели
Енкаведисти-мародери,
І бій там добрий їм дали
Повстанці, воїни Бандери.

У бій відважно вів курінь
Отаман Тарасюк Микола,
Катюгам повний був розгінь
Валялись трупи серед поля.

Упав поранений з коня,
І застогло з болю поле.
Останній клич отаман дав:
«Україні буде воля!»

Якби боролись ми так всі,
Отак, як Тарасюк Микола,
То позбулися б ми кайдан,
І Україна б мала волю.

Запис 1969 р.,
с. П'яне,

Жалібна пісня

Ой темная ніч! Ой тьма в нас настала,
 Бур'ян росте в полі. А де ж урожай?
 Ой де ж-бо ви, хлопці? Ой де ж ви пропали?
 То ж хліб вже забрав в нас проклятий москаль!

Загинули ви? Може, є хто в криївці?
 Бо робить в нас голод вже НКВД.
 Ходіть-бо! Хай будемо й ми у боївці,
 Бо в рабстві життя юне в нас пропаде.

Коли були хлопці – була у нас воля,
 Тоді ми боролись за неї усі,
 І був у нас хліб – не бур'ян серед поля,
 І квіти були у дівочій косі.

Малиновий дзвін в нас лунав вечорами,
 Дівчата співали веселих пісень,
 Московські кати не знущались над нами,
 І ясний в борні був для нас кожний день.

То де ж бо ви, хлопці? Куди поховались?
 Одні – на Сибірі, а другі – в тюрмі,
 Від інших могили забуті остались,
 А люди вмирають у тяжкім ярмі.

Запис 1952 р., с. Завалля, Березина.
 Збір: «Молода Січ» (ланка)

Їхав потяг

Їхав потяг в далеку дорогу,
 Їхав потяг далеко на схід,
 Він віз тих, що ішли в перемогу
 За Україну, за волю й свій рід.

Стукотіли по рейках колеса,
 І в вагонах була тишина,
 Поминули ми рідні креси,
 Вже за вікнами жем-чужина!

Лиш в вікно заґратоване сонце
 Ще світило для нас з Вітчини,
 Кожен знав, що по рідній сторонці,
 Полишились лиш мрії і сни.

Бо конвоїра голос гримучий
 Нас до стану свого повертав,
 Жаль і біль нам у серці пекучий
 Наші думи у сум огортав.

За що нас з України вивозять?
 За що штик і червоний кашкет
 Наші долі і горе ще множать,
 Приставля до грудей пістолет?

А Україна в кайданах вмирає,
 Ми їй сили усі віддали,
 Тільки вона про нас спомин ще має,
 Ми до кінця її вірні були.

Їхав потяг в далеку дорогу,
 Їхав потяг далеко на схід,
 Їхали хлопці й молилися Богу
 За Україну, за рідний нарід.

Запис 1972 р.,
 м. Луцьк

Прощай, Україно!

Повіяв зморожений вітер над степом,
 Засинів далеко зажурений ліс,
 Прощай, Україно, ми ідем далеко,
 Ми вже не піднімем за Тебе свій кріс.

Вже нам не побачити власної волі,
 Бо нас у кайданах вивозять в Сибір,
 Україна плаче, народ у неволі,
 Знущається з неї змоскалений звір.

Коли нам неволя – така наша доля,
 Її в добрій волі самі ми взяли,
 В могилі насниться нам наша воля,
 Для неї росли ми, боролись, жили.

Прощай, Україно, кати не почують
 Ні стогону з нас, ні плачу, ні благань,
 Вже більш триста літ москалі нас катують,
 То краще загинем на полі змагань.

Запис 1954 р., с. Завалля,
 ур. Боремецький ліс. Місце
 колишнього постю відділу УПА

Портрет на пам'яті



Михайло Коробка, 1924 р. народився в с. Беремеч, що на Млинівщині. Півлітньої НКВД на колгоспному дворі до армії на фронті пішов квітнем в березні 1944 року.

Михайло Коробка

Прощавайте, славні герої,
Прощайте мені, Коробці,
Ще карює за винув,
Ще образу справив на в.

Нескої багатьо всі знають
Бил поветієнці цимрають
Віч нага стогону не зупи,
Україно ликають буття!

Ні павої, ні кавієрні
Гарт Коробка не зналаєри
І рацати в окозі й нощі,
Україно ликають буття!

Ще не вмерла Україно,
І не ма талого єєна,
Щоб за неї не полетав,
Кров веротечу не пролив!

То з маршавою най криві
Полетіа приїде, кайте, знає!
Супий і знори чєє хлопці
Погонішез Коробці.

Двадцять років протів в срачно
Україно єєн Михайло,
Ще душа його живе
І до бою нас зове

Сіти у вій дес Україну
І пометитиє за руйну,
За змаршавою за руйну,
За справданніє ноєт руй.
(Автом 1950)
В. С. Коробка

Михайло Коробка

Михайло Коробка, 1924 р. народження,
з с. Боремець, що на Млинівщині.
Повішений НКВД на колючому дроті
до хреста на фігурі після катувань
у березні 1944 р.
(Малюнок по пам'яті).

Прощайте, славні хлопці,
І простіть мені, Коробці,
Що кому я завинив,
Чи образу спричинив.

Нехай бачать всі і знають,
Як повстанці умирають,
Від них стогону не чути...
Україна мусить бути!

Ні побої, ні кайдани
Гарт Коробки не зламали,
І кацапи в сказі й люті...
Україна мусить бути!

Ще не вмерла Україна,
І нема такого сина,
Щоб за неї не помстив,
Кров ворожу не пролив!

За змордований наш край
Помста прийде, кате, знай!
Чули й знали усе хлопці,
Поклонилися Коробці.

Двадцять років прожив файно
України син Михайло,
Ще душа його живе
І до бою нас зове,

Йти у бій за Україну
І помститись за руїну,
За змордований нарід,
За окрадений наш рід.

Запис 1952 р.,
с. Боремець



Пантелеймон Куліш та Євген Маланюк (Схоже не в схожому)

Творча індивідуальність мистця, відомо, тим оригінальніша, чим більше в ній своєрідних, себто виразно лише собі властивих складових. Це аксіома. І також не треба доводити, що ці складові часом в окремих творах різних письменників або в усій їх художній матерії (загальній творчості) чи й навіть в історичних, суспільно-політичних контекстах їх життєвих шляхів, маючи те щось виразно не схоже між собою, але в ядрі цього виразно не схожого, однак, ховається певна автентичність між ними, аж наче б смисловий аналог.

Пантелеймон Куліш і Євген Маланюк – насамперед письменники не тільки різних часових епох, але й різних епох історичних. Отож усі, а тим паче стильово-естетичні мости між ними розведено. Яким би новатором при всій традиційності художнього мислення літератури другої половини ХІХ ст. Пантелеймон Куліш не був, Маланюкова «доба жорстока, як вовчиця» (О. Ольжич), завдавала йому інших творчих клопотів, ставила інші художні завдання.

Пригадаймо 1925 рік – п'ятий еміграційний рік у житті Євгена Маланюка. Це час, коли йому особливо не вдавалося заручити «з журбою радість». Він, молодий, творчо активний, багато пише, але скаржиться Дмитрові Донцову: «віршів не можу ніде друкувати», «книжки видати й думати нема чого».¹ В особистому житті надриває велика драма. Крім усього, він розчаровується в Тичині, що для нього був «той рупор, та рурка, крізь яку він [Маланюк – Т. С.] намагався кричати, – геній Нації».² Тепер Тичина став для нього «жалюгідним „російсько-подданим“ совообитателем, повітовим Іваноофом».³ Саме о цій порі ім'я його починає бути, як він висловлюється – «синонімом советських жахів».⁴ До цього ж, незабаром його «Послання» скваліфікують як «ідеологічний рейд еміграції».⁵ Українські поети, навіть ті, що колись разом з ним стояли під визвольними стягами Петлюри, скоро спроможуться на свавільно-їдкі інвективи.

Власне, цього, 1925 року, Маланюк напише ліричну присвяту «Куліш», яка закінчується цитуванням, сказати б, нетолерантного Кулішевого виразу: «Наро-

1. Маланюк Є. Листи Євгена Маланюка до Дмитра Донцова // Україна, наука і культура. – Випуск 30. – Київ: вид-во «Генеза». – С. 271.

2. Там само. – С. 273.

3. Там само.

4. Маланюк Є. Матеріали до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів 1857-1993. – С. 265.

5. Там само.

де без пуття, без чести, без поваги». До речі, в Куліша таке звернення не поодиноке. Пригадаймо:

Народе мій, ясирнику татарський,
Невольнику турецький найдорожчий!

Народе мій, єхидний панський слуго
І польської герою темний слави!

Народе мій, недоуку латинський,
Товаришу московської темноти!

Або ось знову докір, але вже не такий разючий, майже без осуду, докір співчутливий, з почуттям поради:

Народе мій! що нам тепер почати?

Невже навіки будеш спати й спати?

Народе мій! Прокинься на хвилину
Та подивись по-людськи на Вкраїну.

Народе мій! Зорім очима поле,
Нехай на нім не корениться горе.

У своїх апелюваннях до України, до рідного народу Маланюк переймає досвід Куліша й адресовані ним докори підносить до найзлюбивіших градацій.

Ще до написання вірша «Куліш» Маланюк звертається з проханням до Дмитра Донцова: «Якщо будете мати час і бажання, то був би щасливий читати Ваші листи і, може, підтримуватись ними в скрутні моменти – кулішівських [йдеться саме про П. Куліша – Т. С.] настроїв (буває і так!)».⁶ А через двадцять два роки, тобто 1947 року, уже, сказати б, творчо устabilьнений Маланюк та ще й зі славою найбільшого українського поета еміграції в статті «У Кулішеву річницю», славлячи поета, що подарував нам Біблію та Шекспіра, явив перший національно-історичний роман, що «залишив нам мову не ту, що „конала“, ... а мову вироблену і для публіциста, і для науки, і для белетристики; що дав нам початки історіософічної й зразки політичної поезії» – дорікає малоросам, що досі не спромоглися на справжню оцінку Куліша. «З цілого його великого творчого доробку, – каже він, – з тієї бібліотеки книжок завше пам'ятаємо тільки один рядок: „Народе без пуття, без чести, без поваги“ – рядок, що болить, як незагоєна рана, що горить і пече, як образливо-болючий поличник, що ножем крає наше серце. Тоді, як і тепер. Донині».⁷

Дорікає... І дорікає справедливо. Водночас ця пекуча кулішівська сентенція в Маланюковій поезії розростається у великий історіософський пласт, де подвійне, або краще сказати підтекстуальне, значення лексико-семантичних психологем (Степова Еллада – Чорна Еллада, Марія – Антимарія, Кармен – Беатріче й т. п.) зберігає в собі своєрідну кулішівську парадигму. Щоправда, історіософська по-

6. Маланюк Є. Листи Євгена Маланюка до Дмитра Донцова. – С 271.

7. Маланюк Є. В Кулішеву річницю // Книга спостережень. Проза. – Торонто, Онтаріо (Канада), 1962. – С. 105.

тенція в такій Маланюковій ліриці значно потужніша, спектрально багатша. І в Маланюковому докорі, як і в докорі Куліша: народ, який був колись Київською Руссю-Україною, не зумів зберегти своєї державницької чести, а щоразу гнувся, підставляв шию свою у ярмо завойовницьким імперіям.

Чому zostавсь з тобою, хохле,
Безславно тліти на межі,
Та чути тільки сморід здохлий
Твоєї мертвої душі?

Та тільки проклинають та плакаться,
Та пружить зламане крило,
Що здохле вже здола балакаться,
Є переконливим хахлом,

Що вже носить краватку вміє
І слинить Маркса вже... А ти,
Малоросійський Єреміє,
Ще блимай відблиском мети!

Це з вірша-присвяти «Пам'яті Куліша» з підзаголовком «Малоросам». Юрій Барабаш спостеріг у ньому й маланюківську самоіронію у свою адресу, бо, власне, «залізних імператор строф» традицію антимальоросійства веде від Куліша до свого часу, до самого себе. І справедливо застерігає Юрій Барабаш у доцільній обачності, коли про таку традицію йдеться. Нехай «у Маланюковій уяві, – каже він, – стелиться „шлях Куліша“ – шлях, „протоптаний мукою“, позначений самотністю, неславою і забуттям, шлях людини, яка знайшла в собі мужність, щоб кинути в обличчя своєму народові судне слово, „залізний стиль“ інвектив, пройнятих „ядом спраги“». І все ж справедливо наполягає критик, що словам про «„шлях Куліша“ не слід надавати заширокого сенсу», як би молодому Маланюкові не імпонувала «епатажна гострота національної самокритики Кулішевої»,⁸ його культурництво та його європеїзм.

Що й казати, історіософські концепції про минуле, сучасне та майбутнє України в обох письменників не тільки різні, а й у чомусь навіть діаметральні. Для Маланюка Рим – не екзотика величавої історії, не підсолоджені мандрі в далеку епоху. Його Рим вимагає інших тлумачень. У художньому підтексті цього образу, наприклад, прочитується трагічна доля України, що під «ударами важких вітрів азійських» опинилася на узбіччі тих державницьких історичних процесів, які провели народи Європи до розквіту. Паралельно з образом Риму поет вибудовує історіософську концепцію української християнськості, її морально-духовної енергії. Поруч Лаври стане Капітолій, «возсіяє» наш «неминучий Рим», якщо нація прокинеться від летаргійного спання, якщо в її жилах зрушиться кров. Для нього «залізний Рим – невичерпальне джерело», акумульована сила якого «працює крізь віки на вічність». Життя «в ім'я Христа, безсмертя й неба» – це найблагодатніше надхнення Риму: з нього ж бо йде християнський ренесанс.

Мистецтво Еллади, що своїми найтаємничішими шляхами проникало на древні землі України, плекало і формувало українську християнську душу. Не лише

8. Барабаш Ю. Український Єремія // Слово і час, ч. 1, 1997. – С. 16.

історичні постаті, але й мітологія допомагає Маланюкові будувати «антично-український» історіософічний «сюжет».

А люд – ні елліни, ні скити –
З цих візантійських україн...
Як їх надхнути, розбудити,
Щоб став їм Даждьбогом Один?

Як обернуть рабів в буйтури?
Залізо із землі зачать?
– І викував похмурий Рюрик
Рабам хрещатого меча.

У Маланюка є ще ряд інших візій Риму, скажімо, візія віри, надії, навіть оптимістичної певності, що пов'язуються з майбутнім України. Досвід римської історії одізьється в українській грядущності («І виросте залізним дубом Рим // З міцного лона Скитської Еллади»). Або ж: «Залізний Рим – відісторичне Невичерпальне джерело».

Подібно ж як для Євгена Маланюка святою святих є «дух і можуть римська», так для Пантелеймона Куліша «предавня плоть» культури Греції. Звертаючись до своїх земляків, Куліш переконаний, що «Не було в світі люду одважнішого й славнішого над греків і козаків: нема ж ні в кого й пісень лучших, як у греків да козаків».⁹ Щоправда, ставлення його до козаччини більш ніж суперечливе, але про це мова нижче.

Поклоніння Куліша грецькій культурі, а особливо Гомерові, було властиве усій преромантичній і романтичній епосі. Досвід попередників і сучасників Куліша наче б закумуляувався та по-своєму активно проявився в його творчій практиці. Український народний епос та народні звичаї, зазначав він, «були навдивовиж подібні із звичаями патріархальних народів, зображених Гомером в „Одіссеї“, можливо, що і там, і тут людина була ще людиною, тобто жила й діяла так, як підказувало їй нехитре серце».¹⁰

«Азбука людської цивілізації» (І. Франко), тобто Гомерова «Одіссея», стала й азбукою Кулішевої «письменницької поведінки». Пригадаймо його лист до О. Бодяньського від 20 серпня 1848 року: «Колись було я приношуюсь, – пише Куліш, – до „Одіссеї“, чим воно пахне; аж воно пахне правдиво тими гуторками, що от інколи поведе старий дід із молодими чоловіками, сидючи на колодці в свято або коло лушника в довгі зимні ночі».¹¹

Відомо, що сюжет шостої пісні «Одіссеї» («Прибуття Одіссея до Феаків») Куліш майже «перелицював» в оповіданні-ідилії «Орися», в якому замість античного кольориту маємо український. Взагалі вся його творчість забарвлена старогрецькими мотивами, насичена образами античності. Щоб не ілюструвати цієї тези відповідними прикладами, процитую ще одне авторське свідчення з його листа до О. Бодяньського: «Велике тобі спасибі за „Одіссею“: тепер вона мені так, як косару михалок горілки».¹²

9. Куліш П. Передне слово до поеми «Україна». Зложив П. Куліш. Од початку України до батька Хмельницького. – Київ, 1843.

10. Твори Пантелеймона Куліша. – Т. I-X. – К., 1930. – С. 177.

11. Письма П. А. Куліша к О. М. Бодяньскому // Киевская старина. – Т. 60. – Кн. 1-2, 1898. – С. 294.

12. Ю. Л. [Юрій Луцький – Т. С.] Пантелеймон Куліш. Листи. – Нью-Йорк-Торонто, 1984. – С. 71.

Наведених фактів, бачимо, вистачає, аби відчуті потяг П. Куліша до грецької культури. Тим паче, в літературознавстві давно вже виокреслилась наукова проблема «Пантелеймон Куліш і Гомер». Згадати б хоч ґрунтовні праці Павла Филиповича чи теперішні дослідження Василя Івашківа, Євгена Нахліка та інших.

Знаємо ж Куліша як українофіла і знаємо його також як критичного нищівника українофільства, словом, знаємо його суперечливого; європейста й «хуторянина», українського патріота – проте, який майбутнє України бачив під крилом російського народу.

Концепція світогляду Євгена Маланюка також має якісь свої внутрішні конфлікти, але вона розвивається послідовно. Маланюк, як син своєї нації – співець «відвічного каліки і раба» впродовж усього свого життя залишався невтомним у наступі проти українофільства. Куліш, що не раз знімав капелюха перед слов'янофілами, після виходу у світ перекладу «Святого Письма Нового Завіту» в 1880 році зазнав суворої критики з боку московських слов'янофілів.

До речі, факт виходу Біблії українською мовою в перекладах Куліша і Пулюя став не тільки культурно-релігійним історичним явищем, але і явищем яскраво політичним. Навіть тодішній «Вестник Европы» писав: «Біблія є зовсім не віросповідницьке питання – а одне з питань загальних громадянських прав. А тому приклад, як поставиться цензура в Росії до видання... – буде досить цікавим, між іншим, як перевірка міцності деяких із „нових віянь“». ¹³

Йшлося про царські циркуляри та укази про заборону української мови та літератури. Саме на цьому в багатьох своїх історіософських та політологічних спостереженнях буде наголошувати Євген Маланюк. Це одна з головних ліній перетину у світоглядах між Маланюком і Кулішем. Інша – у творах поетичних.

За мотивами біблійної «Книги пророків Єремії» і Куліш, і Маланюк створили ряд медитативних інтерпретацій, у смисловому епіцентрі яких молитва Єремії: «Знаємо, Господи, нашу безбожність, вину наших батьків, бо ми проти Тебе згрішили, – та не відкидай нас ради ймення Свого, не безчесь трону слави Своєї, пам'ятай, не зламай заповіту Свого із нами!». ¹⁴ У час малоймовірної, але ж все-таки надії на воскресіння української державности Маланюк пише:

Народе мій, вітаю словом
Під небом, від пожеж багровим,
Під гуркотом чужих гармат,
Коли мордує брата брат,
Коли пророцтва найлютіші
Оце сповняються навбач,
Коли скупі перерви тиші
Невтішний роздирає плач,
Потрібен племін Єремії,
Так, ненароджений, він згас.

13. Вестник Европы. – Кн. 2, 1881. – С. 895 // Цит. за зб. секції НТШ «П. О. Куліш: Матеріали і розвідки». – Част. II (за ред. К. Студинського). – Львів, 1930.

14. Книга пророка Єремії (14: 20, 21). За Біблією, або Книгою Святого письма старого й нового Заповіту. – Москва, 1988. – С. 951.

Та Маланюкова дорога до Бога – це не шлях зневіри. Маланюків Бог, каже Юлія Войчишин – «додає певности і мужности людині».¹⁵ Бог для Маланюка, вже з пір його молодого творчої долі:

Вікно в блакить, в буття, в світи,
Зір неба над сказаним виром,
Подібний поклик висоти
І благодать – не бути звіром!

А що Бог для Куліша?

Я – атеїст, що знає тільки Бога,
А чорта і святих не визнає...

Врешті, переклад Біблії говорить за себе. А вірші, хоч би назвати окремі – «Пророк», «Божий суд», «Молитва», «На сповіді», «Варіація першої Давидової псалми» – це теж, метафорично кажучи, «[в]ікно в блакить, в буття, в світи».

Кулішівська світобудова засновується на фундаментальній основі «Святого Письма» й високої гомерівської та шекспірівської культури духу. На християнсько-релігійному («під скиптром диригента-Бога»), європейсько-просвітницькому та національно-історичному ґрунті зводить свій духовний храм Євген Маланюк. Обмежують у наведенні аналогій – їх більше, ніж вдосталь.

Суттєвою і достоту цікавою видається паралеля «Куліш і Гоголь» та «Маланюк і Гоголь». Кожне окреме з цих питань – важлива філологічна проблема, варта ґрунтовних досліджень. Маланюк глибоко знав творчість Гоголя і ставив її в контекст української та російської літератури. Питання, якій культурі – російській чи українській – належить Гоголь, перед ним не стояло. Це питання для дискусій як з поміркованими, так і з категоричними висновками. Маланюкові болить інше – трагедія роздвоєння особистості, її свідомості. З Малоросії, яка остаточно втрачала залишки своєї автономії, Гоголь пішов на самотуртури до імперсько-шовіністичної столиці. І чим далі відходив він від своїх генних першооснов – духовних джерел, тим більше карався.

Саме під таким кутом зору Маланюк, поцінуюючи Гоголя, дійшов оригінальних і змістовних тверджень. Наприклад, що гоголівські українські вовкулаки, відьми і чорти, «вся та отруйна фантастика», яку пізніше поглиблював Достоевський, зробили «з міста граніту і металу», себто з Петербургу, «туманну фатаморгану і дематеріялізували його».¹⁶ Або що Гоголь, заклавши підвалини під російську літературу, «мимоволі згасив у ній сонячно-аполлійську (античного й французького походження) поезію Пушкіна та його плеяди [...] отруїв її трупною отрутою своєї російською державністю замордованої душі».¹⁷

У Пантелеймона Куліша, звичайно, інше ставлення до Гоголя, інші критерії вимірів. Основна суть цих маланюківських вимірів постаті Куліша, сказати б, на поверхні вірша «Перед Гоголевим честенем»:

15. Войчишин Ю. Ярий крик і біль тужавий. – Київ: «Либідь», 1993. – С. 53.

16. Маланюк Є. Петербург як літературно-історична тема. Книга спостережень. Проза. – Т. I. – Торонто, Онтаріо (Канада), 1962. – С. 383.

17. Там само. Є. Маланюк. Гоголь-Гоголь. – С. 209.

Земляче Гоголю! Що ж над тобою склалось?
 Хто чесно привітав твій честень мармуровий
 Там, де твоя тиха колиска колихалась,
 Де відбував еси твій іскус науковий
 І світозарная зоря твоя займалась?

Кругом твого стовпа зібрались мертві душі,
 Ті, що не встиг еси пером живописати:
 Пани, попи, жиди, педанти довговуші,
 Та й заходилися гуртом тебе вітати,
 Мов председателя казенної палати.

А в листі до О. Барвінського (від 18/30 травня 1869 року), в якому він дає поради для укомплектування шкільної читанки, відчутне й наполягання: «Мого „Гоголя і Ворони“ не печатайте: без коментарія – не буде розумно нікому».¹⁸

Отож Куліш застерігається від перекручувань його поглядів на постать Гоголя. Він дає йому свої оцінки – славить його та критикує. Наприклад, в епілозі до «Чорної ради», що вийшла в Москві, Куліш пише, що Гоголь у «Тарасі Бульбі» відкрив для росіян своєрідний поетичний народ, відомий їм до цього часу лише за карикатурами, але дорікає йому, що він не здатен був глибше «вивчити рідне плем'я в його минулому та сучасному». «Сучасне та минуле» в різні періоди свого життя Куліш трактував по-різному. Тому й доречно зараз повернутися до його трактування козаччини (звісно, в контексті нашої розмови).

Висловлювання Куліша про козаччину та гайдамаччину теж, як і їх художня інтерпретація, аж ніяк між собою не миряться. Це наче б полярні твердження різних осіб, адже Куліш, як казав Сергій Єфремов, «не з тих людей, яких життєва путь іде простою лінією»,¹⁹ а Борис Грінченко зазначав, що Кулішеве життя ще дуже близьке до культурних діячів кінця ХІХ ст., тому про нього важко говорити «з достатньою повнотою та визначеністю».²⁰

Такої ж думки, можна додати, був і Осип Маковей: «Ще не прийшла пора сказати крайнє слово про Куліша, про його діяльність і переходи від одних думок до других».²¹

У кінці ХХ століття маємо, якщо не подібну, то більш ніж парадоксальну ситуацію: тоді боялись поціновувати Куліша «зблизька», тепер це важко робити «з віддалі». Адже всі його рукописні та архівні матеріали досі були під сімома, якщо не більше, спецфондівськими замками. Куліш «відкривається» шойно, отже – ми не застраховані від певних його ненавмисних перекручувань. Подібне можна сказати і про Маланюка. Передаючи їх творчість об'єктивним і прискіпливим дослідникам ХХ століття, достоту твердо віримо, що вона служитиме українському майбутньому. Нині ж можемо констатувати, що Куліш «близький» і «далекий» Маланюкові. Близький – у духовно-культурницькій сповідальності Греції, античності, а

18. Куліш. Листи. – 1984. – С. 196.

19. Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К.: «Дніпро». – С. 289.

20. Грінченко Б. П. Кулиш: Биографический очерк. – Чернигов, 1899. – С. 1.

21. Маковей О. Панько Олелькович Куліш. Огляд його діяльності // Л.-Н. Вістник. – Кн. III, 1900. – С. 165.

віддалений – від «політики шоломів і списів римських», якими ж і утверджувалась «державна могуть» і «державна твердь».

Куліш має своє трактування історії, яке найчастіше відмінне від трактування Маланюкового. За Кулішем, козацькі повстання та війни – даремні ілюзії на здобуття національної незалежності, більше того – вони були руйнівницькими. Мирні домовленості, культурно-просвітницька програма, на його думку, могли б більше зробити, ніж навіть героїчні битви та повстанські пљондрування. Героїзація козацька тільки занапашувала Україну і забезпечувала їй неволю. Та хоч І. Франко, М. Костомаров, Д. Мордовець всіляко Кулішеві заперечували, він усе ж стояв на своєму.

Звідси й Кулішеве ставлення до Шевченка, зокрема до його «Гайдамаків», а також сувора критика Кобзарєвого звеличування козаків. Всупереч цьому Куліш проголошував славні Петрові I та Катерині II, що разом «не нарobili нам такого зла й руїни, як принесли добра їх розум і рука». Навпаки, каже Куліш: «Ватажки козацтва безголови», свій «нарід їли, до кореня згризали більше», ніж «деспотство Петра». Логічно, що кулішівське ставлення до Мазепи і творення його політичного портрету відбувається в цьому ж ідейно-смісловому та семантичному контексті:

Мазепо, зраднику з прапращурів кривавих,
З варягів, що хреста брат брату цілували
І по своїх клятьбах та присягах лукавих,
У братню кров живу того хреста вмочали!
Твої інстинкти злі повсюдно пантрували,
Де пахло нищістю та хижим дармоїдством:
До Польщі, до Москви, до Шведчини втрапляли,
І торгував еси неситим дармоїдством,
По давніх зрадниках улюбленим наслідством.

В подібних саркастичних барвах Куліш творить портрет Хмельницького:

Богдане, зраднику і патріарху зради!
Цураєшся й на тім, як на сім світі правди.

На лоні в Сатани з Іудою єхидним
Сидиш ти же, мов брат-єхиди з братом рідним.

Бо змалку в Мокрського лукавити навчився
І єзуїтської правдивості набрався.

Вподобали тебе писаки суєслові
І їх читателі, буяки безголови.

Зіставляти з Кулішевими Маланюкові протилежні позиції в погляді на гетьманщину та гайдамацтво – це тільки одна сторона питання, а є ще інша й важливіша. Слід зважати на різні часово-історичні умови, в яких жили Куліш і Маланюк. Отже, сама історія «протирає очі» і, як казав співець «Степової Еллади» – «переісторичувала» українців «в міру духовну», у свідомість «вищу і ширшу, в свідомість національно-державну». Маланюк, як воїн УНР, черпнувши гіркої досвіду українських визвольних змагань, природно, так послідовно стояв на тому, що занадто велика і занадто героїчна, славна і трагічна українська історія, аби її сприймати «однодушним глухом». Отже, його історіософські візії за збірками «Земна мадонна», «Земля й залізо»,

«Перстень Полікрата» – це не катування України їдкими докорами, а всеоб’ємний характеристичний «діагноз української рабськості» в психологічних, соціально-моральних і суспільно-політичних вимірах. І все ж в умовах такої рабськості з’являється величава постать Мазепи, до якого Маланюк звертається:

Риму козацького сивий Марсе!
 Чули століттями, віщий гетьмане,
 Гул погребовий полтавського маршу
 Крізь Петербургу затруті тумани.

Квітень не все спалахнув у січні,
 О, імператоре пізніх літ! –
 Вічна пам’ять плечам владичним,
 Що обіймала блакитний міт.

Це, як бачимо, категорично протилежна Кулішевій характеристика великого гетьмана. У дослідженні «*Illustrissimus dominus Mazera*» Євген Маланюк її поглиблює. Він на гіркому прикладі Мазепи ще раз доводить вічну істину, що «переможців не судять», а «судять переможених». Хто ж судить переможеного українського гетьмана? Судить його, – відповідає поет, – «розпусний варвар, півграмотний дикун [...], ругатель Віри Христової і безсоромний гвалтівник Церков [себто Петро I – Т. С.] [...] Він – „герой Полтави“ [...] фундатор імперії, її втілений символ і міт [...], він, що зненавиджений власним народом, якого він духовно скастрував [...], власним народом виклятий як „царь антихрист“ [...]».²²

Завдяки такому судові ми не маємо жодної «непоруганої могили» наших володарів духу і могили Мазепи теж не маємо, бо ворог знає, що «з могил виростають нові парості історії», що могили «родять месників». Мазепин програш, цитує Маланюк Л. Храпливу, «в серцях звучить як найсвітліша перемога».

Він переконаний, що Мазепа знав «ціну» Петрові як імперському сатрапові, й тому був з ним «обачний і дуже обачний», але Маланюк не менш переконаний і в тому, що Мазепа знав і собі ціну, що «він і не таких бачив, і не з такими давав собі раду». Поет-історіософ доходить висновку, «що Мазепа став пророцтвом про далеке майбутнє», що він є «двохсотлітньою проєкцією на екран вже нашої доби», що він – «досвідчений державний муж, зручний політик, досконалий дипломат, а головне, старий, з величезною практикою воєначальник і полководець, який адже ж умів мислити стратегічно і стратегічно передбачати».²³

Виходячи з конкретних історичних ситуацій 1917-1919 років, він бачить у них мазепинсько-богданівський дух, що «засіяв воскреслістю Державности» і, на жаль, водночас став її «трагічним смерком».

Витончене інтуїтивне та інтелектуальне відчуття духу історії й у ній особистості дозволили йому проникати в усі потаємні сфери. І хай у таких випадках Маланюкове трактування якоїсь загадки не дає повної її відгадки, та все ж його наświetлення цієї загадки має свою особливу принаду, свій чар. І школярі знають, що

22. Маланюк Євген. Книга спостережень. Проза. – Т. II. – Торонто, Онтаріо (Канада), 1966. – С. 207.

23. Там само. – С. 211.

Куліш порадив Шевченкові у творі «До Основ'яненка» слова «Наш завзятий Головатий // Не вмере, не загине...» замінити на «Наша дума, наша пісня...». Шевченко послухав, і Кулішів варіант став хрестоматійним, а літературознавці, зокрема Павло Зайцев, визнали за ним художню перевагу.

Та Маланюк, дивлячись на цей вже усталений факт, зумів посіяти сумнів. На його думку, ці два варіанти «проймають якимсь нервовим дрожжем», бо вони «тягнуть за собою» дві окремі лінії в нашій національній мисленні. Шевченкова строфа передає суть «козацької шаблі» як символу високої людської гідності, закликає стати на захист рідної землі. Адже Антін Головатий був кошовим козацької січі на Кубані. Власне, він заклав основи Кубанського козацтва. Шевченко вірить, що козацтво як українська армія відродиться й в Україні. Слово «Головатий» – це слід історії, спрямованої у майбутнє, це незнищений знак пам'яті за своєю метафоричною проєкцією на нездоланність козацького духу.

Кулішева строфа, каже Маланюк, переносить «центр ваги» нашої національної проблематики на естетично-мистецькі терени, хоча «„наша дума, наша пісня“ була і залишається українською „зброєю“ і навіть політичним аргументом».²⁴ Варіант Куліша, за Маланюком, «відбирає» образіві Шевченка «вістря», «барвистість і виразність».

Можна б наводити ще багато розбіжних прикладів Кулішевого й Маланюкового трактування історії, як і можна, очевидно, припустити, що й Куліш «прозрівать би став», якби опинився в тій епосі катаклізмів, яку переболів Маланюк. Отже, їх погляди були б більш спільними, а може, навіть і адекватними. Та це лише припущення. Реальне впливає з порівняльної аналізи їх творчості, з віднайдення схожого в не схожому, що криється у спільних епіцентрах їхніх хай і різних історіософських концепцій. При цьому дуже важливою стає константа: Куліш – предтеча Маланюка.

Цікаво було б повести розмову не тільки в зіставленні певних фактів, але й у пляні глибокої компаративістичної аналізи творчості, умовно скажу, двох «трієць». Першою могла б бути: Шевченко – Куліш – Маланюк; другою: Куліш – Франко – Маланюк. Етно-психологічна матерія, історична контекстуальність, філософська підоснова та багато інших площин у кожному конкретному випадку – це своєрідна тяглість, продовження і розвиток окремих ідей чи проблем, еволюційна естафетність естетичного досвіду, духовна інтеграція епох тощо. Це питання розлогі й вимагають окремого ґрунтовного розгляду. Опускаючи їх, принагідно торкнувся дещо дотичного до одного з цих питань – питання, сказати б, культурологічного. У його контексті якраз «присутній і Куліш, і Франко, і Маланюк». Йдеться про стосунки Куліша та Маланюка з Галичиною. Як відомо, в кінці 1881 року Куліш приїхав до Львова, і тут він видав своїм коштом «Хуторну поезію» (1882) і «Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882». Ця друга збірка була його спробою підвести галичан до українсько-польського порозуміння. Саме в цей час Куліш пішов на ризик зречення свого російського підданства. Цим кроком, вважає Юрій Луцький, «Куліш хотів піднести крик не тільки проти царату, але й проти деяких рідних примітивів».²⁵

24. Там само. – С. 447-448.

25. Куліш. Листи. – 1984. – С. 7-18.

О цій порі Куліш звертається з красномовним листом «До Галичан», який, звичайно, не залишився поза увагою Івана Франка. Це і похвала, і хула галичанам. «Ваша заслуга в тому, – каже він, – що Ви не зробились ні поляками, ні німцями, та в тому, що в немужичих сім'ях говорять по-своєму»,²⁶ в тому, що галичани «переховали від старосвітщини слова і вирази», яких не зберегла Східна Україна.

Водночас Куліш галичанам каже: «Ваше цвірінькання не вважаємо ми за поезію [...] Ви, галичане, тільки пробуєте приборканих крилець, підлітаючи слідом за поетичним словом українським [...] Ви думаєте, що Ваша клітка мусить бути і для нас взоровзором».²⁷

Маланюкова емігрантська доля теж пов'язана з Галичиною та зокрема зі Львовом. Для поета «Степової Еллади» культ Галичини витворився на об'єктивному тлумаченні історичних фактів західноукраїнського регіону. Маланюк їх розглядає від часів Галицько-Волинської держави через епоху фундаторів нашого бароко аж до ХХ століття. Мова, культура, освіта, побут, національне військо – основні складові його роздумів. Це дає йому підстави не лише на захоплення Галичиною, але й на визнання її важливої ролі в загальноукраїнській історії. За Маланюком, Галичина має й «свої тіні, часом досить навіть густі». Недарма, каже він, геніяльний син Галицької землі Іван Франко назвав її «Ботокудією», бо саме ця галицька «„Ботокудія“ спричинила його гіркі рядки „Не кохам Русі...“, багато в нім – коли приглянутися зблизька (не історично, а побутово) – дивно закоріненої провінційності, задушливої, традиційно-незрушної, навіть аж якоїсь агресивної».²⁸

У розвідці «Франко незнаний», яку Маланюк написав на схилі літ, 1956 року, він наголошує, що «справа з Франком» у нас далеко «не полагоджена», навіть якщо до нього приліплено «етикету» великого письменника. У тому, що Франко великий, каже поет, – «в цім ледве чи сумнівається пересічний земляк». Біда не в тім, що ці «етикети» чи до Шевченка, чи Франка «прикладаються та приліплюються», а біда в тім, що ці «орнаментальні оздобы дають своєрідну індульгенцію» на моральне ледарство і «маскують чуттєву та інтелектуальну байдужість загалу».²⁹

Куліш і Маланюк у компаративістичній аналізі їх творчості – тема полісемічна, різноаспектна. Наша розмова – лише певна проєкція на неї. □

26. Куліш. Листи. – С. 235.

27. Там само.

28. Маланюк Є. Книга спостережень. Проза. – Т. II. – С. 365.

29. Там само. – С. 83.

Сергій Квіт

Естетична доктрина Михайла Рудницького (Літературознавчий аспект)

«Вся проблема майбутнього, хоча б найближчого розвитку нашої літератури в тому: чи піде вона європейськими шляхами, чи азійськими» (1932; с. 62).¹ Цією фундаментальною тезою концепції Михайла Рудницького ми переходимо до власне літературознавчого аспекту його спадщини. Він виходить з того, що «література – наскрізь інтелігентська духовна потреба – не можна змішувати її з потребою книжок для простолюддя» (1936; с. 88).² Це елітарний творчий акт, який залежить лише від волі мистця і не надається лише до механістичного (зокрема – соціологічного) осмислення. «Якби образ або музичний твір не був нічим більше, як низкою барв або звуків, тоді важко було би відповісти на запитання: чому не вважаємо твором мистецтва захід сонця або спів птахів?» (1932; с. 184).

Визначивши об'єкт літературознавчих студій, Михайло Рудницький наголошує на необхідності структуризації літературознавчої науки, що на той час давно вже було зроблено на Заході, де «з одного боку маємо студії, присвячені якнайдрібнішим питанням композиції твору або найменшим подробицям з життєпису письменника, з другого боку маємо широкі синтези (нпр. різні естетичні теорії), які силкуються роз'яснити саму суть мистецтва і психології творчості» (1932; с. 108).

Далі природньо постає питання літературних взаємин і, зокрема, перекладів. «Справжній творець не лякається впливів; усі вони підсилюють його, не знесилюють [...]. Навіть найменший нарід, нпр. такий, як голяндці, данці або норвежці, може, завдяки культурі інших народів, зрівнялися двома-трьома письменниками із письменниками інших літератур» (1932; с. 11, 16). «Найменше захоплюються рідним селом ті, що з нього ніколи не виїжджали» (1932; с. 40). «Це в першій мірі взаємини одиниць, для яких сама проблема розвитку рідної культури є невіддільно зв'язана зі шляхами чужинної творчості. Царина творчості єдина, в якій можлива оцінка чужих вартостей» (1932; с. 88).

Проблема розширення критеріїв вартості літературних творів за межі вимог «свідомого українства» з усією актуальністю стоїть перед нами й сьогодні. Адже багато текстів, написаних навіть у 1960 роки, назавжди упокоїлися в бібліотечних сховищах і нікому не цікаві у 1990 роках. Причому вони нецікаві для українського читача – про чужинців не йдеться зовсім. Як тут бути з відомою істиною про те, що для мистецтва кордонів не існує, що воно звертається до величезної аудиторії, в усякому разі мистецької? Думається, що у такому випадку Михайло Рудницький поставив би подібні тексти в контекст української літератури, виключивши з категорії світової. Це т. зв. література для домашнього вжитку.

1. Рудницький М. Між ідеєю і формою. – Львів, 1932. Посилання в тексті: (1932; сторінка №...).

2. Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. – Львів, 1936. Посилання в тексті: (1936; сторінка №...).

У той же час він не заявляє однозначно про вічність літературного тексту. Рудницький завжди прив'язує текст до того часу, коли той був створений. «Не один твір тратить усю свою вартість тільки тому, що появився запізно, бо розвиток літературних форм, мови та стилю засудив його на забуття як анахронізм» (1932; с. 14).

Головне тут – питання мови. «Зв'язок між обною мови й появою нового напрямку такий глибокий, що загал, вихований на мові доби попередньої, здебільша не може сприймати творів сучасної собі доби [...]. Всі кризи, переломи, революції у країні письменства зв'язані з процесом перетвору мови» (1936; с. 90).

Саме з прихильности Михайла Рудницького до постуляту «мистецтво для мистецтва» впливає його увага не лише до форми вислову, але вужче – до мови, до слова, співзвучного з епохою та уявленнями критика. Не можна твердити про Біблійну значущість Слова у Рудницького, проте він справедливо вважає оприсутненим у цьому світі лише назване. «Діло ніколи не промовляє само за себе; щойно слово з'ясовує його зміст» (1932; с. 149).

Формово-часова адресність тексту має у Михайла Рудницького двояке походження. По-перше, як наслідок історизму. «Кожне нове покоління рішає про вартості минулої літературної доби в такій мірі, в якій цими творами цікавиться, наново їх перечитує й на них реагує» (1936; с. 15). По-друге, як передчуття постмодернізму. Авторсько-читацький (творчо-тлумачний) волюнтаризм концепції Рудницького неминуче призводив до суб'єктивного розімкнення тієї чи іншої системи вартостей.

Він, однак, бачить критику наукою – регламентованою системою, що виконує роль інструментарію дослідника. «Заки критикувати, слід спершу з'ясувати підстави критики, її принципи та напрямні» (1932; с. 1), тобто «критика має бути наукою» (1932; с. 10). Відтак і фундаментальна засада молодого науки – порівняння. «Кожне порівняння це проблиск критичної думки. Кожна критика основана на порівнянні двох вартостей» (1932; с. 6).

За Рудницьким, теоретичний масив, що його набуває критика, так само швидкоминучий, як і мовний обладунок текстів. «Коли літературні течії якоїсь доби критика з'ясувала ясними формулами, поети найближчої доби доказують їй, що ними нічого не можна роз'яснити» (1932; с. 226). Літературознавство важливе не стільки своїми концептуальними висновками й засадами, скільки, по-перше, вмінням з'ясувати кожен окрему стильову індивідуальність письменника; по-друге, точкою зору окремих критиків.

Проілюструємо по чергово ці твердження прикладами. «Та нас цікавить сам творчий механізм поодиноких письменників: тільки ті два-три кільця, що вводили в рух їх уяву, в одних моментах іржавіли, спинялись, в інших оживали» (1936; с. 28). «Вся річ тільки в тому, що добуде критик із цих фактів і яку форму та які ідеї витворять вони в сполуді з його талантом, смаком та вражливістю» (1932; с. 110).

Михайло Рудницький підкреслює, що головне – сам процес шукання, який здійснюється творчою особистістю критика. Йдеться про індивідуальне осмислення, власне філософування.

Талановитий критик, що присвятив довгі роки свого життя якійсь химері, може вийти навіть від найбільш чудернацької теорії і зібрати завдяки ній вартіший матеріал для розуміння творчості, ніж ті вчені, що взяли за основу кілька незаперечних правд і зби-

рають докази на те, що для нас і без тих доказів самозрозуміле; вони доходять тільки до того, від чого вийшли (1932; с. 107).

Михайло Рудницький погоджується, як це не парадоксально, з будь-якою системою доказів, якщо вона переконлива з мистецького боку. Для Рудницького в мистецтві найвища правда – це саме мистецтво. Виступаючи проти католицької критики чи католицької літератури як певної ідеологічної доктрини в літературі, він дає надзвичайно прихильну рецензію на книжку Наталени Королевої «Інакший світ».

Така збірка дозволяє ствердити дві речі: 1) що маємо нову авторку з талантом, перед якою простягаються великі можливості розвитку, 2) що маємо книжку, яка вказує всяким новикам і дилетантам, як треба підходити до релігійних проблем у новелі. У двох трьох випадках і сама авторка, наділена тонким психологічним хистом, іще не може оминати легкої повчальности, того «морального сенсу», який у літературному творі, призначенім для дозрілих інтелігентних читачів, повинен сам впливати із твору так, щоб автор не мусів вказувати на нього пальцем, пояснюючи.³

Найперше Рудницький хоче бачити літературний твір, а вже потім – з'ясувати, чи радше витлумачити, що хотів сказати автор. Ідея і форма пов'язані нерозривно, але ідея у Рудницького завжди стоїть після форми.

Стверджуючи, що література – це наскрізь інтелігентська потреба, він також заперечує поділ мистецтва на дві категорії: «для вибраних» і «для маси».

Нині, коли з такою силою мистецтво підкреслює вагу індивідуальности творця, а одночасно йдуть спроби підпорядкувати мистецтво потребам маси – кіно дає нам кілька несподіваних прикладів, як небезпечно відокремлювати такі явища, як «потреба індивідуалізації» або «потреба творчости для маси».⁴

Нехай нас не вводить в оману той факт, що Михайло Рудницький у даному випадку говорить про кіно, а не про літературу. Ця людина органічно відчувала мистецтво і була, як уже зазначалося, одночасно літературним, театральним і кінокритиком. Тому він не просто наводить приклад з царини кіномистецтва, але й з'ясує своє естетичне кредо.

Центральне місце у критично-понятійному апараті Михайла Рудницького посідають поняття «ідеї» та «форми». Вони в нього багатоаспектні.

Якщо всі слова, висловлені письменником у творі, називати формою, а всі відтинки провідної думки, що шукає в цій формі вислову – ідеєю, тоді можна сказати, що взаємини між формою та ідеєю у творі критика є саме тим, що рішає про його вартість, про те, що він живе як літературний твір: спонукає нас пережити ще раз ті самі питання, сумніви та намагання (1939; с. 11).

«Ідеєю» називаємо в першій мірі «провідну думку» твору, те абстрактне поняття, яке спонукало автора до нього, пронизувало твір, або нависало над ним; ідея – плід наскрізь інтелектуальний і не може бути переданий у ніякій смисловій формі. «Ідеєю» часто заступають терміном «зміст», і з цього виринає перша плутанина тому, що «зміст» твору надзвичайно важко відмежувати від його форми, чогось зовсім протилежного (1932; с. 168).

3. Рудницький М. Новелі нової авторки // Діло, ч. 3, 1937.

4. Рудницький М. Кіно – нове мистецтво // Діло, ч. 82, 1932.

Бачимо, що Михайло Рудницький трактує ідею як підсвідомий, точніше, інтуїтивний творчий задум, можливо, певний настрій – наслідок «натхнення», що є передумовою і підґрунтям художнього твору. Можемо зауважити його непослідовність у вживанні терміну «інтелектуальний», що в даному випадку є синонімом прикметника «почуттєвий», а в деяких інших, навпаки – прикметника «розумовий».

У процесі творення тексту форма грає таку саму важливу роль, як ідея. «„Форма“ має одно дуже вузьке значіння: чисто технічного зразка, за яким можна йти, засвоюючи собі професійні секрети виробництва» (1932; с. 171). «Ідея варт стільки, скільки варт форма, в якій або точніше: якою її висловили [...]. Як довго твір не має форми – не існує його ідея, він не написаний; як довго твір не має ідеї – не існує його майбутня форма, він не початий» (1932; с. 173-174).

Михайло Рудницький стверджує, що оцінка твору не може бути схоплена в якійсь самодоцільній формі або ідеї. Критик завжди досліджує взаємодію цих двох елементів «не тільки кожного твору, а й кожного осуду». Поєднання цих двох «межових бігунів творчості» або в самому творі, або в його критичній оцінці залежить лише від зусиль кожної конкретної особистості (1932; с. 175-176). З такого твердження можна зробити висновок про естетичну універсальність явища художнього, ба навіть критичного тексту, що дає поживу для різних висновків, залишаючись, тим не менше, явищем у собі.

Навіть великий письменник не приносить із собою в літературу вже вироблених ідей і форм. «Він приносить із собою дещо глибше і більше творче: вражливність, темперамент, почуття взаємин між словом і переживаннями» (1936; с. 24). «Таким робом, проблема критики вагається невпинно між спробою найти „абсолютну“ ідею правди і чисто суб’єктивною формою її вислову» (1932; с. 176).

Михайло Рудницький не випадково багато уваги приділяє проблемам романтизму. Він увібрав у себе цю традицію у німецькому, а пізніше у французькому та англійському варіантах. Німці були першими романтиками на континенті.⁵ Саме виховання Рудницького відбувалося великою мірою в річищі німецької культурної традиції, оскільки Галичина входила до складу Австро-Угорської монархії.

До німецької літературознавчої думки опосередковано наближували його і ґрунтовні студії над творчістю Івана Франка, який чи не перший у нас звернувся до компаративістики. Величезний масив матеріялу про пов’язаність Франка – кумира української наукової молоді тих часів – з німецькою культурою опрацював у своїй відомій праці «Іван Франко і німецька література» (Мюнхен, 1974) Леонід Рудницький.

Німецька критика, у свою чергу, виступила посередником у поширенні ідей французької філологічної школи, зокрема через праці німецьких літературознавців А. Бікена та Г. Пауля. Ось її головні постуляти:

- 1) філологія є наукою, тому що вона визначає предмет досліду, вибирає його мету і визначає методу;
- 2) філологія є раціоналістичною дисципліною, яка відкидає всі спекулятивні (дискусійні) студії як дослідження;

5. З лекцій професора Леоніда Рудницького на літньому семестрі УВУ 1995 року. Рукопис зберігається в особистому архіві автора.

- 3) в центрі її дослідів є літературний твір;
- 4) тільки писаний твір визнається як літературний твір, у якому всі його первні є предметом порівняння з його текстом;
- 5) для літературного критика література є збіркою текстів, а історія літератури – це сума текстів, упорядкованих хронологією, пов'язана біографією авторів та різними історично-культурними фактами;
- 6) філологічний напрям є дисципліною, що займається дослідом мови і змісту твору;
- 7) філологічний дослід кладе у свою основу методу, що ділиться на три фази:
 - а) інтерпретація тексту;
 - б) критика тексту;
 - в) характеристика його творця.⁶

Відповідно ця філологічна метода поширилася не лише в Західній Європі, але й серед слов'янських вчених. Найголовнішим її представником був Ватрослав Ягіч. Почерез нього її сприйняли Іван Франко, Михайло Возняк, Василь Щурат, Ярослав Гординський, почасти – Михайло Рудницький. Не зважаючи на інтуїтивізм як основу своєї критичної методи, Рудницький у літературознавчих працях приділяє певну увагу всім засадам французької філологічної школи, виносячи на перший план ірраціональну несхопність художнього твору, яка піддається лише інтуїтивному пізнанню.

Майже класичною стала класифікація літературознавчих українських шкіл, запропонована 1929 року Костем Копержинським. Методологію Михайла Рудницького тоді можна віднести з певними застереженнями до:

- філологічної («Наукове дослідження літературних явищ складається з багатьох ступневих моментів, кожен з яких має свою систему наукових прийомів. Ви-являючи сутність літературного процесу, історію літературних стилів за різних епох і потім поєднуючи цю сторону культурно-історичного процесу з усім цілокупним історичним процесом, дослідник, перш за все, має до діла з текстом»);
- порівняльно-історичної («В основі всякого дослідження, так само, в основі студіювання тексту школою філологічною, стоїть принцип порівнявчий, школа філологічна є водночас і школою порівняльно-історичною»);
- формально-психологічної.⁷

Хоч мушу зазначити, що я є прихильником конкретної індивідуалізації методології – як у термінології, так і в дефініюванні змісту. Нам доцільніше зосередитися на порівняльному аспекті, адже тут ми цілком виправдано можемо поставити поруч Драгоманова, Франка, Сумцова, Перетца, Зерова, Драй-Хмару, Филиповича і Михайла Рудницького.

Ця метода постала у Франції в добу позитивізму як історично-порівняльний аспект соціологічної теорії (прикінці XIX, радше в другій половині XIX ст.) і опісля

6. З лекцій професора Дмитра Штогрини на літньому семестрі УВУ 1995 року. Рукопис зберігається в особистому архіві автора.

7. Копержинський К. Українське наукове літературознавство за останні 10 років // Студії з історії України, том другий, виданий на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – Київ, 1929. – С. 23.

розвинулася як окрема теорія. Прийнявши порівняння як принцип, а соціологію як стандарт еволюції, порівняльна метода об'єднала у собі також історично-еволюційні аспекти літературного досвіду.

Так, отже, літературний твір вважався соціальним продуктом, що з'явився як наслідок історично-соціологічних подій чи змін. З другого боку, в протиставленні до соціологічного напрямку – порівняльний зовсім не визнає національних кордонів літератур, формуючи свій погляд як концепт світової літератури, в якій літературні студії ґрунтуються передусім на літературно-філософських впливах.

Німецькі літературні кола все-таки вважали порівняльну теорію одним з аспектів соціологічно-історичної теорії, але вже в той самий час відомий німецький критик кінця XIX ст. Макс Кох заснував перше німецьке періодичне видання у Берліні, присвячене винятково порівняльній теорії. Наші дослідники, зокрема Михайло Драгоманов, почали застосовувати порівняльну теорію для дослідження українського фольклору.⁸

Незважаючи на те, що теоретична праця Михайла Рудницького «Між ідеєю і формою» почала писатися ще перед 1917 роком, її вихід 1932 року у Львові треба також розуміти і як своєрідний підсумок літературних дискусій, що відбулися у Великій Україні у 1920 роках. З цього погляду цікавою є стаття Бориса Якубського, надрукована 1927 року, яка окреслила певну перемогу «формалістів», навіть під плащиком марксизму.

У той же час незрозуміло, чому в Михайла Рудницького не знайшли належного висвітлення погляди самих «формалістів» – Трубецького, Якобсона, Чижевського, що входили до т. зв. «празького гуртка», звідки (після Проппа) походить відомий структуралізм. Можливо, Рудницький, як, скажімо, пізніше Шевельов (Шерех), вважав такого роду «формалізм» якимось рецидивом марксизму – наслідком тієї ж таки соціологізації й механістичності наукового пошуку, спорідненого з народництвом і позначеного детермінізмом.

Як аргумент на користь психологізму літературознавчої концепції Рудницького можна навести його слова про необхідність описувати психологію життя – весь комплекс відчужень і мотивів вчинків людини у плині її повсякдення, у щоденному побуті. Він пише, що саме такими шляхами йде розвиток європейських літератур.

У советській українській літературі розвивалася метода складання у художніх творах таких собі «документів життя». Проте «та сама метода в руках мистця і звичайного письменського реєстратора дає два зовсім протилежних ефекти». Як ми вже переконалися, Рудницький заперечує будь-які форми детермінізму.

Він стверджує, що так само і в Галичині проза у 1930 роках була далекою від психології одиниці. «Про галицьку повість поки що казати не можна, бо її нема, але все те, що має в нас претенсію на літературу: навчає, проповідує, агітує, мудрує замість приглядатись людському життю і вчитись його передавати словами».⁹ Рудницький згадує вплив на європейську літературу психологічної традиції Достоевського, поширення її зокрема через Кнута Гамсуна тощо.

8. З лекцій професора Дмитра Штогрини на літньому семестрі УВУ 1995 року. Рукопис зберігається в особистому архіві автора.

9. Рудницький М. Нова нагорода «Гонкурів» // Діло, ч. 61, 1933.

Тут ми натрапляємо на помилку деяких сучасних літературознавців, які нарікають на те, що українська література не перейшла достеменно всіх точок розвитку жанрів і стилів, що їх осягнули західні літератури. Приблизно так вважав і Михайло Рудницький. На мою думку, в цьому випадку доцільніше звернутися до феноменологічної методології – до пошуку і систематизації тих рис і явищ, які притаманні тільки українській літературі в її історичному поступі.

Тезі «між ідеєю і формою» Рудницький надає гегелівського розуміння. Істина критики є наслідком протистояння ідеї та форми. «Ось чому йде невпинна боротьба за ідеал „чистого“ мистецтва – форму, незалежну від означених ідей, і за ідеї, щоби одному родові мистецтва накинати „зміст“, зробити твори яснішими, виразнішими, загальнішими» (1932; с. 183).

Залишившись вірним постулятам модернізму, Михайло Рудницький визнає, що в мистецтві є абсолютними лише мистецтво і творча індивідуальність мистця (читача). Жодна доктрина не може панувати вічно, бо це, зрештою, призведе до застою і догматизму. «Гасло „мистецтво для мистецтва“, що з'являється вряди-годи серед письменників – це тільки один із передостережливих окликів, щоб не покидати світу, де вони панують неподільно, без остраху втратити владу» (1936; с. 127).

В оцінці вартости літературного тексту головну роль грають враження від його прочитання. Не якісь певні почуття, що про них можна сказати наперед, коли і які мають виникнути. Важливі взагалі просто почуття. Чим їх буде більше, чим вони будуть різноманітнішими – тим краще. З цього погляду критичний текст як реакція на прочитання літературного твору є наслідком таких переживань і причиною наступних – зовсім інших вражень.

«Вартість твору – вартість переживань, до яких він спонукає. А ці переживання не є ніколи закінченою формою, навіть коли вони вилились у новий твір. Це новий твір, нпр., критичний нарис, написаний з приводу повісти, має вартість тільки як нова спонка для інших пережити низку думок і вражень» (1932; с. 178). «Критик не протиставляє себе письменникові, а шукає в нього надхнення» (1932; с. 180).

Власне, для Михайла Рудницького критика має права філософії, що пишеться лише «з приводу» літератури. «Критика кожної доби хоче допомогти мистецтву доповісти те, чого сам артист не в силі сказати вибраними ним засобами» (1932; с. 181).

Михайло Рудницький суттєво розширює сферу призначення літератури. Вона потрібна не лише для того, щоб «впливати» на народ і «виховувати» людину. Це також і звичайна духовна пожива, яка просто необхідна нам. Так Рудницький виправдовує існування як «легких» жанрів, так і «легкої» літератури взагалі, що не претендує на «серйозність» і вирішальність думки.

Ми звикли до книжок не тільки як до джерела знання, що поширює наш світогляд і поглиблює нашу вражливність, а звикли до них теж, наче до наркотиків; можемо заспокоювати свої потреби поволі чим-небудь, відповідно до обставин, але не можемо вважати цих предметів випадкового вибору за ідеали (1936; с. 19).

Сьогоднішні справедливі виступи проти т. зв. легкої літератури спрямовані не так проти неї самої, як проти вкрай ненормального стану українського книговидання і взагалі проти державної політики у цій галузі. Шкідливим є засилля на

книжковому ринку України російськомовного непотребу. А книжка для читання в літаку, для відпочинку завжди буде потрібною.

Важливий момент. При оцінці літературного твору для критика не є доконечним розкрити всі його позитивні й негативні сторони, можливості. Мистецький текст ніколи не дешифрується повністю. Він завжди залишає за собою містику чару недоговореного, яка постійно генерує щось нове. «Кожний справжній твір, як кожне справжнє кохання, мусить полишити недосказаними найглибші почування» (1932; с. 229).

Михайло Рудницький бачить український літературний процес якомога більше поліфонічним, таким, щоб знаходив точки дотику взаєморозуміння з іншими літературами. Зокрема в царині тематики, художніх засобів, філософсько-критичної моди, культурного «кодування». Адже

факт, що наша своєрідна народна [народницька – С. К.] література не притягла уваги чужинців, які часто перекладали авторів і твори куди слабші та менше цікаві з інших літератур, менших за нашу, має свою глибшу психологічну причину. Селянський світ найбільше консервативний і найважче зрозумілий для чужинця (1936; с. 87-88).

Це побажання потребує деякого уточнення. Для «прочитання» нашої літератури чужинцями вирішальне значення матимуть два чинники. По-перше, відхід від дидактики й детермінізму. По-друге, момент ринкової кон'юнктури та міжнародної реклами, врахування якого можливе лише за умови існування нормальної системи національного книговидавання.

Літературознавчу концепцію Михайла Рудницького можемо вповні схарактеризувати як експресіоністичну. По-перше, тому, що він виступає за крайній суб'єктивізм дослідника, покладаючись на його точку зору. Дійсно значущою проголошується ніяка інша естетика, окрім естетики індивідуального смаку. По-друге, очевидно, визначення фахового і творчого рівня особистості науковця знову ж таки покладено на самого дослідника. По-третє, літературознавство у Рудницького знову досягає ірраціональну цілісність мистецтва і світу. □

Література

Ігор Качуровський

Сім перекладів з англійських поетів

Вільям Вордсворт
(1770-1850)

(із «Джерела»)

І дрозд між листу в гущині,
І жайвір над горбом
Дзвенять чи стишують пісні –
Як схочеться обом.

На прю з природою не йдуть,
Щаслива юність їх;
Тож вільна і прекрасна путь
Чекає на старих.

(12.II.2000)



Персі Біш Шеллі
(1792-1822)

Надгробна пісня

Борвію, що носиш печаль,
Для пісні надто сумну,
Злий вітре, що в хмарах твій жаль –
Подзвіння крізь тьму нічну,
Сум штурму в марноті сліз,
Голий ліс із гіллям наниз,
Глиб ям, моря простір сиз, –
Вийте на світ-ману!

(23.XI.1999)

Алджернон Чарльз Свінберн
(1837-1909)

Знала б це...

– Знала б, – ластівці мовить весна, –
Що земля поверне лице
До літа – і буду одна,
Де дорогам нема числа, –
То я б не піднесла чола,
Ще б у березні вмерла була, –
Знала б це...

– Знала б, – ластівка мовить весні, –
Що згасне надій кільце,
Як серце йде в порожні, –
Мого співу не знав би ліс,
І вітер крила б не підніс –
З твоїм упало б наниз, –
Знала б це...

(16.ІІ.2000)



Альфред Теннісон
(1809-1892)

Переходячи межу

Захід; зірки ясні,
І ясно поклик чуть.
Хай жодна мілина не трапиться мені,
Коли я рушу в путь.

Але повільний – ніби спить – приплив,
Без плескоту і пін,
Як те, що глиб незглибний породив,
Верта додому він.

Присмерк; вечірній дзвін –
І вкриє тьма яву.
І хай прощальний сум не лине навздогін,
Як відпливу.

Хоч поза Час і Простір течія
 Несе в далінь чужу,
 Там Капітана стріти маю я,
 Як перейду межу.

(13.ІІ.2000)



Сестри

Були ми дві дочки одного роду,
 Вона була гарнішою на вроду,
 Вітер віє повз вежі й ліси.
 Із ним удвох вона була – і впала.
 Тому ятрить про помсту думка стала,
 О, той граф – він був чудо краси!

Шляхетну кров мішаючи з ганьбою,
 Вона до пекла їх взяла з собою.
 Вітер виє на вежі й ліси!
 Його любов здобути – до нестями
 Я прагнула і днями, і ночами –
 О, той граф – він був чудо краси!

Я влаштувала свято і потому
 Його до себе звабила, додому...
 Вітер вихорем рине в ліси!
 Після вечері, в спальному покої,
 До мого лона він припав щокою.
 О, той граф – він був чудо краси!

Я цілувала сонному повіки,
 На грудях він заснув, рум'яноликій.
 Вітер казиться, трощить ліси!
 Плекаючи ненависть інфернальну,
 Красу його любила проминальну.
 О, той граф – він був чудо краси!

Посеред ночі я тихенько встала,
 Відточеного витягла кинджала...
 У делірії вітру – ліси!
 З грудей півсонних чулося дихання –
 Я тричі їх пробила без вагання.
 О, той граф – він був чудо краси!

Принадне розчесала я волосся –
Воно так гарно в мертвого вилося.
Вітер віє повз вежі й ліси.
І, загорнувши в білі простирала,
Я матері його – до ніг поклала.
О, той граф – він був чудо краси...

(2-3.ІІІ.2000)



Джойс Кілмер
(1886-1918)

Дерева

Байдуже, хто ці вірші пише,
Та дерево від них гарніше.
Он спраглий рот, що п'є – приник
З грудей землі солодкий сік;
В молитві споглядає Бога,
Простерши руки віт до нього;
В його волоссі в літні дні –
Гніздо вільшанок в вишині;
Чи то ідуть сніги, чи зливи,
Воно між них завжди щасливе.
Поему я створю, чи він,
А дерево – лиш Бог один.

(6.ІІІ.2000. Переклад присвячую
пам'яті Михайла Ореста.)



Альфред Нойс
(1880-1958)

Рабівник

Частина перша

Був вітер як стовпище пільми, що брав між дерев розгон;
Був місяць примарний, неначе між чорних валів галеон;
Був шлях над червоним іржавцем як місячна стрічка вузька,
Коли рабівник під'їхав –

чвалом, чвалом –

Учвал рабівник під'їхав до старої брами шинка.

На нім капелюх французький, каптан – дорогий оксамит,
До стегон, без жодної зморшки, сягали халяви чобіт,
На грудях – жмуток мережив, з брунатної замші штани,
Блищав ефес його шпади,

блищало пістоль руків'я,

З-поза хмар додавав їм блиску небесний клейнод з вишини.

Проторохтів по бруківці в темне подвір'я шинка,
Та ніхто не відкрив віконниць на стукіт його батіжка.
Тоді засвістав він пісню – і вже хтось вікно підніс –
Хто ж, як не Бесс-шинкарівна,

чорнява Бесс-шинкарівна,

Що стрічку вплітала червону до чорних і довгих кіс.

Зненацька рипнула хвіртка у темнім подвір'ї старім –
З блідим і гострим обличчям підкрався поралник Тім.
Очі – провалля безуму, волосся – копиця бридка.

Любив він Бесс-шинкарівну,

червоноусту кралою,

І мовчки, як пес, прислухався до мови рабівника.

«Бодай поцілунком, кохана, мене ти нагороди!
Я вернуся із жовтим золотом іще до світанку сюди.
А коли буде гонитва, і йтимуть весь час по слідах,
Я приїду при місячнім світлі,

жди на мене при місячнім світлі,

Хоч би й усі сили пекельні перетинали мій шлях!»

Він на стременах підвівся, та ледве дістав до вікна,
І тоді розпустила коси йому в обличчя вона,
І чорна пахуча злива упала на груди йому.
Він цілував ті хвилі,

при місяці чорні хвилі,

Потім смикнув за повід і помчав на захід, у тьму.

Микола Шатилов

Пороги порозуміння

Нотатки про не- і терпимість

Демократією в Україні проточили всі голови, але панує в ній демократура. Демократія – виплід громадянського суспільства, а найприкметнішою його ознакою є толеранція. Збираючи – передусім для себе! – приклади й антиприклади її, ми щонайменше зважали на філософічні або психологічні засади явища. Нам ішлося про конкретне, практичне, наочне, сказати б, порозуміння в усіх його іпостасях.

«Минало все, лишалися народи...»

Мірилом національної зрілості є зокрема ставлення народів до своїх емігрантів, а непорозуміння між двома верствами одної нації притаманне здебільшого країнам, які перебували під московським чоботом.

З чобота все і почалось, але не московського.

Дантон прорік, що батьківщину не забирають на підшвах чобіт. Повірили й вірять. Хто, крім чобіт, нічого при душі не має.

А батьківщина – «дух нашої давнини».

Наставлення ж до емігрантів аж ніяк не духовне. Під ворожість лягає тривіально демагогічний аргумент: «Вони там жирували, а ми...».

А що ми? Бачили очі, що купували, їжте хоч повилазьте! Вони й лізуть рогом, споглядаючи, як червоні партайгеноссе виходять на долярових мільйонерів, як чимдалі виразніше червоніють парламенти... «Нема ради», – бідкаються політики, яких чеський поет – і вигнанець! – Карел Крил винозоро затаврував демократурою. Нема ради, бо народ, мовляв, не дозрів.

Надайте вигнанцям право голосу, і вони переголосують землячків, які «за шмат гнилої ковбаси»... Поверніть їм бодай залишки дідівщини, і поменшає кримінальних скоробагатьків. Зробіть їх повновартими краями, й матимете гідних президентів.

Як литовці!

А не як чехи.

Занедужав Вацлав Гавел, і запанікували: «Помре президент, де брати іншого? Не з еміграції ж...».

Дантонові чоботи муляють.

Дантон же був не герой, а пересічний кат, і в його ботфортах можна зостатись на вічні часи демократурою.

А чеська демократія поволі відроджується. Порівнюючи незаперечний поступ із стагнацією на східних теренах, аналітики несамохить атестують чехів як народ взірцевого соціально-політичного перевтілення. Дипломатичний демарш Канади був великою мірою ударом по ілюзіях. Занепокоєна навалою циганських, із чеськими паспортами, іммігрантів Оттава запровадила візи для підданців Праги.

Циганський вузол зав'язано ще «карлінськими хлопцями», партійними товаришками Клеми Готвальда. Вони вимагом переселили сотні родин зі словацьких

на чеські землі, до яких цигани так таки й не призвичаїлись. Постала проблема. Зачіпати її було зась. За демократури зачепили й витягли поняття «циганської злочинності». Усі чеські часописи протокольно фіксують національність чужого лиходія, але ніколи не наголосять: гаманця поцупив чех.

Дрібнички, подробиці, нюанси... Одначе вони і є метастазами нетерпимости. Ніхто з наших празьких знайомих не візьме й задурно мешкання на Жижкові. Циганські ж квартали! А відомий чеський архітект, збагнувши, що циган не почувається вільно на обмежених метрах, створив квартал як циганський табір. Проект небачений. Ніхто його й не побачив. Дорого! Пасхальні історійки, в яких цигани випадають, наче баварські бюргери, дешевші.

Потрібні й вони. На Великдень ми прощаємо одне одному. Ми – індивіди. Коли ж ідеться про народи, Великий День мав би бути їхнім повсякденням. Але!

Чехія, що правила за приклад європейської толеранції, була вражена прикладами власної ксенофобії. Вибух емоцій і злива публікацій... В одній із статей, наче в одній краплині, явище відбилося всіма гранями.

Автор писав, що ксенофобію спричиняє шкільний підручник. Не мови, не літератури, а всякий. Сини Тараса Бульби вчилися за тим, що й теперішні киево-могилянські спудеї. Методологічні підвалини ті самі: на будь-яке запитання єдино правильна відповідь.

Людина ж, яка накопичила багато правильних відповідей... Якою вона видається собі? Звичайно, правильною. А навколо, нехай і не всі, але мають бути **неправильні**. Заб'ючкує фобія, і людина вже визирає: де ж він, неправильний? До фобії долучається «ксено», і прощавай, толеранціе...

Прощалися з нею й советські словники як з терміном застарілим. Справді, кого і що могла толерувати червона імперія? А тим паче її «доблесний захисник», який залишив по собі тисячі гектарів спаплюженої землі – чеської, польської, угорської... Місце його подекуди посів американський вояк.

Десятки літаків сідали на летовищі неподалік села, валки потужних тягачів котили на Хорватію, на Боснію, на Сербію...

Земля двигтіла!

Аж порепались стіни ошатних домочків, аж скришився асфальт путівців. Навчені москалями селяни вже прикидали, скільки штабних порогів пообтирають, але янкі все полагодили вмах.

У Тачарі, в Угорщині, база американських миротворців: кількасот вояків. Пам'ятаючи старе, тачарці й міркували все ще по-старому. Військо квартирує! Це ж який зиск! Гроші – скарбові, не лічені... Але американці своє привезли з собою – аж до води з аляскінських льодовиків. Колочий дріт не привезли. Він їм безпотрібний. Військовою базою гуляють сільські дітлахи. Правда, з лейтенантом. Щось він їм пояснює.

А нам пояснив, що американський вояк не хоче, щоб його прирівнювали до советського зайди. Командир лейтенанта, генерал-майор Джеймз Райт додав: «Знаєте, якби не був американцем, волів би жити з угорцями. Чудовий народ...».

А професія в нього – війна, діло нетолерантне у зав'язку. Проте нема між війнами і толеранцією прямої залежності. Австралія не воювала ніколи, але може правити за еталон нетерпимости. Від дня, коли голландський капітан Янсон, вилісуючи мереживом брабантських чохла, ступив на її береговий пісок.

На континенті було триста тисяч люду – п'ятсот племен. Найвідоміші, твердять енциклопедії, нариньєрі, камілярї, арабана, аранда, дієрі. Але кому вони відомі? Австралійським поталанило ще менше, ніж сибірським, винищеним росіянами племенам, або ж індіанським, яких згладили зі світу американці. Про тих знаємо бодай з книжок Владіміра Арсенєва та Фенімора Купера.

А камілярї? А нариньєрі?

Їх самі англо-австралійці згадали аж ось, почавши спокутувати провини. За віщо? За незаконний геноцид австралійських тубільців. Асиміляції піддавали покоління за поколінням. Украдені генерації! Скалічені хлопчики-арабана і погвалтовані дівчатка-аранда... Нема їм ліку. А полічити аборигенів... сорок тисяч. Канберра вділила їм сорок мільйонів долярів на спасіння. Скарно, але не в тім річ, головне – прецедент. Одначе й він скупенький: англо-австралійці не перепросили за гріхи предків.

Жебракові не подають мовчки.

Це не по-християнськи.

Подаючи, просять: «Пом'яніть». Хоча б і грішних предків. Це і є толеранція, а решта – відкупне.

А канадійські інуїти мали, схоже, свого Мойсея. По той бік Берінгової протоки спіткала б їх доля сибірських народів, по яких уже й слід захолов.

Мойсей, звісно, був Пророк, але людина заїкувата. Коли Бог запитав, яку землю приділити його народові, Мойсей не міг швидко вимовити слово, що починалося з «ка». «Знаю, – перебив його Господь, – Канаан». Оповідючи старої анекдоти, жи-

ди позірно зітхають: «Але Мойсеєві йшлося про Канаду».

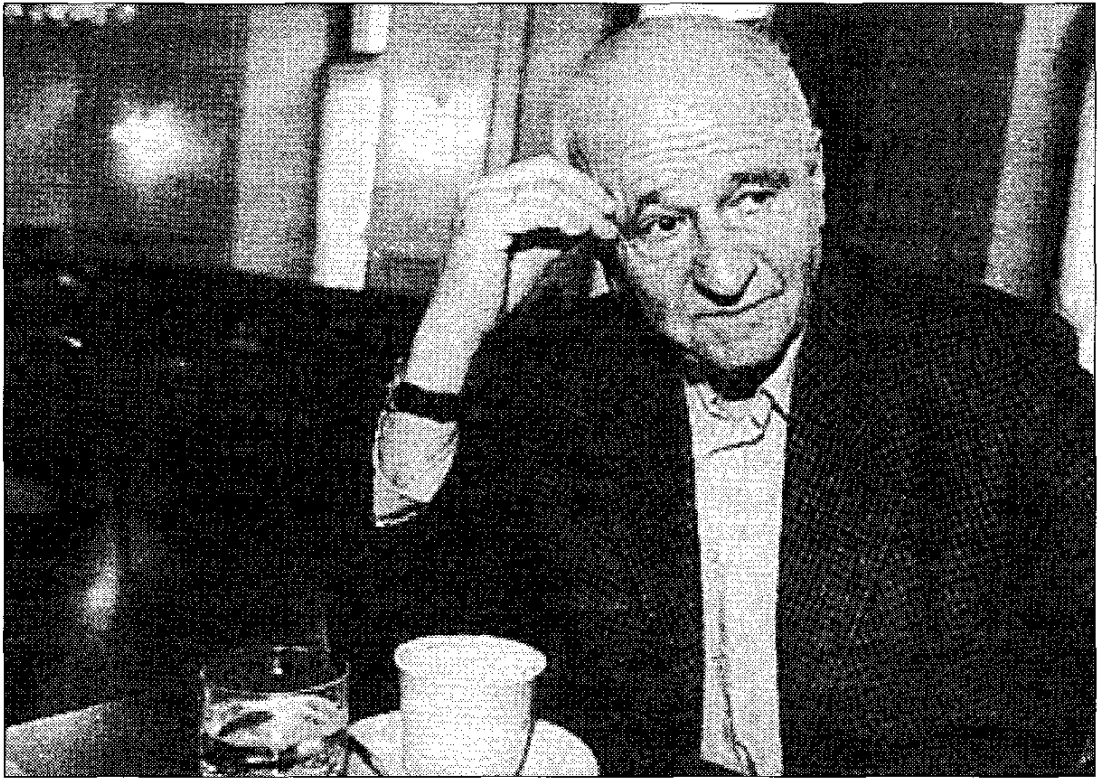
Канада дісталася ескімосам.

Інуїтів, які прийшли сюди кригою Берінгової протоки, ескімосами назвали індіанці. А сини в інуїтів безмалю не всі – Амоси. Пам'ятаєте, Амос Коменський? Мисливців Божою милістю й рибалок від Бога прилучали до християнства «моравські брати», збігли чеські протестанти.

Поки інуїти контролювали поголів'я білих ведмедів, велося їм нівроку. Коли ж на їхні землі зазіхнули нафто- й газопромисловці, інуїти збагнули, що контролювати білих людей їм несила. Збагнули, що за дешевий газ, за дешеву нафту заплатять дорого – долею Амосів, чия асиміляція набирала шалених темпів.



Інуїти – рибалки від Бога.



Вольфганг Пфандлер – південно-тірольський «бандерівець».

А забуття своєї крові, каже Анна, інуїтка з українським прізвищем Микитюк, небезпечно для психіки. Лікують її п'ятикою, наркотиками і... самогубством. Ви-губити двадцять шість тисяч інуїтської людності... Чи багато часу потрібно? А щоб зберегти, треба було аж тринадцять років: стільки інуїти домовлялися з федеральною владою. А по домовленості з'явилася на мапі Канади ще одна провінція – Нунавут, що значить «Земля Обітована».

На мапі європейській є казкова земля – Південний Тіроль з його незайманими альпійськими снігами.

Шістдесятими кривавились альпійські сніги.

Не затишні готельчики, а партизанські криївки тулилися по гірських схилах. Не бандерівська сотня прийшла, а сотні південно-тірольських німців подалися «в бандерівці». Як і наші хлопці, вони виборювали право на існування. Право, зневажене італійською владою.

Співчувала їм Європа?

Ні сном, ні духом!

До «вогняної ночі», коли запалало все навколо, коли злітали в повітря електричні стовпи та порожні ще хатки італійських осадників. Аж тоді зглянулись! Аж тоді зажадали автономії для південно-тірольських німців.

З автономією Рим не поспішав, але з виροками не барився. Надхненник «вогняної ночі» Вольфганг Пфандлер пішов за ґрати на двадцять шість років. Зовсім советський «четвертак»! Йозеф Фонтана зазнав слідчих, зовсім луб'янсько-лефортовських, тортур: палили тіло сигаретами, підвішували за геніталії...

Обидва вижили. Обидва мають неабиякий авторитет поміж краян, які мають таки свою автономію. А правники сперечаються: були вони бандитами чи бійцями

свободи. Австрійський правник Вільгельм Штейдл виходить, оцінюючи політичне насилля, з його кінцевої мети. Убивство Гайдріха чи замах на Гітлера чини абсолютно легітимні. А збройний опір південно-тірольських німців – так само!

До насилля великий час не вдавалися корсіканські самостійники. Примара їхньої толеранції щезла за лічені секунди: поки атентатник випорожнював пістолетний магазин на вулиці, в Аяччо.

На хідник упав префект Корсіки Клод Еріньяк. Побіч упала «беретта», пістолет італійського виробництва. Корсіка належала італійцям. Французи загарбали остров. Давно. Наполеон, уродженець Аяччо, був немовля.

Відтоді корсіканці змагаються за незалежність.

Клод Еріньяк, колоніальний адміністратор, орудував і батою, і медівником, але частіше – медівником: корсіканці – найзаможніші французи. А схожий на провінціального вчителя префект загинув. Чому?

Один паризький оглядач професійно зазначив: самостійники нагадали про себе напередодні провінційних виборів. Другий зазначив по-людськи: жити на острові гаразд і вправлятися в стрільбі?.. Ніхто не зазначив, що хоча б який був солодкий медівник, але це солодке слово – свобода...

Запах його бентежив і Рамона Альдосоро, непримітного продавця вживаних машин, за яким Інтерпол полював вісім років. Арештували Рамона на Фльориді, в місті Маямі. Заскочені колеги свідчили, що еспанець був на диво милою людиною.

А Рамон Альдосоро не еспанець.

Він – баск.

У басків усе не-еспанське: раса, походження, мова. Вони походять від іберів, найдавнішої людности Піренейського півострова. Частина Еспанського Королівства на березі Біскайської затоки офіційно є Країною Басків або ж – Басконією.

Слово «Басконія» ми чуємо щодня, але не помічаємо. Воно є складовою аббревіатури ЕТА. Це бойова організація «Басконія і Свобода», яка б'ється за незалежність. А в громадянській війні баски поспіль билися проти фалангістів, і Франціско Франко їм не подарував: країна позбулася автономії і зажила жахливих утисків. З тих часів ЕТА стріляє: в Більбао, Віторії, Ейбарі, Рентерії... В Ермуа Мігело її бойовики забили радника мерії Ангело Гаррідо. Для них він – коляборант, для решти – людина і жертва. Убивство засудили на демонстраціях та мітингах мільйони еспанців. Провід ЕТА, зваживши на протести, оголосив перемир'я. А невдовзі еспанська юстиція засудила чільних басконійських політиків.

І знов – автоматні черги.

Приборкати басків намагався багато хто. Коли прем'єр-міністер Адольфо Соареш навідав Тель-Авів, йому натякнули, що ізраїльська агентура знищить бази ЕТА на півдні Франції. Адольфо Соареш натяками погребував.

Можливо, еспанські кортеси й схвалять закон про обмежені свободи Басконії. Найвойовничіші командири ЕТА потраплять в ізоляцію, і війна зникне сама по собі. А поки що в ізоляції Рамон Альдосоро, бойовик число один, який відповідав за серію актів помсти. «Мила людина», на думку продавців старих машин.

А втім, маямські крамарі мають рацію: поки людська уява сприйматиме бойовика поза людською подобою, поти людство не подолає порогів непорозуміння.

«Держави, не махайте кулаком!»

Про тоталітарні системи є сила досліджень не однакових за своїми оцінками, але засаднича теза всюди однакова: тоталітаризм передусім непорозуміння – або держави з громадянином, або громадянина з державою. Коли ж держава пильнує громадянина, це є початком кінця демократії.

Почнім з вивісок.

Органи змінили їх, не замислюючись, а правильніше, ще й як помисливши. Вони тепер служби – інформації, безпеки і... чогось іще, не дуже певного, але напевно невинного. «Невинність» запеклих повій, які вітають гостей у гімназійних фартушках.

Морально нищачи невизнанців Влада Мечіяра, прем'єра й на дев'ятдесят відсотків диктатора, SIS – Словацька Інформаційна Служба – користалася з «підсадок» гарненьких жіночок, які зовсім не опираються, коли чоловіки зовсім і не наполягають. Завдання їхнє – покласти об'єкт під об'єктиви нишпорок.

Професіоналізм SIS, зважаючи на фартушкові операції, вельми сумнівний, бо вона копіювала сюжети французьких комедій, але дорогий – бюджетний мільярд крон. А Мечіарові кортить диктаторства на сто відсотків. Мільярда не вистачить! Забагатівши, SIS повідвертішає, але не так, щоб перевернутися на Центральне Розвідувальне Управління. Відверті вивіски таємних відомств – ознака демократії: держава не залякує громадянина, громадянин не лякається держави.

А якщо держави не переносять одна одну? Слово може забрати народна дипломатія, прояви якої притаманні й палестинсько-ізраїльським відносинам.

Мевасерет-Сіон – містечко невеличке, а сім'ї жидівські великі: спільний дах і в батьків з дітьми, і в дідусів з онуками. Місцеві молодята й захопили вільні помешкання. Поліція викинула їх геть. Ображені, вони поїхали до Палестини, де їм – державним коштом! – уділили готельні покої, а долею їхньою заопікувався сам Арафат.

Здавалося б, ласий шматок для арафатівської пропаганди, але чергова протижидівська кампанія так і не почалась. У Тель-Авіві дійшли висновку, що причиною подиву гідної поведінки є правічна арабська гостинність. Як на нашу голову, трошки наївно, але по правді.

А все ж щось фарисейське вчувається. Наче маємо до діла з терпимістю, в підґрунті якої приказка «чужа біда за сахарь». Ну, хіба у палестинців нема житлової



Федор Гал – словацький соціолог, який мешкає в чеській Празі, але й там пильнують його словацькі «чекісти».

кризи? А жиди, звично гадають вони, живуть собі на втіху. Та, виявляється, не зовсім, і чуже лихо стає солодке, й кожен проймається великодушністю, яка тішить і злидаря, і володаря.

Злидарі часто виявляють незацікавленість політикою, яка є продуктом діяльності володарів. Байдужість спричинено їхнім невмінням порозумітися з підданцями, як мовили за старих, але не дуже давніх часів: до імен королівських уже додавалося -надцятий, а президентів лічили ще на пальцях.

Еспанський Фердинанд VII, володар жорстокий, мав підстави для занепокоєння, але подорожував завжди звичайною каретою.

Сам.

Король, візниця й коні.

Коней Фердинанд жалів. Перепрягали їх через кожні п'ятнадцять миль, а поки перепрягають, король перебалакає з усіма, хто хотів поєднатись з Його Величністю. Дорога ж від Мадриду, скажімо, до Барселони довга...

Про австрійського імператора, який так само, самотою, блукав віденськими парками, не уникаючи принагідних зустрічей, говорити не будемо: приклад надто відомий.

І як віденці в алеях, щодень бачили пруського короля берлінці – на вулицях. За ним не карбували крок вгодовані костоломи. Звіддалік пильнував свого командира армійський ад'ютант. А в англійського Георга III й того не було. Коли дуже надокучали йому «правилами безпеки», він викликав поліція з найближчої дільниці.

Читаєш – і невласновільно зринають слова затятого монархіста: ніхто ще не довів, що демократичний лад найлюдяніший. Читаєш далі – про американських президентів – і забуваються слова монархіста.

Джеймз Монро!

Автор безсмертної Доктрини поводився, як звичайнісінький смертний: ганяв бідаркою по вашінгтонських околицях, любив потеревенити з фермерами.

Хоча б ким вони були, аристократами крові чи духовними аристократами, але всі вони були свідомі високої честі, а відтак і не заносились високо. «З грязі та в князі» не про них. Про наших, про теперішніх, які запанували на посюветській ширі. Один, інспектуючи свою посілість не вашінгтонською бідаркою, а панцерованим «мерседесом», потішається з потьомкінських сіл, підмальованих з такою холуйською запопадливістю, що Князь Таврійський перевертається в ямі. Другий, на таврійських берегах, гуляє іменини, запалюючи феєрверки, коли народ запалює свічки на могилах загиблих шахтарів...

А паради на Красній площі? Під старовинні марші імператорських полків, а імператори поспіль німці... А церемоніальний гусячий крок, запозичений у пруської вояччини? Повз мавзолей, де лежить людина, що звела тоталітарний колос за німецькі гроші. На мавзолеї ж стоїть людина, яка хизується дружбою з німецьким канцлером, і запевняє: «Тепер не слід боятися Росії!». Це коли пішов на сувеніри залізобетонний мур, а те, що лишився етичний, Єльцини не помічають.

А уявім, що **Німеччина** святкує переможний ювілей. За Брандербурзькою брамою – усипальня Адольфа Гітлера, неподалік засідає імперський парламентар, де найвпливовіша фракція – націонал-соціалістична, а на Унтер-ден-Лінден – бурси вермахтівських ветеранів горлають під червоними з милою свастикою знаменами

«Дойче, Дойче юбер аллес». Обвішані хрестами, вони виклинають англійсько-американських плутократів, які замотали їхні пенсії. А понад геть-то не кумедним шарварком стоїть на мавзолейній трибуні колишній відданий гавляйтер і намовляє, що нема чого трусити штанами перед оновленою Німеччиною.

Ельцин намовляв аж так щиро, що частина американських сенаторів, повіривши, відкинула північно-атлантичні претенсії середньо-європейських країн. А їхні попередники, повіривши Ельциним, видали сталінським катам армію генерала Власова, козачий корпус генерала Паннвіца, безліч безіменних борців з большевизмом.

Нікого не видала одна держава – Князівство Ліхтенштайн. Прем'єр Александер Фрік відрубав: «Ми маленька країна, але шануємо наш закон». Ліхтенштайнів не бояться. Не тому, що вони маленькі, а тому, що шанують свій закон.

За європейськими масштабами Австрія достеменно маленька. За масштабами європейської колотнечі ще й на диво мирна. За масштабами національної гідності – найсвідоміша.

Австрійцем був Гітлер, а його батьківщина – першою жертвою гітлерівців. Відколи прокотилося континентом загрозливе: «Аншлюс Австрії!», *аншлюс* і *жертва* сприймалися синонімічно. Аж по шістьох десятиліттях європейці пересвідчилися, що синонімія хибна.

Коли під танковими плазунами зникла віденська державність, захоплення обивателів заскочило навіть старшин армійських відділів пропаганди. А плебісцит з його пронимецьким підсумком, ніхто, як уважають днешні дослідники, не сфальшував. Ні вчорашніх, ні позавчорашніх нема, бо Австрію як партнера нацистів, і партнера активного, не зачіпали свідомо.

Активність же австрійські наці виявили миттю, почавши з масових і жорстоких жидівських погромів, а разом позбуваючись і політичних конкурентів – соціал-демократів. З двохсот п'ятдесяти знищено було шістьдесят п'ять тисяч жидів. Здебільшого в концентраційному таборі Мавтгавзен. Решта втекла, а кому не поталанило, наклав на себе руки.

Нині в Австрії жидів – 8-10 тисяч. Усі – вихідці зі східноєвропейських країн. А ті, що пережили голокост, до затишної країни не повернулися. Нащо? Антисемітський поріг у ній, можливо, й нижчий за Альпи, але все ж таки...

Зате по той бік Альп...

Так завше: спалахує ворожнеча, етнічна або релігійна, апелюють до швейцарської толеранції, закликаючи негайно досвід запозичити. Увесь! Аж до мовної концепції.

Не забуваймо – а вже й забулося! – що бої в Косові починалися **словесними** перепалками: албанці боронили своє, заборонене сербами слово.

У Швейцарії заборон жодних.

Запозичимо кантональний лад, запровадимо кілька державних мов, поставимось до всіх Церков однаково – і маємо громадянську злагоду. Чи посміхнеться женевець або лозаннець? А мешканець Фрібуру притьмом.

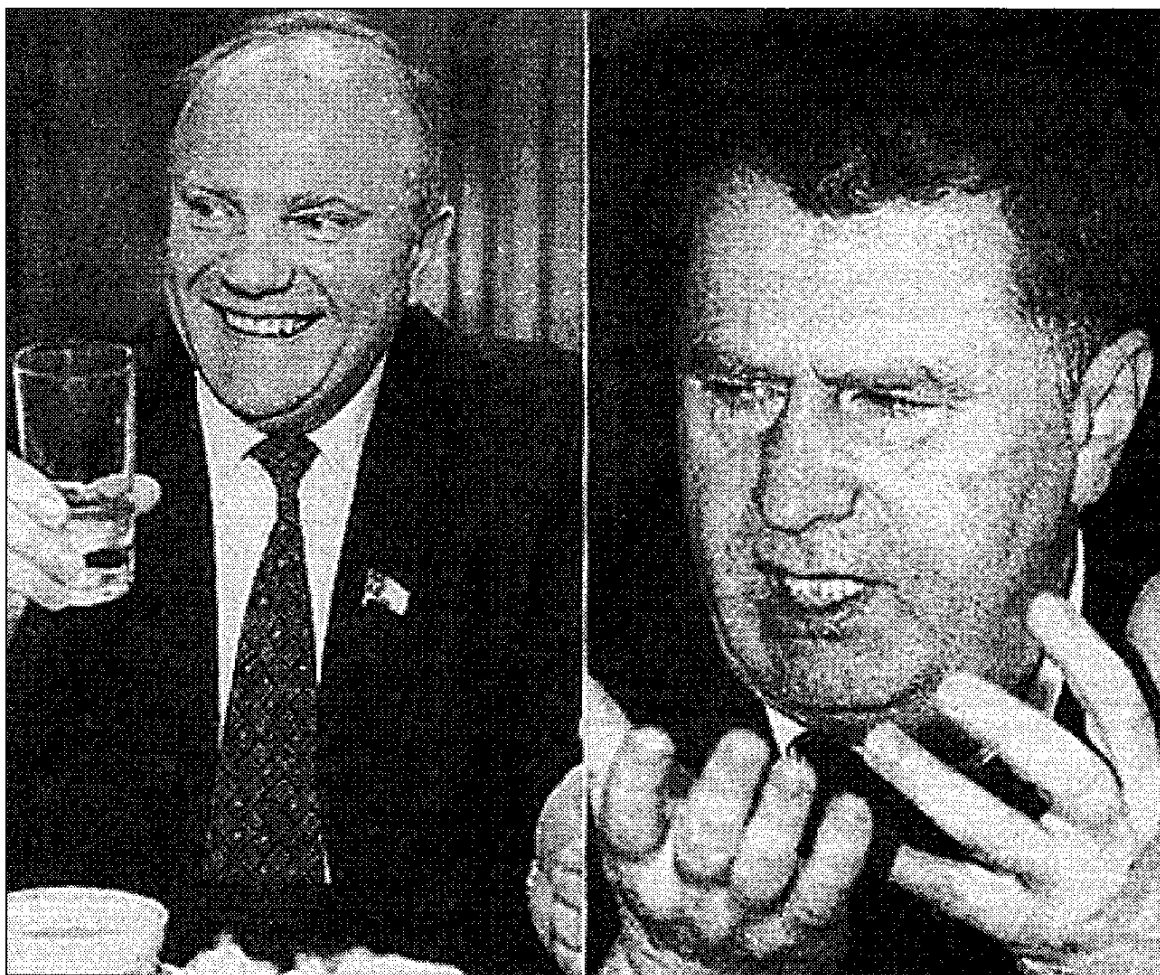
Фрібур – мовне роздоріжжя: німецька, французька, італійська, ретороманська... До того ж чисто католицьке місто лежить серед численних євангелічних громад. Фрібурзький родак пам'ятає – і діти його пам'ятатимуть! – батьківський заповіт: не силуйся полюбити сусідів, намагайся їм не докучати. Засадничий принцип швейцарської демократії, яка спирається на інтереси особистості.

Швайцарці застерігають: їхня демократія зростала за певних історичних обставин, за певного національного оточення, на певних географічних широтах. Зростає й донині, як дерево. Але дерево має період сплячки, коли його можна пересадити, демократію ж – ніколи.

Лідія Башта, сербинка, для якої толеранція є предметом спеціального вивчення, не переймається тим, щоб швайцарська схема прислужилася Сербії. Патріотизм швайцарський не такий, як деінде. Швайцарський патріотизм – **політичний**.

Швайцарія є Вітчизною і французів, і німців, які вже півтисячоліття водять хліб-сіль.

А Маріянна з Германією?



Геннадій Зюганов і Владімір Жіріновський – два «демократи», які запевняють, що «умом Росію не знести».

Хрещениця античного історика Тацита, Германія ще відтоді є символом німецької нації, а хрещений батько Маріянни, французький Конвент, декретом приписав їй вбиратися в шати лише античні, щоб давністю походження не поступалася вона подрузі.

Подруги ще не ворогували. Де там! Мліли в обіймах, і німецький критик Фрідріх Шлегель присягався мадам де Сталь, що, завдяки їхній Маріянні, вселюдський дух завітав і до його країни.

Аж ось Велика французька армія рушила на Схід, змитаючи саксонські графства і гольштайнські князівства. Присягаючи пишногорудій Германії, філософ Йоганн Фіхте пише «Слово до німецького народу», молитовник німецьких шовіністів.

1848. Германія, як перед нею Маріянна, здійсмає на барикадах червоний прапор, а французенка співчуває їй і в усьому підтримує. А далі...

Далі три чверті століття воєн, воєн і воєн. За воєнної години обидві перепробували, крім стрільної, чимало пропагандивної зброї: від поміркованого шовінізму аж до печерного расизму (якщо печери чули про такий).

Престижний французький «Магазин літерар» зібрав нещодавно чимало документів, які засвідчили обопільне непорозуміння, обопільне незнання. А письменник Лотгар Байер – і теж нещодавно – помітив, що з'явилася нова форма маріаннофобії. Як наслідок політичної та культурної америкоманії, що в її затінні лежить зневага до всього французького.

А московський поет Фьодор Тютчев складав непогані вірші французькою. Це той, якого цитують зараз напропале: «Умом Росію не знести». Поза тим, ніколи не переводились охочі звести нанівець утерте кліше.

«Росія по Єльцинові» – друга книжка німецького публіциста Віктора Тимченка (героєм першої був Жіріновський). Книжка – мало сказати. Фоліант! Триста шістьдесят сторінок! Вони ще пахли друкарською фарбою, а їх уже перегортали в багатьох країнах.

Ну, ще б пак, Віктор Тимченко проти Фьодора Тютчева.

А він не проти клясика. Він проти клясичної брехні, яка понівечила свідомість кількох поколінь. Віктор Тимченко спростовує брехливі міти, а серед них і найостанніший – борговий.

Погодившись, що «умом Росію не знести», бачиш її в боргах, мов у реп'яхах, але автор не погоджується і бачить, що московський борг становить десь 26 відсотків валової продукції. А в Чехії – 33,4, а в Польщі – 34,7, а в Угорщині аж 68,7 відсотка. Але Прага не кричить «на гвалт!», але Варшава не грабує стариню, але Будапешт не споює націю.

Москва, Москва...

Щоб нація не пам'ятала про дванадцять тисяч тонн золота, яке залишав їй батько Сталін. Коли ж сталінські недобитки переважили жовтий запасець, набралося... двісті сорок тонн.

Де ж поділася решта?

Знов «умом Росію не знести»?

А большевицька номенклятура позносила до закордонних банків мільярди долярів.

Не фальшивих.

Це потім загуляли по Росії десь п'ять мільярдів підроблених баксів і сто тисяч професійних бандитів, яких не знати чого охрестили мафією. Автор наводить слова абшитного порадирика президента: «На Заході мафія тримає в руках торгівлю „білим м'ясом“, наркотиками, гральний бізнес, а в нас – усе виробництво». Це не мафія, це неозначено-потворне щось.

А поєльцинова Росія, прогнозує Віктор Тимченко, геть не матиме з демократією нічого спільного. Поєльцинова переколотить популізм з технократією, присмачить шовінізмом, а сторопілим і збуреним пояснить: «Умом Росію не знести».

«Чи людством бути люди ще спроможні?»

Порозумітися – це насамперед знехтувати поріг, а він мало коли не є больовий. Пройнятися болем людини спроможні, кінець-кінцем, усі, болем громади – меншість, а болем людства – одинаки.

Одинаком, як і всі генії, був Джеймз Грант, геній людської толеранції. Бутрус Галі числив його з-поміж кількох правдиво добрих мужів світової історії, а Бутрус Галі не пускав слова на вітер. Вони довго працювали пліч-о-пліч, генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй і директор її Дитячого Фонду.

Отже ціле життя, після університетських студій у Берклі, Джеймз Грант служив урядником. З перервою на війну, коли він служив вояком. Проте урядником, який чинив обов'язок з мужністю і самопожертвою вояка. Свідків – двадцять п'ять мільйонів, яких охоронив Джеймз Грант, коли вони були дітьми. За його директорства прищеплених малюків побільшало на Землі вчетверо.

А взагалі, боронячи Дитинство, він шукав засобів простих і дешевих. Носив у кишені мішечок із спеціальною сіллю і при нагоді доводив, що запобігти смерті тисяч виснажених дітей можна і в дідівський спосіб. Грантів мішечок бачили «золоті мішки» й охоче офірували на всіх континентах, бо заки очолити Дитячий Фонд, він побував по всіх усюдах як посланець доброї волі й усюди допомагав усім бідакам. Атож і не бідував з ним Дитячий Фонд.

Добрий диктат Джеймза Гранта підкоряв президентів і прем'єрів. Їх було – сімдесят один, але Грант був – один, і до нього всі вони з'їхалися, щоб підписати Деклярацію Прав Дитини.

Американський президент Білл Клінтон сказав, що Джеймз Грант, державний діяч за покликанням, належав до найславетніших нашої доби.

А список найбестіяльніших доба поповнить жінкою. Після Розалії Землячки або Ельзи Кох – не дивно. Дивно, що *арабською* жінкою. Для арабських письменників – і, Боже, яких прадавніх! – жінка була одвічним носієм толеранції й усіх інших можливих чеснот. Недарма ж, обожнюючи коня, араби обділили його саме в жінки запозиченими принадами, і нараз... вона, Тагу Рігаб Рашид.

Прізвище в неї чоловікове: Амір Рашид – генерал іракської армії. Кінцем сімдесятих обоє вчилися в Англії. «Весела, товариська, але жорстко практична», – пригадує ученицю професор Джон Тернер.

Вернувши додому, «весела й товариська» потрапила до установи вкрай сумної й геть утаємниченої. З теми, практичної і жорстокої, почала вона кар'єру науковця на військовій базі Мутгана. Їй наказали створити біологічну зброю. Вона наказ виконала. Уже 1987 року Ірак мав антракс і ботулін.

Антракс – це виснажлива гарячка, утруднене дихання, шок і смерть за тридцять шість годин. Ботулін – знесиленість, параліч, зупинка дихання і смерть.

Коли з нею, з Тагу, по війні у Перській затоці познайомили оонівських інспекторів, биті жаки не повірили, що жінка здатна... А на ділових нарадах поводитись по-жіночому: сварилася, плакала, втікала із сумочкою під пахвою. А в сумочці – сотня бомб з ботуліном, п'ятдесят з антраксом, шістнадцять з афлатоксіном (це – коли нестерпно болить печінка і починається внутрішня кровотеча).

Можливо, й дотепер ніхто б не довідався, що «Доктор Бактерія» владарює вже й на новій таємній базі – Гакам, але втік на Захід зять іракського сатрапа генерал



Джеймс Грант, директор Дитячого Фонду ООН, був генієм людської толеранції.

Гусейн Каміл... Проте й тоді вона брехала всім у живії очі, доводячи, що в Гакамі виробляють корм для курчат.

Які, в біса, курчата?

У Гакамі – а це науково-злочинний комплекс із тридцяти корпусів – можуть відтворити самого Саддама Гусейна. Клонування – останнє творчо-кримінальне гоббі Тагу. Від неї залежить, чи вічно житиме диктатор і чи не загине людство. «Коли б не вона!» – вигукнув американський розвідник Гордон Олер, який персонально опікувався Тагу Рігаб Рашид.

Отож шукайте жінку. Але чи є вона жінка?

Не ображаймо арабські коні!

Жінкою, яка впродовж свого короткого життя знайшла любов мільйонів і стала єдиною в світі принцесою людських сердець, була Діяна Спенсер.

... По тривалій мовчанці інтерв'ю в «Парі матч» і пророча відповідь на перше ж запитання: «... щоб люди мене зрозуміли». Число з одкровенням Діяни з'явилося через два тижні після її загибелі, але люди вже називали її принцесою людських сердець. Не англійських, не валійських, не шотландських, а саме людських.

Діяною – найбільш фотографована жінка планети! – милувався світ, але оплакали її **світи**. Британці відчували, що існують у подіянівській добі: так змінила образ монархії вихователька Діяна Спенсер.

Цього задосить, щоб залишитись у літописах, але замало, щоб зостатися в душі китайської дівчинки або ісландської бабусі. Якщо говорити про вплив – і вплив

живлющий – на імперію, в Принцеси Валійської був попередник – герцог Малборо, сер Вінстон Черчилл. Але ж хіба можна уявити його «лордом людських душ»? Хіба зберіг перший лорд Адміралтейства бодай щось від юного лейтенанта, який воював у Трансваалі?

Не міг зберегти.

Усе видушив тягар тисячолітніх імперських традицій.

Щоб не знищило тебе тисячоліття (**а це і є вічність**), слід порозумітися з нею, з вічністю. У цілій історії людства спромоглися на це заледве кілька осіб.



Сенатор Джордж Волес – один із найзагадковіших американських політиків.

З-поміж кількох була Діяна.

Як? Яким чином?

Про неї написано десятки книжок, але й тоді, коли буде їх написано сотні, відповіді не знайдемо. Інак не народився б феномен Діяни.

Єдине, що дано простим смертним, так це збагнути невідворотність її смерті. І тут ні до чого вивірені висновки фахівців і марні домисли людців, які бодай би не з вічністю, а з тінню своєю порозумілись. Таємниця такої смерті надихала поетів відколи існує поезія.

Можна посилатися на відомих, а краще на маловідомих, бо ними мовлене, наче нами вгадане. Пошлемося на майже незнаного, але талановитого білоруського хлопчика: «... тих, що рано спізнались із Небом, молодими втрачає Земля».

Передосінніми днями, сидячи на палубі яхти, Діяна подовгу вдивлялася в небо.

Одна з останніх світлин: схожа на

підлітка жінка на тлі неосяжної блакиті. Такої безкрайної, яка буває тільки над сільським, погожою осінньою днини, цвинтарем.

Де і спочиває ця жінка.

Феномен леді Ді складався і з виняткового вміння нівелювати всілякі пороги. Є вміння від супротивного, також по-своєму феноменальне, і ним доля сповна обділила парадоксального американського політика Джорджа Волеса. Парадокс у тому, що ідеологічна затягість Волеса спричинила падіння порогів між білими та чорними американцями, які він же сам і мурував безмалю не всеньке життя.

Не знати, де більш знаним був Джордж Волес: у себе, в Алябамі, чи в московській імперії. Кожен імперський часопис затаврував алябамського губернатора як вигублювача негрів, і жоден, звісно, ані словом не прохопився, що Москва до ноги вигубила свої маленькі народи. Кремлівські ідеологи не без симпатії мали б ставитись до автора гасла «Сегрегація – навіки!», якщо виходити з їхнього людоджерського посилання, що ми й вони «навіки разом».

Почувши, як українські народні депутати домагаються для українців російської мови, ми згадуємо Джорджа Волеса. Найскандальніший епізод його ве-

ликого життя – коли він власним тілом боронив Алябамський університет від чорних студентів.

Не завжди Джордж Волес звирявся на власні сили. За його наказом національні гвардійці зім'яли похід чорних борців за виборче право. Волес зажив усеамериканської неслави, і президент Ліндон Джонсон легко пробив через Конгрес «Закон про громадянські права». Ненависник чорношкірих у дивний спосіб прислужився чорношкірим. Хоча чи так уже й ненавидів американських негрів Джордж Волес? Про це не годні сказати напевно навіть теперішні аналітики.

Під час своєї президентської кампанії Волес – він кандидував від незалежної партії – здобув десять мільйонів голосів. Стільки ніхто з незалежників не збирав від 1912 року! За алябамського губернатора поклали бюлетені як біла Північ, так і чорний Південь. Отож щодо **ненависти** аналітики в скруті, але щодо любови не замислюються.

Любив Джордж Волес владу.

Заради неї змінював не тільки політичні погляди (він починав лібералом), але й особисті смаки і вподобання. Залишаючись... щирим. Залишається втаємниченим механізм змін, а сам Джордж Волес – загадкою американської політики.

А втім, у передсмертних його словах жодної загадки. «Прикро, – прошепотів він не з губернаторського, а інвалідного крісла, – що накоїв стільки помилок. Не маю надії, що люди простять слова та вчинки, якими їх покривдив. Але прошу: не забувайте й добро, мною вчинене».

Джордж Волес помер, маючи сімдесят дев'ять років. Вік членів московського Політбюро. Ото тільки й спільного, бо ніхто ж із них не покаювся не лише за все, що накоїв, а хоча б за найжахливіше.

За Афганістан!

Куди й запрошують вас наші нотатки.

А до гірської фортеці в афганських горах не запрошують нікого. Не припускають ближче, ніж на відстань черги з «калашнікова». «Калашнікових» – триста п'ятдесят. За числом бойовиків. Дехто гадає, що їх три тисячі. Як на армійські норми, окрема бригада охороняє осідок Осам бін Лядіна.

Бін Лядін коштував п'ять мільярдів доларів, поки не зреклася його Саудівська Арабія, не зреклася сім'я. Тепер він коштує триста мільйонів, і це його коштом арабські волонтери вибивали з афганської землі советських займанців, це його коштом придбані й заправлені танки талібів пориваються до колишніх советських кордонів.

Перелік держав, де він утримує військові табори ісламських бойовиків, забере чимало місця. Коротко: від берегів Потомаку (Північна Америка) до берегів Тереку (Північний Кавказ). Дбати про військовий вишкіл бін Лядін мусить, бо є і фундатором, і гарантом Армії звільнення ісламських святинь.



Осам бін Лядін – фундатор і гарант Армії звільнення ісламських святинь.

Звільнення від кого?

Від гявурів і насамперед американців, яким нема чого робити в мусульманських країнах. Американцям з телевізії АВС було що робити в постой арабського мільйонера. Вони запитували: «Чому – коли вже війна! – ісламські бойовики вбивають поруч з вояками цивільних?».

Запитував і бін Лядін: «А хіба американські атомні бомби розрізняли, де японський вояк, а де японське немовля?».

Цікаво було б знати, що американські телевізійники відповіли **самі собі**. Провід талібів відповів категоричним «ні!» на пропозицію видати бін Лядіна за визнання їхньої влади Вашингтоном.

А захоплення «короля терористів» стане стільки, скільки й невеличка війна. Пляновики СІА не пошлються на досвід колеги. Кількість куль, випущених по цій людині, геть перевищує кількість долярів її пенсії, і людина ця певна, що подолати тероризм не можна, не порозумівшись з ним надхненними.

Складова терористичної діяльності – заручництво – набуває поширення в часи льокальних воєн, етнічних конфліктів і політичної усобиці. Й хоча б яких заходів уживали, а фінал акції залежить, зрештою, від обставин, на які слушно поси-



Грузинський бойовик Гочі Есебуа та його заручник – чеський підполковник Ярослав Кулішек.

лався пенсіонер із СІА. За клясичний приклад правлять події в мегрельському селі Джіхашкарі.

Повернім у лютий дев'ятдесят восьмого.

Повернім на джіхашкарський цвинтар, де в куточку непоказний надгробок з маленьким портретом. Лице, яке пам'ятає кожен грузин... Перший і законний президент Звіяд Гамсахурдія.

Історичне село – Джіхашкарі!

А ще й тому, що на сільському вигоні грав у футбол хлопчик Лаврик. Ставши Лаврентієм Берія, він грав мільйонами людських голів.

Утретє увійшло Джіхашкарі до грузинської історії, коли зимового дня увійшов сюди загін Гочі Есебуа. Загін привів заручників – п'ятьох армійських старшин: шведів, уругвайців і чеха, підполковника Ярослава Кулішека, Ярду, як зверталися до нього в домі Мегона Маргіа, де замешкали бойовики. Коли все скінчиться – і щасливо! – Мегон присягне, що гостя, дорожчого за Ярду, ще не мав. А підполковник Кулішек, уже в Празі, потвердить: «Ніде мене так щиро не пригощали».

Ярда і Гочі зі склянками в руках здоровлять один одного з перемогою: чехи перемогли росіян у Наґано. Знімка обійшла всі чеські часописи. А Гочі Есебуа попросив чеську кореспондентку: «Перекажіть президентові, що Гочі перепрошує... Але світ має знати, що ми, зв'ядісти, б'ємось за демократію. Як давніше Вацлав Гавел».

А в Зугдіді її підбадьорила мати бойовика: «Заспокойте заручників... Гочі ніколи не заб'є беззбройного». Мати не сподівалася побачити сина і чешкою передала йому своє благословення.

Кілька материнських слів... Вони вагоміші за сотні інформацій, де по-різному згадували Гочі.

«Любов і честь цінилися над життя»

Найважче порозумітись із самим собою: подолати опір обставин, середовища, а відтак і протиставитись їм. Випадки, коли людина, зберігаючи власне «я», протистояла світові, поодинокі...

Давним-давно відпалала Друга світова.

Для всіх, але не для нього.

Він вийшов з бою не скоро. Сконав же і зовсім недавно.

Погідного японського вересня, в Наґої, помер на інфаркт ротмістр імператорської армії Шоїчі Йокої.

А все ж таки він не сконав і не помер. Він загинув, бо для нього війна так і не скінчилась.

Починалася ж, як і в усіх японців, Перл-Гарбором. Потім був Китай. А звідти воєнна доля закинула Шоїчі Йокої у тихоокеанську далечінь, на острівцець Гуам.

Є такий у Маріянській гряді.

Коли американці здобули таки Гуам, у джунглях залишилися двадцять дві тисячі японських вояків.

Мертвих!

З ними і поклав собі залишитись ротмістр Йокої.

Отже, мертві хапають живих? Можливо.

Отже, низенький старшина з високим чолом та шкіперською борідкою нехтував слівцем «бранець»? А ще й як нехтував!

Проте цього не досить, щоби зостатись сам на сам з безкраєм пралісів поміж океанського безмежжя.

Ні, він мав за краще втратити все, щоби зберегти своє: честь, гідність, совість. Так, як він, Шоічі, він, Йокої, він, єдиний у світі, їх розумів.

Зберігав на самоті понад чверть століття.

А коли вийшов з гуамських джунглів і прилетів на батьківщину, перше, що мовив, було: «Я повернувся знеславлений».

Батьківщина не погодилась.

Японія так уславила свого сина, що про нього – за життя! – нені оповідали казки своїм синам.

«Кого погребують?», – питали перехожі.

Котрийсь відказував: «Вояка, що не здався!».

А слова «німецький вояк» і «німецький народ» світ уподібнює, здається, з часів Бісмарка. Саме залізний канцлер доклав праці, щоб ототожнення бриніло залізною логікою.

Залізність полягала в тому, що на всіх історичних витках, і висхідних, і спадних, військо було віддзеркаленням німецького суспільства. Аж ось кінцем ХХ століття німецький громадянин, поглянувши в дзеркало, не впізнав самого себе в уніформі.

Не впізнавали сотні й сотні, а зізнався, звичме, один: Христіян Краузе, ляйтенант строкової служби, син колишнього міністра в кабінеті Коля. На місце останнього вдавні ладали шефа Бундесверу Фолькера Рюе, якого й викликав на дуель ляйтенант Краузе.

Противники обмінювалися пострілами на сторінках німецьких газет, і дуельні правила порушував міністер. «Старшинське зібрання зустріло Краузе вигуками «Зіг гайль!»? Кадровики на вечірках підносили келихи за фюрера? Прикрі інциденти!», – відбивав удар Фолькер Рюе.

«Не за кодексом чести!», – втручався секунданта ляйтенанта генерал-ляйтенант Йоахім Шпірінг, командир VI армійського корпусу, де «прикрих інцидентів», зафіксованих воєнною юстицією, було аж сто тридцять один.

Постріл міністра... Він наряджає слідство, але досьє збирають і на Христіяна Краузе як на такого, що вчасно не доповідав зверхникам.

«Яким? – поціляє шефа найбільшої європейської армії її наймолодший старшина. – Тим, які, не криючись, поширюють серед підлеглих каталоги гітлерівської атрибутики, геббельсівських газет і горствесселівських платівок?».

Ну, а слово командира в будь-якій армії... Німецький командир не має слів, коли до нього звертається зі скаргою котрийсь із Христіянів.

Тоді – стіна мовчання.

Міцніша за берлінську, бо в ній сталева арматура нетолеранції, гартована залізним канцлером.

Ідеться про честь, слово, як писав один з найчесніших поетів, забуте. Надто ж політиками. Навіть тоді, коли політиком стає старшина. Як став ним генерал Августо Піночет. І не так собі політиком, а диктатором.



Августо Піночет – генерал і диктатор.

Для більшості він і є «вчорашній диктатор», і мало хто згадує, що він генерал. З мундиром і пенсією. Військовий мундир більш-менш патологічна зваба всіх диктаторів. Менш – у Франціско Франко (все ж таки професійний військовик), більш – у Льовки Бронштейна (він же Лев Троцький), професійного большевика.

Ставлення до мундирної патології не завжди адекватне. Пам'ятаємо, як насміхалися з маршальства полковника Брежнєва, але не пригадуємо, щоб з погонів генералісимуса на плечах запасного рядовика Іосіфа Джугашвілі.

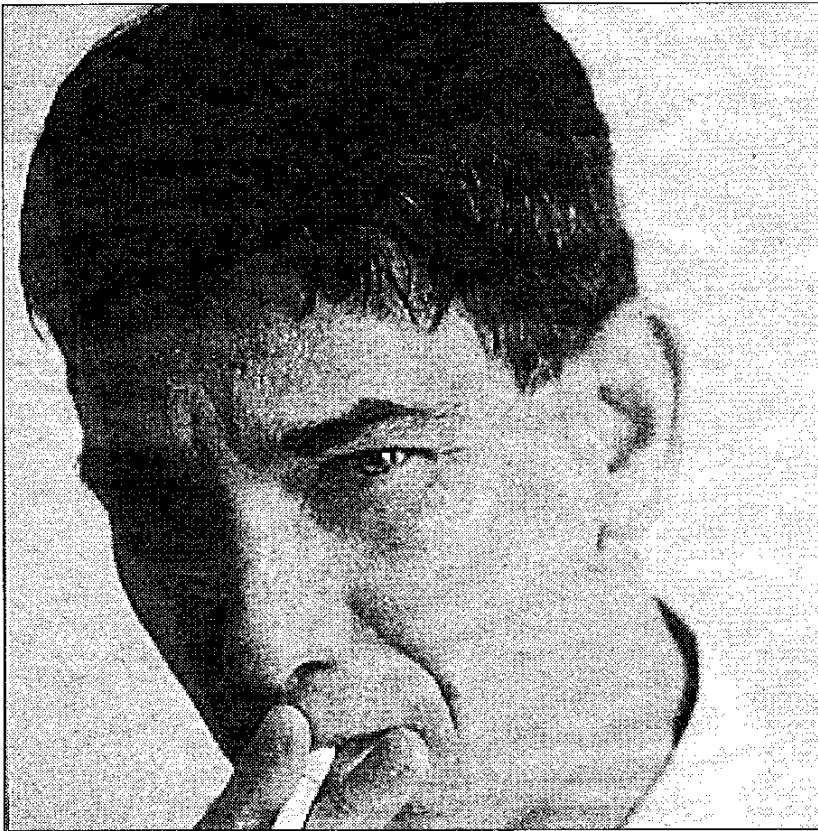
Неадекватним випадав і лондонський арешт Піночета. Видачі його зажадав Мадрид, бо в Чіле за Піночетової влади загинули еспанці. А чиєї ж видачі може зажадати Литва? Уявіть собі, Міхаїла Горбачова, який кров'ю залляв Вільнюс.

Честь. Мундир. Честь мундира.

У мундирі диктатор почувається певніше, бо на його чини, хоч які негідні, падає поблиск шляхетних зірок. Падає і... вшляхетнює. Для диктаторів мундир більше, ніж уніформа, і, здавалося б, тим більше мали б вони боронити честь, але бракує прикладів. Доведеться взяти з часів, коли про честь ще пам'ятали.

У Парижі, на балі, російський Великий Князь образив гвардійського старшину. Князеві гвардієць не міг кинути рукавичку: не дозволяв дуельний кодекс. Тоді він так голосно, що чують і нащадки, промовив: «Зневажаю образи Великих Князів і... паризьких повій».

А тому в епізоді з лондонським арештом нас цікавили не правничі хитрощі адвокатів, а те, як генерал Августо Піночет сам боронитиме честь свого мундира.



Габор Рімнер, який викрив московських паліїв війни.

Якщо є й вона, а не тільки мундир.

Люди, що вік звікували під диктаторами, звично плутають, де є «влада», а де «батьківщина». Для них речники меншости, яка активно протистоїть владі, є зрадниками. Батьківщини, звичайно. Позиція зрозуміла, але, виходячи з неї, людина не порозуміється з історією.

Заки з нею, Габор Рімнер порозумівся зі скромним американським дипломатом. Діло було в Судані. Пропозиція – співпрацювати з військовою розвідкою DIA – теж випадала скромно. Проте не для Габора Рімнера. Син мадярського архі-

текта щойно вийшов зі школи. Правда, зі знанням арабської, англійської та французької.

Рімнер-батько не цитував синові Вінстона Черчілла: «Соціалізм – філософія затинки, кредо невігластва й віросповідання заздрощів». Зате часто казав, що їхня батьківщина, їхня Угорщина, є колонією Москви. Як Судан був колонією англійців.

Професійний вишкіл Габор Рімнер відбув у Греції. Повернувся в Будапешт і став перекладачем. Це він викрив брехню Москви, яка доводила, що в Угорщині нема міжконтинентальних балістичних ракет. Коли росіяни вивозили свої міжконтиненталки з Мадярщини, Габор Рімнер уже був на волі. Вісім років постачав він інформацію DIA. Чи платили йому? Символічно. Але не символічними були дев'ять років ув'язнення.

Виказала його, як за поганим детективом, коханка. Погана коханка. Їй Габор Рімнер вибачав. Не вибачає владі, яка, звільнивши, не повернула йому громадянські права.

Він їх іще забере, Габор Рімнер.

Як забрав польський полковник Річард Куклінський, а з ними й почесне громадянство Кракова. Віддячила полковникові батьківщина. Влада ж – іще та, генеральська, войцехо-ярузельська – засудила на кару смерти.

Генштабіст, найближчий до Ярузельського старшина, він перед відступом на Захід передав американській СІА тридцять п'ять тисяч сторінок документів. Кожна з грифом «цілком таємно». Приїзд Річарда Куклінського до Польщі порівнювали з візитом Папи. За жаром людських емоцій.

У легендарного польського політика Леха Валенси емоції були негативні: а все ж таки зрадник. Легенда світова, Збігнев Бжезінський, емоції зігнував: «Для того, щоби Польща вступила до НАТО, Річард Куклінський зробив більше, ніж усі польські політики разом».

А полковник?

Полковника ще зроблять героєм кінобойовика. Яким тільки? Чи зуміє режисер подолати поріг непорозуміння?

Джеймс Кемерон в останній версії загибелі «Титаніка» не тільки не подолав, а звів, образивши пам'ять Вільяма Мердока, шотландського моряка, флаг-старшини «Титаніка».

Праматір'ю морської мови, голландською, **флаг** – той, на кого рівняються всі. Перший старшина на кораблі – втілення команди. Ображено першого, ображена ціла команда. А вона поводитись під час катастрофи героїчно.

Чи знав про це Джеймс Кемерон?

Не запитуючи, можна говорити, що знав. Але автор кольорово вишуканої стрічки обрав для Вільяма Мердока один колір – чорний. За Кемероном, флаг-старшина дає місця в шлюпках не жінкам з дітьми, а багатіям, першокласним пасажирам. Коли ж на палубу видирається котрийсь із трюмних, він кладе його на місці револьверним пострілом. Мердок стріляє і вдруге, але вже в скроню.

Вигадано все. Крім прізвища Мердок та імені Вільям.

Це ми їх побачили вперше, коли екраном збігали титри. А є люди, які бачать їх щодня вкарбованими у граніт меморіальної таблиці. У шотландському місті Долбет, звідки походить Мердок. Вони й запозивалися з Голлівудом. Уявляєте? Зрівнено, як Князівство Монако пішло б війною на Російську Імперію.

Та переміг Долбет в особі своєї представниці в англійському парламенті Елісдер Морган. Її перепросив Скотт Нісон, віце-президент компанії «Двадцятий вік Фокс». Це для неї збирає «Титанік» мільярди долярів, з яких шотландський Фонд Вільяма Мердока отримав аж... п'ять тисяч фунтів стерлінгів.

Не поспішаймо гудити Голлівуд за скнарість. Не про гроші розходиться. Пам'ять моряка, який загинув зі своїм кораблем, не має ціни, бо вічна. Про те йдеться, що флагман кінематографічної імперії зрозумів без зайвих пояснень прагнення бездержавних шотландців зберегти в чистоті пам'ять шотландського флаг-старшини.

Прагнучи, щоби **державна** Україна скоріше постала як держава демократична, її політики поспішають перебрати досвід освячених традицією демократій. Однак є обставини, за яких і непохитні, здавалося б, демократії поступаються ідеалами.

Пригадаймо роман Фредеріка Форсайта «День Шакала». Оасівці готують замах на президента Шарля де Голля. На допитах слідчі замордували агента заколотників. Добряга комісар Лебен аж ніяк не є причетний до взаконеного вбивства. А префект паризької поліції не був добряга.

Це був Моріс Папон.

Це його судили в Бордо, звідки він, не останній старшина вішістської поліції, депортував жидів. Кажучи без еківоків, заганяв їх у керамічні печі німецьких концтаборів.

Злочинець Моріс Папон? Не абиякий, а – воєнний! Судити Папона, старого, немічного, майже безпритульного, бо жоден готель в окрузі його не приймає? «Засудити!», – кричала не своїм голосом половина французів, але друга скептично спостерігала. За процесом, що тривав два місяці, докази для якого збирали аж двісті тридцять два місяці.

А в Альжирі п'ятдесятих Моріс Папон, уже чільний старшина, вже деголлівської поліції, ліквідував повстанців безсудно. За наказом Папона, столичного префекта, поліційні підрозділи біглим вогнем садили по альжирських демонстрантах. Дві сотні їх полягло на паризькій брукувці, підбили сумний підсумок історії.

Їм пощастило дістатися архівів, де накопичено матеріали колоніальних воєн в Альжирі, на Мадагаскарі, в Індонезії, воєн, що за своєю лихою природою плодили десятки й сотні лиходіїв.

Французький президент, французький прем'єр, французька поліція перепросили жидівський народ за злочини французьких Папонів. Демократично, але не зовсім. Зовсім буде, коли перепросять альжирців. Можливо, відтак і порозуміються між собою ті, які жадали крові хворого старигана, й ті, які хворіли на скепсис. А можливо, мертві й живі.

За Шевченком, їхня захмарна згода є запорукою земної, конкретної, навіть адресної терпимости. Є і в нас конкретна адреса: Москва, Красна площа, мавзолей, де спочиває...

Але який спочинок?! Душа й досі борсається в анфілядах поміщицької садиби, бо відринуло її чистилище. Владімір Ульянов покинув живих і не пристав до мертвих.

Президент Єльцин поклав, що пристане, що Ульянова нарешті поховають за християнським звичаєм. Добрі наміри поховав пробольшевицький парламент, законом наказавши будь-що чіпати на Красній площі. Так, ніби російська Дума – це одна особа, яка зі старечою люттю торочить, що ніхто не має права доткнутися найгеніяльнішого мерця.

Особа ця – Ольга Ульянова, Ленінова племінниця, й мешкає вона за п'ятсот метрів від мавзолею. Близько. Одначе, зважаючи на вік, до Бога їй усе-таки ближче. Веління Боже чуже дочці Дмитрія Ульянова. Чуже воно й росіянам, які репетують: «Ніхто! Ніхто!».

А набальзамованого тіла дотикаються. На кілька місяців занурюють його в хемічні розчини, склад яких опрацював Центр біологічних структур, який за муміфікацію Кім Ір Сена заправив 140 тисяч долярів. Чи спало комусь на думку, що це хемічно чисте блюзнірство, коли Владіміра Ілліча змушують заробляти на своє ж посмертне існування? Ні, спало інше. Владімір Жіріновський поклав відкупити мумію і возити її напоказ по містах і селах.

Стеменно мандрівний цирк!

Але все й починалося штукарством. За одним із проектів – його, до речі, вподобав Сталін – фігурка вождя з'являлася вряди-годи на люди й цитувала Повне Зібрання... Політбюро, вже не ленінське, але ще й не сталінське, проект відкинуло. Відкинуло також і благання Надєжди Крупської поховати чоловіка на Волковому кладовищі, в Петербурзі, в родинній загородді.

Мавзолейна історія стала трагедією. Не родинною, а національною. Тепер історія повторюється, спростовуючи заявлений афоризм, що повторення може бути тільки комічне.

«Гуманність добігає свої кроси»

Скільки пам'ятає себе людство, стільки воно й намагалося вдосконалити процес порозуміння за допомогою технічних засобів – від там-тамів аж до мобілів, кишенькових телефонів. Не завше техніка сприяла порозумінню, а часто навіть перешкоджала. Теперішня «мобілізація» теж не є однозначна, про що свідчить хоча б і газетне оголошення пражанки, якій потрібен мужчина, бажано багатий, але без мобіля.

Ми вперше побачили мобіль у пшених лапах партійних номенклятурників, тоді вже покотом бізнесменів, угодованих скоробагатьків. Їхні апарати верещали на презентаціях, у театрах, на коктейлях і в шинках. Усюди, де був глядач, перед яким учорашній обкомівський секретар грав сьогоднішнього Харитоненка.

Потім бачили мобілі в Лондоні, в Мюнхені. Теж на презентаціях, теж на коктейлях і навіть у шинках. Але мюнхенсько-лондонські ділки їх там вимикали. Ділки були справжні, не з колишніх. Їм не було чого демонструвати, не було перед ким хизуватися. Електронна забавка не правила за аксесуар соціальної значущості. Відтоді мобіль подешевшав і є одним із штрихів певного життєвого стилю, чи то пак його відсутності. Адже коли людина в поїзді, в метро, на хіднику в юрбі балакає про своє приватне, інтимне, непотрібне решті, вона підкреслено зневажає оточення. Коли ж людина лівою недбало тримає кермо «джіпа-чироккі», а правою мобіль, вона загрожує оточенню.

Шведи – а скандинавські країни найбільш «мобілізовані» – заказали користуватися телефоном під час їзди: закортіло потеревенити – зупиняйся. Англійці щодо мобільно-автомобільних балачок іще дискутують, але приносити мобілі до шкіл заборонили.

Дискутують поки там що й лікарні. Австралійські певні, що є безпосередній зв'язок між мобілями і злоякісними пухлинами. Експерти Світової організації охорони здоров'я не зовсім згодні з австралійськими колегами, але шкідливий вплив електромагнетного випромінювання на організм не заперечують.

Так чому авторці оголошення потрібен багатий мужчина без мобіля? Потрібен їй насправді багатий, якому байдужі зовнішні ознаки заможности.

Десь тоді, коли анонімна пражанка писала своє оголошення, на скрижалі американської історії вписувалася доля Моніки Левінської, жінки, яка звабила президента країни. Доля ж самого президента визначалася тим, чи збагне мотиви його поведінки суспільство. А поріг їхнього порозуміння визначався ставленням суспільства до «непорядних» жінок.

Проклінтонова преса заспокоювала читачів примітивно, але дієво: не він перший. У списках американських президентів та їхніх коханок не було Роналда Реґана, чиє кохання до Ненсі давно і справедливо стало легендою. Проте, парубкуючи, коли пішла від нього Джейн Вайман і ще не знайшла його Ненсі Девіз, Реґан щомісяця витрачав по нічних клюбах сімсот п'ятдесят доларів.

Мільйонером він не був і витрати запам'ятав.

Але ж він був шефом Гільдії кіноакторів з леґіоном голлівудських статисток, а їхав туди, де за кохання платять. Не пропонуйте забісованим журналістам поповнити оті списки. Вони не погодяться, бо знають від сексологів, що є категорія мужчин, які за відсутности глибокого почуття почуваються мужчинами тільки з професіоналками.

Можливо, до цієї категорії й відносився сороковий американський президент, і **напевно** – до тих, хто знає професіоналок. Замолоду, працюючи рятувником на пляжі, Реґан усвідомив, що люди не люблять, коли їх рятують. А найбільше – «непорядні жінки». Однак охочі рятувати й досі не перевелися. Число їх навіть зросло, коли спалах продажного кохання на сході перекинувся на захід.

Закликають по всіх часописах і голосять на всіх хвилях... Не замислюючись не лише внутрішнім світом «непорядної», але й специфікою її заробітків. Один «свободівець» переконував, як зле ведеться на амстердамських хідниках українським дівчатам. Він переконував і врешті-решт переконав би, але насамкінець... Ми не повірили, що автор щиро вболіває за долю «непорядних», бо надто **порядною** була його порада: продавати голляндські тюльпани або голодувати вдома.

До таких порад удавалися ще римські сенатори. І що змінилося? Аж нічого. Можна не бути Достоевським, але порозуміти, що вивело Сонічку Мармеладову на Невський проспект, можна. Щоправда, не завжди виводять на хідники або до нічних клубів злидні. Зовсім не завжди.

Це добре розумів французький граф Анрі Тулуз-де-Лотрек. Людина королівської крові, він коротке й безрадісне життя перебув поміж жінок легкої, як казали тоді, поведінки. Саме вони були його втіхою і надхненням.

Не рятував їх Тулуз-Лотрек, а увічнював. На полотні. Як пізніше геніяльний Жорж Сіменон – на папері. У Сіменона десятки романів, і заледве кілька без «непорядних» героїнь. Так само, як у повсякденні самого письменника заледве кілька тижнів без товариства їхніх прототипів.

Отож, Тулуз-Лотрек і Жорж Сіменон були співцями соціального зла? Ані співцями, ані викривачами. Просто для них не було таємницею, що спонукають продавати кохання не лише соціальні чинники. Рятувати ж, коли жінка сприймає кохання як професію – наражатися на цілковите нерозуміння. А втім, рятувати треба. Але не від самих себе, а від держави, яка віддає жінок у відкуп своїй же, державній, мафії.

Голоси й голосочки наполягають, що мафія спокушає дівчат принадними пропозиціями. Але ж ніхто не повірить, начебто одеситка чи львів'янка **повірила**, що в Амстердамі чекає на неї кар'єра кабаретної танцюристки. Це перегодом, коли під чужим небом світ замакітриться, дівчина присягатиметься, що її ошукали.

Пожаліють, але зарівно не зрозуміють.

А жалість без порозуміння – це сантиментальність, зворотний бік якої – жорстокість.

Людська жорстокість, як помітили психологи із психіатрами, переходить останнім часом усякі межі. Помітили, досліджуючи взаємини людини з іншим Божим творінням – конем, собакою, кішкою... Божим, але безсловесним. Проте – зважайте! – не безмовним. Та більшина не зважає.

Цуденя кокерспаніеля хазяїн укинув до барабана пральної машини і запустив барабан. Поліція запустила механізм слідства, а судді не були поблажливі. У багатьох країнах є закон про охорону тварин, і в багатьох закон цей вдосконалюють, бо знов, як давніше, замість пацюків і мишей почали в ім'я науки нищити псів і кішок. Закон і має визначити, де «в ім'я», а де наукова мода.

Прикладів же, коли наших друзів посилають на смерть буквально заради моди, стільки, що зглянулась і Європейська Спілка. Це її законом заборонено вживати препарати живих організмів у косметичній промисловості з її фантастичним асортиментом кремів, лосійонів і шампунів.

Звичайно, кожна жінка хоче скидатися на Бріджіт Бардо, але жодній не допоможе жодна косметика. Стати Бріджіт Бардо можна простіше: боронячи все живе на планеті людей, як боронить славетна французенка, чие ім'я вже чимало років є втіленням порозуміння з живою природою. Кампанії відомої акторки на захист тварин найвідоміші. Можливо, й тому, що, захищаючи безсловесних, вона не боїться найгостріших громадянських конфліктів.

А спричинити громадянський конфлікт може й побутова дрібничка, яку можна придбати в тютюновій крамничці. Заки ступити на її поріжок, спинімось на порозі, через який хвилі Балтійського моря перекочуються до Ботнійської затоки. На Аляндах.

Аляндський архіпелаг лежить на траверзі Стокгольм-Турку. Стокгольм – шведський, Турку – фінський. Алянди, де мешкає двадцять п'ять тисяч шведів, автономна провінція Фінляндії. Провінція, як і метрополія, є членом Європейської Спілки. «Поки що!» – попереджав парламентар Гуннар Янсон і погрожував, що з брюссельськими єврократами Фінляндія може залишитися сама. Без Аляндів.

Конфлікт... І конфлікт європейський. А починався він на порозі крамнички, де продають не сигарети, як усюди, а жувальний тютюн – «снус». Шведи жують «снус» з дідів-прадівів, кілька століть. Звичка геть чисто шведська, не фінська. А Фінляндія – в Європейській Спілці, а за мірками останньої, «снус» – товар наркотичний: завіз його мінімальний, а продаж обмежений.

Однак і продають, і завозять. Нелегально, із Швеції, для якої Брюссель зробив виняток. Фінни ж забули, чим є «снус» для національної меншини Аляндських островів. Згадали, коли остров'янам набридла жувальна нелегальщина, а в парламенті прогриміла промова Гуннара Янсона.

Янсон пояснював, що «снус» за губою – це вчетверо дешевше, ніж сигарета в губах, що із сигареткою не дуже то нарубаєшся в лісі, а в шахті (традиційно шведські професії) й зовсім нічого не нарубаєш. Що ж до наркотика – погляньте на щелепи шведських гокеїстів... І не гадайте, що вони жують солоденьку гумку. Жують хлопці гіркий «снус».

Отож, шануйте звички інших. Хоча б якими дивними або гіркими видавалися вони вам. Навіть якщо ви й така поважна інституція, як Європейська Спілка. Інак на порозі тютюнової лавочки спотикатиметься не тільки неуважна людина, але й

неуважливий до неї людський конгломерат, який абстрактно сприймає традиції своїх аж ніяк не абстрактних складових.

А з кого складалася французька футбольна команда, яка виграла світовий чемпіонат? Зінедін Зідан (Альжир), Ален Багасян та Юрій Джоркаєв (Вірменія), Ліліян Тюрам і Тьєрі Анрі (Гваделупа), Марсель Десаї (Гана), Бісканто Лізаразю (Басконія)... А це ж іще не всі вихідці з чужих земель, але французи за паспортом...

Політики вважали виграш світової першости найбільш виграшним прикладом національної толеранції, а спортивні коментатори наголошували, що з перемогою на полі паризького «Стад де Франс», нарешті, перемогло в країні порозуміння. За пишністю словесного оформлення, за навалою емоцій коментарі були нечувані. Принаймні, давно нечувані. Часопис «Ліберасьон» слушно підбив підсумки, зазначивши, що все випадало, як тоді, коли скінчилася Світова війна.

Справді, перемога французької збірної мала **особливе** і політичне, і соціальне забарвлення: команда ж, як ніколи, відповідала термінові «збірна». Можна вкрай негативно ставитись до Жана-Марі Ле Пена, який очолює Національний Фронт, але колишній легіонер і нинішній парламентар мав рацію, сказавши, що на чемпіонаті грала не національна, а інтернаціональна команда.

Франція не почула Ле Пена.

Франція співала «Марсельєзу», ревіла кляксонами і маяла національними прапорами. Під ними браталися галли з арабами, араби з неграми, негри з азіятами, й усі разом з галлами. Що об'єднало людей? Порозуміння?

Не поспішаймо. Подивимось, що писала паризька «Фігаро».

Об'єднала людей пристрасть, і не слід сподіватися, що завтра Франція буде ліпшою, ніж була вчора, не слід сподіватися, що переможні удари альжирця Зінедіна Зідана вибили за ворота країни всі її жорсткі міжетнічні проблеми.

Пристрасть минає швидко. Присмак перемоги ще швидше. Настають будні.

Про них і нагадав нам чеський знайомий, який матч Франція-Бразилія дивився «У Марселя» (це празька кав'ярня, де збираються французи). Сиділи там француз альжирський і французенка з походження. Він зауважив, що команда таки інтернаціональна. Вона заперечила: «Команда – наша, французька!». А після фінального свистка докинула: «Бачиш, на що ви здатні, коли стаєте **справжніми** французами...».

Докинемо й собі: футбольні перемоги взагалі нічого не доводять, як не доводить футбольний м'яч, що Земля кругла.

Прага.



Ліричний досвід несуперечностей Анатолія Перерви

Анатолій Перерва належить до поетів, які не ловлять у небі журавлів, але синицю в руці тримають міцно, і притому з її добровільної згоди. Його шанують у мистецьких колах Харкова, і в освітан він користується неспідробним авторитетом, по його творчості пишуться на філологічних факультетах курсові й дипломні роботи, і вірші мистця без примусу, як то буває, вивчають напам'ять старшоклясники. А в Балаклійському краї, звідки поет родом, ним пишаються земляки як своїм кляси́ком.

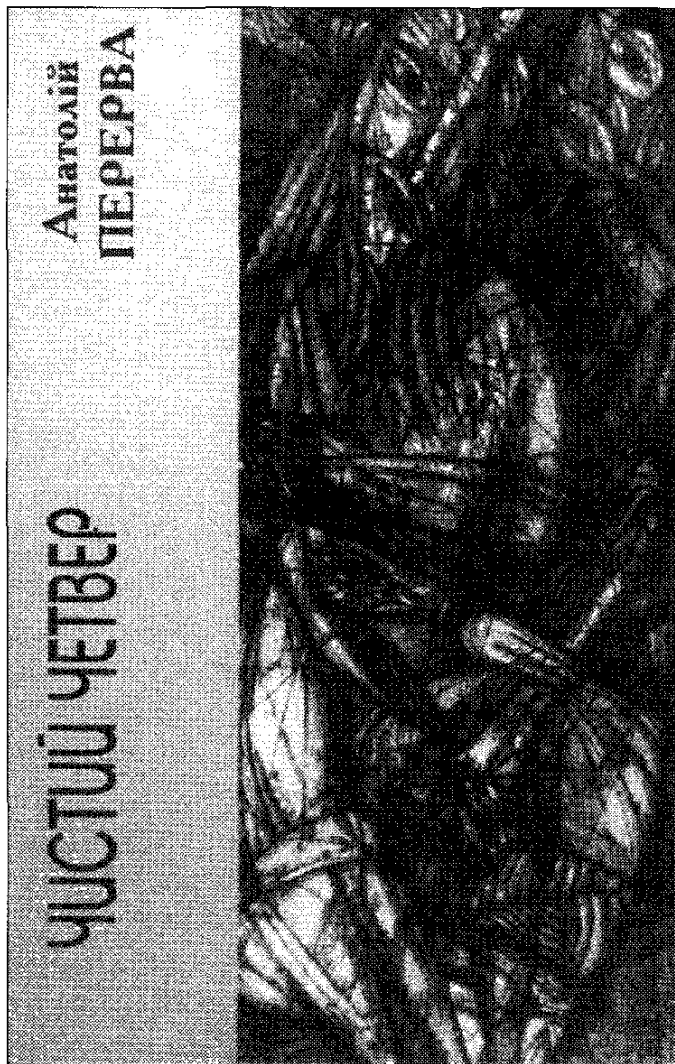
Я це пишу без жодної нотки іронії і вважаю таке ставлення нашої суспільності до поета А. Перерви виправданим і для неї ж корисним, бо він – кривний і закоренілий слобожанин, що його, як зазвичай, обходять гучні події сучасного літературного буття, і він заживає собі тихої, не дуже помітної, але надійної поетичної слави.

У поезії А. Перерви зачасний досвід сільської пам'яті, мудрої і діяльної; є в його віршах органічно-патріархальна цнота, в якій чимдалі більше відчуватимуть потребу мешканці цегляного мурашника. Напевно, у терпінні перед комп'ютерною тряспею і привидами віртуальних світів, якщо Бог дасть вижити поетичній книзі в традиційному розумінні, у ній, напевно, пригадуватимуться ліричні рядки і з А. Перерви.

А поки у квітні 1999 року, перед Великодніми святами, було відзначено 50-ліття поета. Відбулися його творчі вечори в Харкові й у Балаклії. А головне – до цієї символічної дати було видано збірник віршів А. Перерви, елегантно, зі смаком оформлений роботами фотомайстра (теж балаклійця) Юрія Ворошилова та графікою Петра Мося. Цій підсумковій для своєї ліричної біографії книзі автор дав назву «Чистий четвер». І, прочитавши книгу, розумієш, наскільки ця назва виважена автором і відповідна до її головної етичної інтенції. Адже вірші, відчувається, продиктовані щирим бажанням очищення від усілякої штучності й удаваності, накладуваної не одним шаром на наше повсякчася і людські стосунки.

Але годі було б шукати в поезії А. Перерви драматично-конфліктних стосунків з дійсністю. Ущіпливої іронії, влучних саркастичних характеристик на адресу нового «незалежницького» панства – цього повно. Але вольових чинників, духовної напруги, палкості і звитяги, що мали б складати суто чоловічий чин – у ліриці А. Перерви того немає, і цим визначається не так індивідуальність, як типовість його художньо-словесної вдачі, вписуваної в регіональну традицію. В її річищі – ностальгіяна елеґійність і моралістичний алегоризм харківської школи романтиків, рефлексійний психологізм Я. Щоголіва, музичний вербалізм Олександра Олеся – стримана природною чутливістю поезія, без захмарних злетів і прагнення торкнутися позачасових глибин, без змагу на осягнення світової поетичної перспективи. У цьому окресленому колі, здається, плине і виріє словесна лірична стихія.

«Стихію» не слід ні в якому разі ототожнювати з «хаосом», бо це – не безформна, а скоріш недоформована субстанція, така, що в процесі виоформлення. А з



іншого боку, «стихія» відрізняється від «космосу» – впорядкованої та ієрархізованої субстанції. Отже, стихія є проміжним станом між хаосом і космосом, характеризується тяглістю (безупинністю процесу), несуперечністю (комбінаторикою різнорідних елементів), недовершеністю. «Стихія» в такому розумінні є визначальною прикметою слобідського художнього мислення між полюсами емоційно-чуттєвого і духовного вимірів. Тому методологічно цей тип творчості слід розглядати в переході від психології до метафізики.

Але, напевно, у цьому типі переважає такий емоційно-чуттєвий принцип художнього пізнання, якому не притаманна вертикальна стрімливість як потреба в Абсолюті, що пов'язана з вольовими чинниками, з виходом у понадчутливу, вищу природу з чутливої, що до неї земна краса приковує людину. Там, де розум у надхненні підноситься над чуттям, людина от-

римує насолоду з морального стану самосвідомості, тоді як естетична насолода обмежується владою почуттів. Одна й та сама річ, яка здається нездоланною, першого запалює на випробування власної волі, а другого зосереджує на переживанні обмеженості власних сил.

А втім, як для поета, багато що залежить від духу, образу і характеру місцевості, де він був народжений і зростав, бо ця місцевість згодом відбивається у складі його світобачення, реалізованого в художніх формах. Тому, зрозуміло, наприклад, що ні Маланюк, ні Ольжич, ні Стус не сформувалися б на слобідському ґрунті, уособлюючи своєю творчістю волю і відкритість степового півдня. Але це зовсім не означає, що образи різних українських місцевостей у їхніх природних, культурних, історичних особливостях мали б одна одній протиставлятися. Натомість, ці особливості варто було б врахувати в осмисленні соборного образу України. Тоді, можливо, на цих підвалинах з'явилися б особистості, здатні піднятися в собі над творчою стихією (множинністю) – у вимір космосу (єдності) – впорядкованого зв'язку різних шарів буття людини і світу з Богом.

З такою далекосяжною метою і з урахуванням певного регіонально-ментального типологізму підходимо до поетичної творчості в цілому і до «Чистого четверга» Анатолія Перерви – зокрема.

Книга поділена автором на три розділи. У першому зібрані вірші, написані в різні часи та з різних приводів. Перший вірш – узагальнюючий для всієї збірки («Ночі ще не вистудили землю»). Ляйтмотивним для нього є утвердження сталості і безальтернативності в часі авторської життєвої позиції («від полів себе не відокремлю, // Все життя – це небо і стерня»). Її динамічна спрямованість – у проясненні суті, що розкривається, одвіювана від тимчасових, хоч і яскравих, але плінних подій:

Восени ми всі – одна родина.
 Молодість, чим далі, відстає.

 Одгриміли грози кругойдучі,
 Одшуміли голубі дощі.

 Просто стало раптом просторніше:
 Нам – у доли,
 їм – у небесах.

Це важливо. Є поети, творча уява яких насичується, живиться, дає врожай від актуального для сучасності естетичного, філософського, ідеологічного добрива. І, напевно, їхній творчий шлях визначається поступом, у кожному разі відмінним логікою і метою. Але також існує категорія поетів без розвитку. На них не мають визначального впливу ніякі теорії та концепції, а їхні твори є лише одним із способів спілкування зі світом. Тут, правда, не йдеться про рівень і масштаби поетичного хисту. В обидвох категоріях можуть бути присутніми генії, посередності й графомани. Але якщо першим притаманна іманентна залежність від хвороб сучасного «я», то А. Перерва належить до тих, кого гльобальний перерозподіл вартостей начебто не торкнувся. Повітря його поезії залишилося чистим, бо зумовлено споконвічною мораллю.

Отже, А. Перерва належить до поетів, які не обтяжують свою творчість гльобальними проблемами сучасного хворого «я». Але для нього поетичний кисень, без якого ні звукообрази, ні словоформи не зав'язалися б у вірші, знаходиться в площині серця. Це – рідне село, мамина хата, «тепліше якої немає», курява доріг, «не вкрита кригою криниця», «будяки, лопухи, лобода», «шипшинові кущі», «квітневий мак, жовтневий глід», «верболозу запах гіркуватий», «тернина затерпла», «сизий присмерк лісів», «синиць ледь чутний щебет», «суха очеретина біля річки», «скляні води Осколу», «тихі сплески Донця і Десни»... У цих типових ознаках слобідських краєвидів не знайдемо ані особливих розкошів, ані контрастів, які би збуджували, підігрівали уяву на розвій пристрасної ірреальної образности. Натомість у них криється причина елегійності, стриманого, лагідного, споглядального характеру почуттів, несуперечливої жертвовної вдачі.

Предметом особистої ліричної рефлексії А. Перерви є плінність часу та його минання. Він прагне не те щоб зупинити, але затримати і зафіксувати все, що зникає, тане, стікає, згасає, догоряє, огортаючи цей стан минання настроєвим тлом, зітканим з журби і печалі. Тому, що висловлюється синтаксичним зворотом «ще є і вже немає», відповідає невизначеність і розмитість образних форм, побачених наче крізь дим, туман, дощ, куряву. Ці атмосферні зміни просотують ліричний зір поета відчуттям самотности, суголосної з близьким йому за душевним складом оточенням.

Як уже відзначалося, до першого розділу «Чистого четверга» ввійшли різнопланові й різножанрові вірші. Поруч з елегіями, пейзажною лірикою зустрічаються декляративні патосні речі, лірична публіцистика на злобу дня і рефлексії актуально-історичного змісту. Стимулом для написання деяких віршів стає також осмислення ролі певних політичних постатей, діячів культури в українській історії. Тобто вірші А. Перерви не є сходинками, кроками, розвитком ліричного самоусвідомлення чи пізнання світу, а в кожному разі – окремих психологічних, рефлексивних відгуків, реакція на якусь подію текст або річ. Тому й хронологічна послідовність тут необов'язкова (під віршами не зазначені дати), бо вони вимальовуються не в лінію поступу, а в мозаїку, складену з віршів-камінчиків поетичної долі. Отже, природу поетичної вдачі А. Перерви слід, напевно, розглядати в площині персональної буттєвості, і для неї краще не знайдеш визначення, ніж те, що поет узяв назвою першого розділу своєї книги – «Вдома».

Другий розділ книги, що має назву «Зимний мед», вміщує любовну лірику. З того, що в першому розділі ми стаємо на ті лірично визначені підвалини поетового життєпростору, завдяки яким втілюються в матерію віршів образи його почуттів і думок, у другому – заходимо у вимір, поза яким життя означається «веселою, щасливою, сповільною смертю». Отже, це – кохання, яким повсякчас відживлюється душа, як природа – весняним теплом і літніми дощами. Змістовно інтимна лірика А. Перерви – онтологічна. Як видно з віршів, для поета не так важливо, якою є його кохана, як те, насамперед, що вона – є. Тому, як дар, сприймається вся гама почуттів, пов'язаних з коханою, від ніжної мовчазної опіки над сплячим «скуйовдженим дівчам» до примирення з болем, зумовленим її відчуженням і зрадою:

Радуй же, поріддя кляте:
Бачиш – кров'ю день стікає.
Можеш вбити втретє, вп'яте –
Я тебе перемагаю!

Все, як Божий дар, приємлю,
Наче найдорожчу милість.
Попелом удобрю землю,
І повірю – в неможливість...

Поет підносить їхнє кохання над тліном пристрастей (її з іншим), утверджуючи себе – для неї – після себе – наступним:

Колись тебе я відпустив: «Іди!»
Але – до кого,
коли я – наступний!

Шляхетністю і великодушністю почуттів він просувається усталеним маршрутом великої літературної традиції:

Дульсінея?
 Беатріче?
За тобою – пил і тінь.
Із сторіччя у сторіччя
Тюпає мій вірний кінь.

Отже, самим лише існуванням, поза вчинками, кохана сповнює ліричний пульс поета, насичуючи його душу мелодикою образів. Із цих засад постає етико-психологічний зміст інтимної лірики А. Перерви, який міститься в коханні, доброті й жертвовності. Зауважимо, що назва розділу «Зимний мед» узятa з вірша «Господи, чи й не крадіжка...» і нею узагальнюється сенс переважної більшості віршів, написаних у 1997-98 роках. «Зимний мед» – метафора, побудована на антонімічному сполученні значень: «зимний» (холод, лють, свавілля) –

Поринула зима, свавільна, люта, –
Як у туман...
Лиш зашпори в душі
(вірш «Квітень») –

і «мед» («солодкість», «полум'я жертвовної осінньої любові») –

Не відступлю,
не поступлюсь тобою.
Від погляду лихого заступлю,
Жертвовною осінньою любов'ю,
Що підступає полум'ям:
люблю!

Врешті-решт, третій розділ книги – «Місце для блукань» – розкриває ще одну іпостась поетичного хисту А. Перерви – іронічну. Тут є дотепні, влучні й зовсім не злі пародії з приводу «ляпів» у творчості інших поетів, переважно своїх знайомих. І тут виявляється якась надзвичайно тонка чутливість поета до фальші, дурного тону, простакуватости чи зарозумілости художнього виразу. А втім, також здатність чиюсь стильову, естетичну хибу перетворити на трагедійний шедевр.

Взагалі, якщо побіжно торкнутися проблеми поетики А. Перерви, перше, що впадає в око – це звукографічний візуалізм його творів. Тобто ще до того, як увійти в образно-змістовну тканину вірша, отримуєш насолоду від гармонійного візерунку його рядків, звукових чередувань, сполучень, алітерацій, які утворюють мелодії певного настрою. Здається, багато віршів виникає з окремих образно-звукових вербальних асоціацій. Наприклад, у вірші «Горобина»:

... мамо рідна
що я наробила
полюбила та не любить він
уночі ламала *горобину*
і мовчала ніч як чорний дзвін
.....
матінко
навіщо полюбила
стали ночі розпачем самим
головою не пробити стелю
горобину горобець клює
відданістю набридає нелюб
любий іншій долю віддає.
.....
уночі
розхитана вітрами
горобина зорі вигляда...

«Горобина» виступає об'єктом дії у психологічному паралелізмі: дівчина ламає горобину, горобець клює горобину. Тут підкреслюється стан відчаю і беззахисності. В останньому рядку «горобина» – суб'єкт дії, метафора дівчини, яка, змучена стражданнями, сподівається кращої долі.

А вірш «На Осколі», здається, виріс із близьких за звучанням словосполучень: «Стократ збивати цю оскому – Склані води Осколу», які потягнули за собою ряди образно-сміслових асоціацій, пов'язаних із запереченням звички в сприйнятті звичного, але вічно неповторного краєвиду рідної природи.

Естетично вишуканим є прийом автора виділяти ключове для строфи слово поділом на склади-сходинки, в яких міститься корінь слова, який несе додаткову образну інформацію. Так, у вірші «Юних мрій засіки спорожнілі» у трьох строфах останні рядки побудовані у такий спосіб:

Поцілунки наші обважніли
наче
я-
блу-
ка.

Смисл «обважнілості» поцілунків певною мірою перегукується з предикативом «блукати» (втоми від блукання).

Ще цвітуть так чисто в піднебесі
Білі
ле-
бе-
ді.

Тут значення іманентної присутності протилежного у виявленому.

Омивають душу... Найдорожчі –
Пізні
ра-
до-
щі.

У даному випадку обидва слова в одному є метафоричними синонімами.

Цей образнозвуківий парадигматичний принцип найчастіше використовує поет у римобудуванні. І, можливо, з цього поетичного інстинкту, що зберігає в собі пам'ять про первинне, першобутнє, звукоасоціативне сприймання слова, самим собою з'явився потяг до написання «раків літеральних». До «Чистого четверга» вірші-паліндроми не увійшли. Зібрані вони у, мабуть, уже раритетній книжечці-метелику «Соло: голос віщодощів», виданій у 1996 році. Органічні в мовному воле-з'явленні, вони справді засвідчують її досконалу потенційну природу, яка у своїй подібності до мовного структурування дикунів висвітлює певні мовно-етнічні архетипи дорационального мислення. Наприклад, читаючи паліндром «Ми – Дим»:

Оті лісові моря... І глад... А далі – яром, і в осі – літо!
Ми – діти минулі... В тремті віт – мертві луни миті... Дим...
Тіло молить, –

переживаємо самий процес, коли слово виоформлюється з мелодії, бачимо, що фрази мають характер окремих слів, і речення, складні за своїм значенням, маніфестуються декількома такими словами. Отже, можна припустити, що «раки літеральні» є правдивими відлуннями протопоезії, коли вербально-синтаксичний колообіг адекватно передає відчуття буттєвої циклічності.

Правда, це не обмежує паліндромі тематично, і серед них є відгуки на події повсякдення, а також реалії актуального суспільно-політичного характеру:

– І босота,
а модно живемо –
Соросом!
– Е, ви ж он –
дома,
а то – собі...

Зауважимо також, що стиль поетичного мислення А. Перерви пов'язаний з циклічністю, а не лінійно-вертикальною перспективою. І це, власне, позбавляє його творчість від зобов'язань хронологічного порядку. Модель «життя – смерть – життя», проявлена в календарно-обрядовому циклі народної творчості, визначає колообіг ліричного переживання поета. Кожній порі року відповідає ланцюг почуттів, який, звісно, має свою логіку, незалежну від реальних природних циклів. У такий спосіб, можливо, поет зберігає, постійно відновлюючи, своє довголіття як лірик.

Отже, як бачимо, лірика А. Перерви, несуперечлива традиції, різнобічно оновлює та розширює її світоглядний та образно-стильовий потенціал.

Ольга Різниченко
*провідний фахівець Харківського
літературного музею*

Церковний календар на 2000 рік

Ось уже кілька років на передодні Нового року виходить «Церковний календар» Перемисько-Новосанчівської єпархії Православної Церкви у Польщі. Мабуть, це найкращий або один з найкращих українських церковних православних календарів, які видаються в Україні та діаспорі. Річ зрозуміла, що основна частина календаря присвячена церковним справам, воно і бути інакше не може. Але є тут чимало матеріалів на культурні й історичні теми. Календар за своїм змістом є загальноукраїнським, хоч основна увага зосереджена висвітленню життя української православної громади у Польщі. Читач знайде тут інформацію про українське населення Мараморщини і про ікони Богородиці на Холмщині; про початки християнського мистецтва в Україні та Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві; про різьбарство на Лемківщині і Богословське православне відділення Варшавського університету; про музикознавця Миколу Ділецького і невідомі джерельні матеріали до історії українського мистецького осередку в Сяноку XVI-XVII століть; про корифея українського театру Михайла Старицького і життя парафій у Глогові та Зеленій Горі; про українське сакральне мистецтво як виразника національно-державницької ідеї; про «Кобзаря» Т. Шевченка 1840 року.

Дуже цікава стаття про національні аспекти в християнстві. Ці роздуми дуже на часі, їх не часто зустрінеш у релігійній пресі.

Календар відкривається статтею архієпископа Адама «Роздуми над Новим роком». Справді, є що почитати кожному з нас, незалежно від конфесії. Добре і те, що календар вийшов без запізнення, хоч автори публікацій – з усіх кутків української землі.

Не зменшує вартости календаря декілька допущених неточностей у статті «Церковно-історичні події», як, наприклад:

- відомо, що митрополити Київські, незалежно, де в даному часі перебували, мали титул «Митрополит Київський і всієї Русі» аж до 1461 року. Ще в половині XIV ст. Вселенський Патріарх, як і цісар, у своїх листах підкреслювали, що першопрестольним містом митрополита є Київ;

- не відповідає дійсності, що король Казимир Великий захопив Галичину 1340 року. Того року він наїхав на Львів і пограбував його. За Галичину Казимир воював понад двадцять років і лише у 1366 році отримав титул «Король Польщі і Пан на Русі»;

- під роком 1876 згадано про видання «Емського указу», але не подано про що йшлося у тому указі, а це дуже важливе, бо йшлося про заборону української мови;

- не зовсім відповідає дійсності, що 1938 року «почалось руйнування церков на Холмщині», бо ця акція почалась 1919 року, а 1938 року сягнула свого апогею. Так звані ревіндикаційні процеси були також і на Волині.

Натомість статтю «Польські захисники православ'я» треба вважати, делікатно кажучи, дискусійною. Було б добре, якби шановний автор уважно почитав «Хроніку» Я. Длугоша про дії Казимира Великого і похвальний лист Папи від 13 лютого 1375 року. Пам'ятаймо, що у ті часи релігія часто ототожнювалась з народністю. Всі королі, цісарі та царі «захищали» тільки тоді, коли не були в силі знищити, але одночасно насаджували на нашій землі католицизм чи московське православ'я, як засіб колонізації чи омосковлення нашого народу. І за панування на Волині воєводи Г. Юзефського було забрано чимало православних церков і проведено акцію «повернення до віри предків».

Кілька слів про «С. Ожеховського», як подає автор. Хто він? Батько його був католиченим і ополяченим українським шляхтичем, мати – донька православного священика з Перемишля. Сам письменник був дуже освіченою людиною, якого на заході називали «рутенським [тобто українським] Демосфеном». С. Оріховський протягом усього життя усюди підкреслював: «Я русин, гордий цим і охоче говорю про це всюди». Підписувався він «Orichovii Rutheni». Був він одним з перших українських студентів Віттенберзького університету, куди записався 1528 року. Нагадаймо, що «рутенський» значить з латинської – український, а «Ruthenia» – латинська назва України-Руси.

Чи були справді польські захисники православ'я? Безперечно, були, але якраз не ті, про яких написав автор статті.

Цих кілька зауважень зовсім аж ніяк не зменшують вартости цього видання, тим більше, що воно появилася десь там у «глибокій провінції» – у княжому Сяноку.

Степан Семенюк
Зельона гура, Польща

Роман Кухар (Р. Володимир)

В Тернополі у видавництві «Тайп» вийшла книжка Петра Сороки «Роман Кухар (Р. Володимир). Літературний портрет». У книжці 206 сторінок. У кінці книжки подано родинні фотографії письменника.

Зміст книжки показує, що вона – ще не закінчений літературний портрет Романа Кухара, а радше є деревом духовного життя письменника з плодами багатограних літературних праць. І на цьому дереві ще досягають майбутні літературні плоди. Відчула я підтвердження мого висновку в словах Романа Кухара написаних на картці, що разом з книжкою прийшла до мене: «Коли пишуть про когось монографію – це так, наче б чиясь життя звінчалось. Та я іншої думки: доки живий – не покидай змагань».

Значить не кінець на числі сімнадцять. Петро Сорока пише: «Р. Володимир світить яскравою зорею першої величини. І хочеться вірити, що таким вона завжди залишиться на неозорому небі української літератури» (с. 28).

Петро Сорока передав зміст творчості Романа Кухара у шістьох розділах: «Верхів'ями і низами життя, або Змаг до світлої краси», «На шляху до країни провесни, або Сторінками поетичних книг», «У живому дзеркалі життя, або Сторінками малої прози», «Проза монументальної епічності, або Путівцями і манівцями людських доль», «Світанки тиверського племені, або Децо про етногенезу українського народу», «У світлі театральної рампи, або Розмаїття сучасного вертепу».

Петро Сорока пояснює причину добору назв розділів: «Р. Володимир – автор вдумливий і розважливий, свою оповідь він веде неквапно, неначе карбує дорожочинні червінці, засіюючи ними поле літератури. В його оповіді відчувається і подих минулого, і звабливе зближення майбутнього» (с. 65).

У книжці проаналізовано такі літературні твори Романа Кухара: поетичні збірки («Палкі серця», «Височій, життя», «Прапори думки»); поезія в перекладах; драматичні твори («Сучасний вертеп»); прозові твори («Простір і воля», «Нація на світанку», «Прощай, минуле», «Манівцями», «Поцейбіч борсань», «Андрій Первозваний», «Тиверська провесинь», «Верхів'ями буднів», «Живі в моїй пам'яті»); публіцистичні та наукові твори («До блакитних вершин», «Віденська Січ»).

Діяпазон творчості Романа Кухара широкий – від минулих віків і до вершин майбуття:

Творчість Р. Володимира надзвичайно багатогранна і різноманітна як за жанровими ознаками, так і за тематичним спрямуванням. Домінують: романи, повісті, оповідання, новелі, етюди, але немало створено мистцем і в публіцистичних жанрах. Ранній період творчості він присвятив поезії, і ті книги стали помітним явищем в українській літературі.

Роман Кухар, пише Петро Сорока,

... вбачає своє завдання донести до свідомости громадян світу вищу правду про український народ, розкрити справжні причини його підневільного становища і змалювати правдиві картини його безраднісного життя під московською окупацією. Серце поета сповнене почуттям гніву, ненависти до найлютішого ворога нашого народу – Московії, яка залила золоті простори нашої сонячної Вітчизни людською кров'ю і потом.

На цю тему є вірш «Москва», в якому авторові вдалося передати справжню сутність російської ментальності:

В ліси заочене,
Багном оточене,
Кубло пекельне розвелось.
В котлі замішано,
І перемішано
Всесвітнє зло, що там зійшлося.
Гидкою лявою,
Падлом, заразою,
Розлився скрізь злий дух Москви.
Злобою, злочинном,
Підступним почином
Москва здвигнула царство тьми...
(с. 29-30).

Вірш «Москва» наче перекликається зі словами Івана Франка: «Москва – грязь Європи»...

Поява монографії, присвяченої творчості поета і прозаїка Романа Кухара (Р. Володимира) – важлива подія. Адже тим самим повертається вірний син України додому, на обрії української літератури. Значить, довгожданна мрія і надія – збулися.

Ірина Дибко



Микола Шатилов

Він слухав Бога у своєму серці Пам'яті Осипа Музички

Він не був людиною, яка залишає по собі – на папері, в шухляді – спогади.

Він належав до інших.

По яких спогад залишається сам собою – в пам'яті, в серці. А правильніше, в пам'яті серця.

Певен, він простив би мені тривіальність.

Він умів прощати. З правдиво християнською щирістю. Без пози, без самозамилування, без зверхности.

Прощав він мужньо і прощався теж мужньо.

З життям також.

Уже з Божої дороги прислав листа. Значив, що останній і прохав не відповідати.

Я відповів, а він – ні.

Не тому, що не встиг.

Він по-сковородинівськи твердо знав, як має вмирати. Устигнувши найважливіше в земній юдолі: побути віч-на-віч з Богом.

Прозоро-синього лондонського серпня, в церковному садочку, де яблуневий дух мішався з димком його самокрутки, промовив він між двома затяжками:

– ...якби не Віра, не Господь, за мною давно б уже й слід захолов.

Він наводив чимало прикладів, коли чужина вбивала. Не самотою, не байдужістю, не злиднями. Самою лишень думкою, що додому нема вороття.

А його домом було польське місто Грубешів. Проїздив ним котроїсь весняної ночі, коли квітли яблуні, й пахощі їхні відгнали мені Олеговим тютюном «Золота Вірджинія».

Великий час візитівка «Олег Антонюк» висіла на дверях маленької квартирки Осипа Музички.

А час був страшний.

В Україні лютував кагебешний полковник Євген Марчук. Поборював полковник українських націоналістів. А найзатятіше – бандерівців, а найзапекліше – лон-



донських. Доповідали полковникові, що є в лондонців інформаційна служба, і що зв'язки з Краєм контролює в ній Олег Антонюк.

Сюди, на New North Road, ішла пошта українських патріотів, полковником ув'язнених, близьких їхніх, полковником гнаних. Ішла на відоме в Україні ім'я Олега Антонюка.

Звідси, вмоствившись на вузенькому балкончику, поставивши на ослінчик «колібри», звертався до них невідомий Осип Музичка.

Удавні отримав і я листочка за підписом «Олег Антонюк». Відтак став для мене Олег...

Не зважаймо на три крапки. Це не більше, ніж розділовий знак. Я й на мить не замислився, ким став для мене Олег.

Взірцем мужности, гідности й честі.

Не дивно, що запав мені в пам'ятку перший його лист: формат, шрифт, береги... Дивно, що він його пам'ятав.

Осіннього, але ще теплого вечора гомоніли на палубі козацької чайки.

Королівська пристань на Темзі.

Вітер гострий, солоний, морський.

Олег сьорбав засмачений салом кулешик, яким пригощала нас команда, дивився на бортові вогні ошатних яхт, потім витяг з кишені бляшаночку з безвиводним тютюнцем, усміхнувся:

– Не дивуйся. Професійне... Усім, а було вас сотні, писав, як до себе.

Про себе не написав.

Про себе він і говорив нерадо. Торговельна школа, бандерівське підпілля, табори ді-пі, лянкашірські шахти... А потім – і на багато літ – друкарня. Складав брошури, книжки, часописи, а в міжчасі й «Визвольний Шлях».

Добрий складач, уникаючи помилок, не поринає в оригінал.

Олег поринав.

Перед ним, на лінотипі, лежали сторінки Дмитра Донцова, Володимира Державина, Степана Бандери, Євгена Маланюка, Ярослава Стецька. А ще ж безлічі авторів – і то видатних – англійських, польських, російських.

Він спізнавав їх на дотик, як у грамоті сліпих, коли слово впікає пальці.

Факти з будь-якої галузі – політика, економіка, історія, література – було влотовано в його пам'ять.

Але найкраще розумівся Олег на людях.

Не пригадаю, щоби бодай колись схибив. Висновок завше короткий і влучний, мов діагноза. Погляд, поки аналізує, холодний, наче льодочок в ополонці, під яким – видно! – плюскоче вода. Погляд старого сільського лікаря, який звик спускатися лише на себе.

Коли перші українські політ'язні загостили до своїх краян на еміграції, від Олега, від першого, почув я: «А за що вони сиділи?». Спитав, дивлячись, як позує навколішки, перед церковкою в лондонському Актоні, Левко Лук'яненко. Спитав

не просто слушно, а пророче, бо сьогодні колишній в'язень братається (і слава Богу, що Олег не бачить) зі своїм тюремником, генералом КГБ Марчуком.

Так за віщо ж сиділи?

«За націоналістичні вірші!», – запевняв Олега поетик, багаж якого приставили на летовище Гітров аж три лондонські таксівки. Колишній клієнт Марчукового відомства вертав в Україну, підлатавшись в канадійських, американських, а разом і британських українців.

Олег зочив візочок і вмах визначив:

– По валізці добра за кожен рік буцегарні. Поквитався!

На його слово впало!

Спродавши вдома вміст укладистих валіз, поетик позбувся і націоналістичних ідеалів.

Олег був із нечисленної когорти, про відпоручників якої кажуть: людина ідеї.

Заговорили якомсь про нього з одним – також не без ідеї – чоловіком, і той заходився підбивати невідрадні підсумки: «Поклав Осип цілісіньке життя на Організацію, а й гроша не вижив. Помре – покрийть червоно-чорним прапором. Ото й уся слава».

А на мою голову, ще й які відрадні!

Не в тім же річ, волочиться в людини ідеї копійка чи ні (може, й волочиться), а в тім, що її невільно купити.

Вона не продається.

Олег так і не збагнув мотивів поведінки нинішніх українських політиків. Він не йняв віри, що людина, яка присягається інтересами нації, здатна зрадити їх за парламентський мандат, за міністерський портфель і, зрештою, за булькатий «мерседес».

А здатна – значить, вона, як сказав славний англієць, не слухає Бога у своєму серці.

Олег слухав і чув.

Повторював часто:

– Не додушили комунію. Дасться вона ще знаки!

Комунію ненавидів. Запах пролітої нею української крові долинав і поза Збруч, забиваючи пахощі грубешівських садів.

Чортом дихав на кагебістів, змагався з якими вже в Лондоні, звідки і викрадали, і витуманювали вони провідників української еміграції.

Не любив поляків.

– Олеже! Ну, їй-бо! До своїх дванадцяти балакав польською...

– Балакав. І зараз можу ляхом вирубати. А спалені геть-чисто православні храми?! А вистріляні до ноги українські села?! В мене. На Холмщині. На моїх очах. Що вже москалі скаженіли, але...

І замовкав, і очі бралися ополонковим льодочком. Замовкав і я, бо пасував перед поглядом старого сільського лікаря.

Олег і гадки не мав, що почувуюся, наче його кудлатий ньюфаундленд Левко.
Пес не загляне в людські зіниці, не зазирне в душу вищої істоти.

Левкові Олег був – людиною, а мені – Людиною Ідеї.

Одним із небагатьох у нечисленній когорті.

Безмалъ цілковитий виїмок? Можливо.

Адже є когортяни, яких Ідея виснажила, аскетизувала, зашорила.

Олег же й чарки не цурався, і «Золотої Вірджинії» зрікся, аж коли онкологи зуміли наполягти, а з його побрехеньок про Левка, на пустирищі, де вони щовечора гуляли, навіть і англійці за боки бралися.

А то зателефонує:

– Паняй мерщій на борщ!

Приїду. Олег у чорному костюмі шпантолить на кухонці. Після церкви не перебрався.

– Та бач, пані Наталя нездужає, Оля з Лесею десь гуляють, а Влодко і в неділю працює. І що вони без батька робитимуть? А-а, коли то станеться... Ну, давай гаряченького!

Одного квітневого дня зателефонував Влодко і сповістив, що сталося.

Не знаю, чи випаде мені прийти на лондонське кладовище Ганнерсбері, де спочиває Олег.

Але є в Празі Ольшанський цвинтар, і є надгробок, минаючи який, я мимоволі думаю: «Олег!».

Надгробок із написом: «ВІН ЛЮБИВ СВОЮ УКРАЇНУ».



ПРЕДСТАВНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Postup Ukrainian
Co-operative Trading Society,
13-15 Russell Street,
Essendon, Victoria, 3040.

КАНАДА:

The League of Ukrainians in Canada
83 Christie Street,
Toronto, Ont., M6G 3B1
Tel. (416) 516-2443
Fax. (416) 516-4033

АРГЕНТИНА:

Mr. Naum Pauk
Calle Soler 5039
1425 Buenos Aires,
Rep. Argentina

НІМЕЧЧИНА:

Ukrainisches Institut für
Bildungspolitik e.V.,
Zeppelinstr. 67/0,
D-81669, München.

БЕЛЬГІЯ:

Mr. O. Kowal
72 Blvd, Charlemagne,
1040 Bruxelles.

ФРАНЦІЯ:

Union des Ukrainiens de France
186, Blvd. St-Germain,
75261 Paris Cedex 06.

УКРАЇНА:

Представництво УІС в Києві,
Київ – 34,
вул. Ярославів вал, 9, пом. 5.
Тел./факс: (044) 229-41-22.